Antiquitas • Byzantium • Renascentia LVIII.

Horizontok

Ορίζοντες

ELTE Eötvös József Collegium

Ορίζοντες
Horizontok

Studia Hellenica IV.

Antiquitas • Byzantium • Renascentia LVIII.

Series editor:

Zoltán Farkas
László Horváth
Tamás Mészáros

ELTE Eötvös József Collegium
2025

Ορίζοντες
Horizontok

Studia Hellenica IV.

Szerkesztő:
Szebehleczky Borbála

ELTE Eötvös József Collegium
2025

Emberi Erőforrások Minisztériuma

Emberi Erőforrás Támogatáskezelő

Nemzeti Tehetség Program

A kiadvány a „Szakkollégiumok tehetséggondozó programjainak támogatása” című pályázat keretében (NTP-SZKOLL-25-0017) valósult meg.

Kulturális és Innovációs Minisztérium

A kötet megvalósítását a Kulturális és Innovációs Minisztérium támogatta.

ELTE Eötvös József Collegium
Budapest, 2025
Felelős kiadó: Dr. Horváth László, az ELTE Eötvös Collegium igazgatója
Szerkesztő: Szebehleczky Borbála
Borítóterv: Juhász Daniella
Copyright © Eötvös Collegium 2025 © A szerzők
Minden jog fenntartva!
A nyomdai munkálatokat a CC Printing Szolgáltató Kft. végezte.
1055 Budapest, Falk Miksa utca 7. II. emelet 10/A
Törvényes képviselő: Magyar Szilvia
www. ccprinting.hu
ISBN 978-615-5897-78-8

Πίνακας Περιεχομένων (Tartalomjegyzék)

Πρόλογος (Előszó) 9

I. Βυζαντινή Λογοτεχνία και Ρητορική (Bizánci irodalom és retorika)

- **Katalin Delbó:** Η τάξη μέσα στην αταξία: Παρατηρήσεις για τη δομή του μυθιστορήματος του Νικήτα Ευγενιανού 13
- **Ελένη Βολωνάκη:** Θεωρίες ρητορικής τέχνης στο *Κατὰ Βαγώα* του Ν. Βασιλάκη. 25
- **Βασίλης Κατσαρός:** Το υπόβαθρο του πολιτιστικού κλίματος στην επικοινωνία Βυζαντίου και Θεσσαλονίκης κατά την πρώιμη Παλαιολόγεια «αναγέννηση» και την ακμή της (τέλη 13ου αρχές 14ου αι.). Νέα στοιχεία για την εξέταση του ρόλου των προσωπικών διασυνδέσεων λογίων και καλλιτεχνών 49

II. Μεταβυζαντινές και Νεοελληνικές Μελέτες (Posztbizánci és újgörög tanulmányok)

- **Borbála Szebehleczky:** Η ιστορική έρευνα για τη βιβλιοθήκη και το έργο ζωής του Γεωργίου Ζαβίρα (1744-1804). 85
- **Borbála Szebehleczky:** Μια κριτική φωνή στον 18ο αιώνα. Η σάτιρα του Γεωργίου Ζαβίρα «*Ἱστορία τοῦ θησαυροῦ ὁποῦ εὑρέθη τώρα νεωστί, εἰς τὸ ἐν τῇ Στιρίᾳ Μοναστήριον, τὸ λεγόμενον Μάρια Τζέλ*» 95
- **Θεοδόσης Πυλαρινός:** Από τη Βουδαπέστη στη Λουντ: Η αλληλογραφία του Δημήτρη Χατζή με τον Αντώνη Μυστακίδη (Μεσεβρινό) 109

III. Λαογραφία και Μελέτη της Πολιτισμικής Εικόνας (Folklór és a kulturális reprezentáció tanulmányozása)

- **Tivadar Palágyi:** Ρώσοι, Έλληνες και Γκαγκαούζοι: οι κίνδυνοι της εθνογραφίας στο τέλος του 19ου αιώνα 127
- **Dóra E. Solti:** The Image of Byzantium in 20th-21st Century Hungarian Literature – An Overview 139

Πρόλογος

Η Ουγγρική Εταιρεία Βυζαντινών Σπουδών (*Magyar Bizantinológiai Társaság*), από την επανασύστασή της το 2015, είναι αφοσιωμένη στην εκπροσώπηση της ενότητας των ελληνικών σπουδών, πιστεύοντας ακράδαντα ότι ο πολιτισμός και η ιστορία της αρχαίας, της βυζαντινής και της νεότερης Ελλάδας αποτελούν μία ενιαία και αδιαίρετη ολότητα. Η Εταιρεία, παράλληλα με τις διαλέξεις βυζαντινολογικού περιεχομένου, τόσο στα διεθνή συνέδρια *Byzanz und das Abendland* που διοργανώνονται με το Κέντρο Βυζαντινών Σπουδών του Κολλεγίου Eötvös József του Πανεπιστημίου ELTE (http://byzantium.eotvos.elte.hu/), όσο και στις τακτικές επιστημονικές της συνεδρίες, παρέχει βήμα σε έρευνες που παρουσιάζουν τη γλώσσα, τον πολιτισμό και την ιστορία της ελληνικής αρχαιότητας και του νεότερου ελληνισμού. Η Εταιρεία διατηρεί στενή συνεργασία με τον Ελληνισμό της Ουγγαρίας και τις αντιπροσωπείες των Ελλήνων του εξωτερικού, καθώς και με την Πρεσβεία της Ελληνικής Δημοκρατίας στην Ουγγαρία, η υποστήριξη της οποίας είναι καθοριστικής σημασίας για εμάς.

Φέτος γιορτάζουμε την 50ή επέτειο από την ίδρυση του Τμήματός μας (Τομέας Νεοελληνικών Σπουδών, Újgörög Tanszék, ύστερα Újgörög Munkacsoport). Αυτός ο μισός αιώνας δεν συμβολίζει μόνο την αδιάλειπτη ανάπτυξη των νεοελληνικών σπουδών στην Ουγγαρία, αλλά περικλείει και την κοινή ιστορία γενεών επιστημόνων και των αφοσιωμένων δασκάλων τους. Για τον εορτασμό αυτής της σημαντικής επετείου, παρουσιάζουμε αυτόν τον τιμητικό τόμο, ο οποίος ταυτόχρονα αποτίνει φόρο τιμής στα επιτεύγματα του παρελθόντος και αναδεικνύει την πολυμορφία της σύγχρονης έρευνας, θέτοντας ως στόχο την ενίσχυση των επαγγελματικών και φιλικών δεσμών που συνδέουν τις γενιές που αποφοίτησαν από το Τμήμα.

Ο τόμος ξεκινά με μελέτες που εξετάζουν τη βυζαντινή λογοτεχνία και ρητορική. Η Katalin Delbó εξετάζει τη δομή του βυζαντινού μυθιστορήματος του 12ου αιώνα *Δροσίλλα και Χαρίκλης*, αντικρούοντας την παλαιότερη άποψη ότι η σύνθεση του έργου είναι ανοργάνωτη. Η συγγραφέας αποδεικνύει ότι πίσω από το φαινομενικό χάος κρύβεται η συνειδητή χρήση της συμμετρίας, του παραλληλισμού και των θεματικών αντιθέσεων, τόσο σε επίπεδο μακροδομής όσο και μικροδομής. Το πρώτο, στατικό μέρος του μυθιστορήματος αφορά την αιχμαλωσία, ενώ το δεύτερο, δυναμικό μέρος, φέρνει την ελευθερία, και

τα όρια των βιβλίων σηματοδοτούν σημαντικές αφηγηματικές καμπές, αποδεικνύοντας την προσεκτική σύνθεση.

Η **Ελένη Βολωνάκη** αναλύει τη ρητορική άσκηση του ρήτορα του 12ου αιώνα Νικηφόρου Βασιλάκη με τίτλο *Κατὰ Βαγώα μελέτη,* η οποία έχει συνταχθεί ως δικανικός λόγος. Η μελέτη παρουσιάζει λεπτομερώς πώς ο Βασιλάκης εφαρμόζει τις αρχαίες θεωρίες που αναφέρει ο ίδιος στον πρόλογο του έργου, ιδίως τις συνθετικές αρχές του Διονυσίου του Αλικαρνασσέως και τη θεωρία των *στάσεων* του Ερμογένη, η οποία βασίζεται στο σύστημα των σημείων αντιλογίας και της πιθανολογικής επιχειρηματολογίας. Η συγγραφέας φωτίζει τον τρόπο με τον οποίο ο Βασιλάκης προσαρμόζει με μαεστρία αυτές τις κλασικές τεχνικές σε μια φανταστική υπόθεση, η οποία λειτουργεί ταυτόχρονα ως πολιτική αλληγορία και ως πρότυπο για τη διδασκαλία της ρητορικής.

Ο **Βασίλης Κατσαρός** διερευνά το υπόβαθρο της πολιτιστικής και πνευματικής επικοινωνίας μεταξύ του Βυζαντίου και της Θεσσαλονίκης κατά την πρώιμη παλαιολόγεια περίοδο. Η μελέτη εστιάζει στις βασικές μορφές της πνευματικής ζωής γύρω από τη μητρόπολη της Θεσσαλονίκης, όπως τον μητροπολίτη Ιάκωβο, τον καλλιτέχνη Γεώργιο Καλλιέργη και τον λόγιο Ιωάννη Πεδιάσιμο, βασιζόμενη σε μεγάλο βαθμό στην αδημοσίευτη αλληλογραφία του κώδικα *Vat. gr. 1891*. Ο Κατσαρός υποστηρίζει ότι αυτά τα προσωπικά δίκτυα σχέσεων αποτέλεσαν τον δίαυλο μέσω του οποίου οι κλασικίζουσες ιδέες και το καλλιτεχνικό ύφος της Κωνσταντινουπολίτικης αναγέννησης μεταφέρθηκαν στη «συμπρωτεύουσα», καθορίζοντας αποφασιστικά την πολιτιστική της άνθηση.

Τη σειρά των μεταβυζαντινών και νεοελληνικών μελετών ανοίγουν δύο εργασίες της **Borbála Szebehleczky.** Η πρώτη εξετάζει το σατιρικό ποίημα του 18ου αιώνα του Γεωργίου Ζαβίρα *Ἱστορία τοῦ θησαυροῦ ὁποῦ εὑρέθη τώρα νεωστί, εἰς τὸ ἐν τῇ Στιρίᾳ Μοναστήριον, τὸ λεγόμενον Μάρια Τζέλ*, το οποίο στηλιτεύει την απληστία και την υποκρισία του καθολικού κλήρου. Η συγγραφέας αναλύει τη χειρόγραφη παράδοση του έργου και το ιστορικό του πλαίσιο, την αντικληρική πολιτική του Ιωσήφ Β΄, ενώ αμφισβητεί ότι το έργο είναι όντως μετάφραση ενός ουγγρικού πρωτοτύπου. Σύμφωνα με τη Szebehleczky, ο Ζαβίρας πιθανότατα χρησιμοποίησε το ιστορικό γεγονός για να αναδείξει το ποιητικό του ταλέντο υπό το πρόσχημα μιας μετάφρασης, ακολουθώντας την παράδοση της βυζαντινής σατιρικής ποίησης.

Η δεύτερη εργασία της Szebehleczky εξετάζει την περίπλοκη ερευνητική ιστορία της βιβλιοθήκης και του έργου του Γεωργίου Ζαβίρα. Η μελέτη παρακολουθεί την τύχη της ανεκτίμητης αξίας συλλογής, η οποία μετά τον θάνατο του Ζαβίρα διασκορπίστηκε, με τμήματά της να καταλήγουν σε διάφορα μέρη,

από την ενορία της Πέστης μέχρι το Kecskemét και την Nyíregyháza, υφιστάμενη σημαντικές απώλειες. Η ερευνήτρια παρουσιάζει τις σημαντικότερες μορφές και τα αποτελέσματα των ερευνών από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα, φωτίζοντας τις προκλήσεις που αντιμετωπίζει ακόμη και σήμερα η έρευνα αυτής της κατακερματισμένης κληρονομιάς.

Ο **Θεοδόσης Πυλαρινός** αναλύει την αλληλογραφία του διάσημου συγγραφέα Δημήτρη Χατζή με τον λόγιο-εκδότη Αντώνη Μυστακίδη (Μεσεβρινό) που ζούσε στη Σουηδία. Οι επιστολές αποκαλύπτουν τα λογοτεχνικά τους σχέδια και τον κοινό τους αγώνα ενάντια στη στρατιωτική χούντα στην Ελλάδα, αλλά παράλληλα φωτίζουν τις ιδεολογικές εντάσεις μεταξύ τους και τις αποτυχημένες προσπάθειες συνεργασίας, όπως η ματαίωση της έκδοσης της ιστορίας της λογοτεχνίας του Χατζή. Ο Πυλαρινός παρουσιάζει πώς η αρχικά στενή φιλία ψυχράνθηκε λόγω επαγγελματικών διαφωνιών και των προσπαθειών του Χατζή να επαναπατριστεί, γεγονός που οδήγησε τελικά στην οδυνηρή διακοπή της σχέσης τους.

Τον τόμο κλείνουν μελέτες που ανήκουν στον χώρο της εθνογραφίας και της μελέτης της πολιτισμικής εικόνας. Ο **Tivadar Palágyi** εξετάζει την «ατυπική» περίπτωση των τουρκόφωνων, ορθόδοξων χριστιανών Γκαγκαούζων, παρουσιάζοντας τους πολιτικούς κινδύνους της εθνογραφικής έρευνας στα τέλη του 19ου αιώνα. Το άρθρο αναλύει τις ανταγωνιστικές εθνικές θεωρίες (τουρκική, ελληνική, βουλγαρική) για την προέλευση των Γκαγκαούζων και παραλληλίζει την περίπτωσή τους με άλλες ομάδες που δύσκολα εντάσσονται στις κατηγορίες γλώσσας-έθνους-θρησκείας. Ο Palágyi, μέσα από τις περιπτώσεις των ερευνητών Ιωάννη Παρχαρίδη και Βαλεντίν Μοσκόφ, καταδεικνύει πώς κατηγορήθηκαν για κατασκοπεία από τις οθωμανικές και ελληνικές αρχές, καθώς η δουλειά τους αμφισβητούσε τα γεωπολιτικά συμφέροντα των υπό διαμόρφωση εθνικών κρατών.

Η **Dóra Solti** παρέχει μια επισκόπηση της εικόνας του Βυζαντίου στην ουγγρική λογοτεχνία του 20ού και 21ου αιώνα. Η μελέτη δείχνει πώς η απεικόνιση του Βυζαντίου λειτούργησε ως όργανο διαφόρων ιδεολογιών: στα εθνικιστικά έργα ήταν σύμβολο ηθικής παρακμής, στην αντικομμουνιστική ποίηση έγινε μεταφορά της Σοβιετικής Ένωσης («Κόκκινο Βυζάντιο»), ενώ τα μυθιστορήματα της κομμουνιστικής περιόδου το χρησιμοποίησαν για την κριτική της θρησκευτικής εκμετάλλευσης. Τέλος, η Solti παρουσιάζει τη μετατόπιση του 21ου αιώνα προς την ιστορική μυθοπλασία με πιο επιστημονική βάση, ενώ το θέμα εμφανίζεται παράλληλα στην ακροδεξιά εσωτεριστική λογοτεχνία και τη λαϊκή κουλτούρα.

Αυτός ο τόμος αντικατοπτρίζει πιστά τον πλούτο της ελληνικής φιλολογίας, παρουσιάζοντας τα νεότερα ερευνητικά αποτελέσματα από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Ελπίζουμε ότι οι μελέτες που περιλαμβάνονται σε αυτόν δεν θα προσφέρουν μόνο πολύτιμες γνώσεις στο εξειδικευμένο κοινό, αλλά θα αποτελέσουν και πηγή έμπνευσης για τις μελλοντικές γενιές επιστημόνων για την περαιτέρω εξερεύνηση του ελληνικού πολιτισμού. Ευχόμαστε αυτή η επετειακή έκδοση να αποτελέσει άξιο μνημείο του περασμένου μισού αιώνα και ταυτόχρονα να προοιωνίζεται το γόνιμο και επιτυχημένο επιστημονικό έργο του Τμήματος για τα επόμενα πενήντα χρόνια.

Katalin Delbó

Η τάξη μέσα στην αταξία: Παρατηρήσεις για τη δομή του μυθιστορήματος του Νικήτα Ευγενιανού

Από τον 12ο αιώνα σώζονται τέσσερα λόγια μυθιστορήματα, τα οποία γράφτηκαν κατά το πρότυπο των αρχαίων ερωτικών μυθιστορημάτων. Τρία εξ αυτών – *Ὑσμινη και Ὑσμινίας* (Ευστάθιος Μακρεμβολίτης), *Ροδάνθη και Δοσικλής* (Θεόδωρος Πρόδρομος) και *Δροσίλλα και Χαρίκλης* (Νικήτας Ευγενιανός) – έχουν διασωθεί πλήρως, ενώ ένα – *Ἀρίστανδρος και Καλλιθέα* (Κωνσταντίνος Μανασσής) – σώζεται αποσπασματικά και δεν προσφέρεται για συνολική ανάλυση. Τα βυζαντινά μυθιστορήματα παρουσιάζουν ομοιότητες όχι μόνο ως προς τη γλώσσα και την ύλη, αλλά, σε κάποιο βαθμό, και ως προς τη δομή τους. Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στη δομική ανάλυση του, μάλλον περιθωριοποιημένου στην έρευνα, έργου *Δροσίλλα και Χαρίκλης*. Ο παρών ερευνητικός τόπος υποστηρίζει ότι το *Δροσίλλα και Χαρίκλης* – σε αντίθεση με τα έργα του Προδρόμου και του Μακρεμβολίτη – δεν διαθέτει αρμονική συνολική δομή, παρότι η διάρθρωση σε βιβλία θα μπορούσε αρχικά να το υποδηλώνει. Πράγματι, ορισμένες θεματικές αρχές οργάνωσης φαίνεται να ενεργοποιούνται κυρίως σε μικρότερες ενότητες· ωστόσο, μια διεξοδική εξέταση δείχνει ότι ο Ευγενιανός διαθέτει υψηλή συνειδητότητα σύνθεσης, η οποία καθίσταται εμφανής τόσο στη μικροδομή όσο και στη μακροδομή του μυθιστορήματος.

Ι. Η μακροδομή του μυθιστορήματος

Ι.1. Δομή - συμμετρία και παραλληλία

Κύριο χαρακτηριστικό της δομής του έργου *Δροσίλλα και Χαρίκλης* είναι η απλότητα. Δύο αρχές οργάνωσης το διακρίνουν: η συμμετρία και η παραλληλία. Το μυθιστόρημα αποτελείται από εννέα βιβλία και έχει δύο κύριες αφηγηματικές πλοκές. Στην κύρια πλοκή παρακολουθούμε την ιστορία του

έρωτα και των περιπετειών του Χαρίκλου και της Δροσίλλης, ενώ στη δευτερεύουσα αναπτύσσεται η διήγηση του Κλέανδρου και της Καλλιγόνης. Περίπου μέχρι το πρώτο τρίτο του έργου και οι δύο πλοκές αναπτύσσονται με παρόμοια έμφαση και έκταση· αργότερα, όμως, η δευτερεύουσα υπόθεση υποχωρεί στο παρασκήνιο και στο όγδοο βιβλίο κλείνει απροσδόκητα και οριστικά με τον θάνατο της Καλλιγόνης και του Κλέανδρου.

Η συμμετρία χαρακτηρίζει κυρίως το πρώτο μισό του μυθιστορήματος (βιβλία I–V), όπου σχεδόν κάθε σκηνή επαναλαμβάνεται με παραλλαγή.[1] Στις ενότητες αυτές η πλοκή είτε παραμένει στάσιμη είτε προχωρά με μικρά βήματα, χωρίς να επιφέρει ουσιαστική εξέλιξη στην ιστορία. Μετά τη δυναμική αρχή – την άλωση της Βαρζώνος από τους Πάρθους – ακολουθούν εκτενέστεροι ή συντομότεροι μονόλογοι των προσώπων, των οποίων η λειτουργία είναι διπλή: αφενός αποκαλύπτουν στον αναγνώστη το παρελθόν του Χαρίκλου και του συναιχμαλώτου του Κλέανδρου, και αφετέρου διευκρινίζουν τις συνθήκες του παρόντος χρόνου και σκιαγραφούν το όχι ιδιαίτερα πολύπλοκο δίκτυο σχέσεων των προσώπων με τη βασιλική παρθική αυλή.

Στο δεύτερο μισό του έργου (βιβλία VI–IX) η εξέλιξη της δράσης επιταχύνεται σημαντικά σε σύγκριση με τα προηγούμενα. Η συμμετρία, ως αρχή οργάνωσης, παύει να υφίσταται, ωστόσο η ακολουθία των επεισοδίων παρουσιάζει σαφή και λογική συνοχή. Στο έκτο βιβλίο οι δύο πρωταγωνιστές χωρίζονται και, μέχρι την επανένωση τους στην αρχή του έβδομου βιβλίου, η πορεία της Δροσίλλης και του Χαρίκλου εκτυλίσσεται παράλληλα. Η ανάπτυξή τους ακολουθεί ένα παρόμοιο σχήμα, όπως και στους προηγούμενους εισαγωγικούς λόγους του Κλέανδρου και του Χαρίκλου, όπου παρατηρούνται πολλαπλές αντιστοιχίες. Σ᾽ αυτή την αναλογία θα επανέλθουμε εκτενέστερα στην ενότητα που αφορά τη μικροδομή του μυθιστορήματος.

Η δομή των βιβλίων VII–IX καθορίζεται από αντιθέσεις. Η Florence Meunier χαρακτηρίζει την αφηγηματική αρχή που παρατηρείται εδώ με τον όρο « *juxtaposition* »(«παραβολή», «παράθεση»).[2] Τα βιβλία διαφέρουν

---

* Η παρούσα μελέτη αποτελεί αναθεωρημένη εκδοχή σχετικού κεφαλαίου της διδακτορικής διατριβής με τίτλο *«A 12. századi bizánci regény. Hagyomány és újítás Nikétas Eugenianos Drosilla és Chariklés c. regényében»*. (Budapest 2020, σ. 15–27.)

1 Meunier, F.: *Le roman byzantin du XIIe siècle. À la découverte d'un nouveau monde?* Paris 2007, 99.

2 Meunier, F.: *Le roman byzantin du XIIe siècle*, 99. Ο όρος *juxtaposition* αποτελεί αγαπημένο όρο της αγγλικής λογοτεχνικής θεωρίας και χρησιμοποιείται για να δηλώσει την περίπτωση κατά την οποία ο συγγραφέας, μέσα στον αφηγηματικό λόγο, τοποθετεί δύο ή περισσότερα πρόσωπα, τόπους ή σκηνές δίπλα-δίπλα, επιδιώκοντας να τονίσει την αντίθεση που υπάρχει ανάμεσά τους και να προκαλέσει τον αναγνώστη σε σύγκριση και αντιπαραβολή.

θεματικά· το περιεχόμενό τους έχει είτε θετική είτε αρνητική χροιά, και το κεντρικό θέμα καθορίζεται από τη δυαδικότητα χαράς/εορτής και λύπης/πένθους. Μετά τις δοκιμασίες του έκτου βιβλίου, το έβδομο αφιερώνεται στη συνάντηση του ζευγαριού και στα επεισόδια χαράς και εορτασμού, ενώ το όγδοο καλύπτεται από τη σκιά του πένθους, εξαιτίας του θανάτου της Καλλιγόνης και στη συνέχεια του Κλέανδρου. Το τελευταίο βιβλίο, μετά την επιστροφή της Δροσίλλης και του Χαρίκλου, ολοκληρώνεται με τον πολυπόθητο γάμο και η ιστορία συνολικά καταλήγει σε ένα „*happy end*."

Αν και από τη διάρθρωση του έργου σε βιβλία θα μπορούσε κανείς επαγωγικά να συμπεράνει ότι το έργο διαθέτει αρμονική δομή, σε αντίθεση με τα μυθιστορήματα του Προδρόμου και του Μακρεμβολίτη, το *Δροσίλλα και Χαρίκλης* δεν παρουσιάζει ομοιογενή και ισόρροπη αρχιτεκτονική· κάθε οργανωτική αρχή λειτουργεί μόνο σε ορισμένες ενότητες.[3] Η Florence Meunier, η οποία – αν και ίσως συνοπτικά, αλλά πρωτοποριακά – ασχολήθηκε με τη δομική ανάλυση του Ευγενιανού, κατέληξε σε παρόμοια άποψη: «…on ne peut parler de construction d'ensemble homogène, équilibrée. L'unité de Drosilla et Chariclès est en fait indépendante de sa structure».[4] Ωστόσο, ως προς το δεύτερο μέρος αυτής της άποψης, πρέπει να διατυπωθεί αντίρρηση, καθώς – όπως έχει ήδη δειχθεί – υπάρχουν οργανωτικές αρχές που καθορίζουν τη δομή επιμέρους τμημάτων του έργου και προσδίδουν ενότητα. Πράγματι, αν εξετάσουμε το μυθιστόρημα συνολικά, εντοπίζουμε σημεία συνοχής. Το έργο του Ευγενιανού μπορεί να διαιρεθεί με ακρίβεια σε δύο μέρη, στο μέσο του V βιβλίου (στ. 275), γεγονός που ενισχύεται όχι μόνο από θεματικά επιχειρήματα, αλλά και από την ιδιαίτερη χρονική διαχείριση του συγγραφέα. Στο έργο, μετά τον θάνατο του Κρατύλου, ξεκινά κυριολεκτικά μια νέα χρονολόγηση: *οὔπω παρῆλθον ἡμέραι δὶς ἐννέα / μετὰ τελευτὴν Κρατύλου τοῦ βαρβάρου…* (V, 277–278). Και τα δύο μέρη αρχίζουν με πολεμικά επεισόδια (το πρώτο βιβλίο και από τον στ. 277 του V βιβλίου), και στους δύο πολέμους οι Πάρθοι διαδραματίζουν κεντρικό ρόλο· στην πρώτη περίπτωση είναι οι νικητές, ενώ

[3] Το *Ροδάνθη και Δοσικλής* παρουσιάζει κανονική δομή και μπορεί να διαιρεθεί σε τρεις ενότητες. (βιβλία I–III, IV–VI, VII–IX). Burai, E.: Női karakterábrázolás Theodóros Prodromos regényében, Στο: Mészáros, T. (ἐπιμ.): *Klasszikus ókor, Bizánc, humanizmus. A XII. Magyar Ókortudományi Konferencia előadásaiból*, Budapest 2017. 41–51; 39 Όσον αφορά το *Ὑσμινη και Ὑσμινίας*, υπάρχουν επιχειρήματα τόσο υπέρ της διαίρεσης σε δύο μέρη (βιβλία I–V, VI–XI) όσο και υπέρ της διαίρεσης σε τρία μέρη (βιβλία I–V, VI–VIII, IX–XI) · ωστόσο, και τα δύο συστήματα λαμβάνουν υπόψη τον κυκλικό χαρακτήρα του μυθιστορήματος. Nilsson, I.: *Erotic Pathos, Rhetorical Pleasure. Narrative Technique and Mimesis in Eumathios Makrembolites' Hysmine & Hysminias*, Uppsala 2001., 92–93.

[4] Meunier, F.: *Le roman byzantin du XIIe siècle*, 103.

στη δεύτερη οι ηττημένοι. Και οι δύο συγκρούσεις παίζουν καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη της μοίρας των προσώπων· η μάχη της Βαρζώνος οδηγεί σε αιχμαλωσία, ενώ η νίκη των Αράβων σηματοδοτεί την ελευθερία τους.

Δεν θα σφάλλαμε – ή, ακόμη πιθανότερο, αυτό φαίνεται σωστότερο – αν θέταμε το όριο στο τέλος του V βιβλίου· καθώς το πρώτο μέρος (βιβλία I–V) εκτυλίσσεται υπό την αιχμαλωσία των πρωταγωνιστών, ενώ στο δεύτερο μέρος του μυθιστορήματος (βιβλία VI–IX) αυτοί είναι ελεύθεροι. Στην περίπτωση αυτή, οι πόλεμοι των Πάρθων αποτελούν το πλαίσιο του πρώτου μέρους, και η νίκη ή η ήττα τους προκαλούν αναπόφευκτες μεταβολές στη ζωή της Δροσίλλης και του Χαρίκλου. Ο αναγνώστης μαθαίνει μόνο εκ των υστέρων ότι η ήττα στη μάχη και η αραβική κυριαρχία επιφέρουν θετική αλλαγή· ωστόσο, σε σχέση με την εξέλιξη της ιστορίας, δεν είναι αμελητέο το γεγονός ότι οι δύο χαρακτήρες που περισσότερο απειλούν τον έρωτα των πρωταγωνιστών – υπό τις δεδομένες συνθήκες – ο Κλεινίας και η Χρυσίλλα, πέφτουν στη μάχη. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι το πρώτο μισό του μυθιστορήματος είναι στατικό· στην αφήγηση δεν υπάρχουν σημαντικά χρονικά ή χωρικά άλματα: τα γεγονότα εκτυλίσσονται μέσα σε περίπου επτά ημέρες και σε μόλις δύο τόπους. Αντίθετα, το δεύτερο μισό είναι πολύ πιο δυναμικό (διάρκεια δύο μηνών, τέσσερις τόποι). Αυτό εξηγείται και από το γεγονός ότι η προϊστορία των εραστών δεν αποτελεί μέρος της ενεργού πλοκής, αλλά γίνεται γνωστή μέσα από τις αφηγήσεις των δύο νέων.

Γενικά, μπορεί να παρατηρήσει κανείς ότι και η εμφάνιση (και εξαφάνιση) ορισμένων προσώπων εναρμονίζεται με τη διάκριση των δύο μερών, αφού εκτός από τους πρωταγωνιστές και τον Κλέανδρο, κανένα άλλο πρόσωπο δεν εμφανίζεται και στα δύο μέρη. Ωστόσο, εντοπίζονται επαναλαμβανόμενοι τύποι χαρακτήρων. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι ο κλασικός τύπος του εραστή ή του πειραστή· στο πρώτο μέρος, η Χρυσίλλα επιθυμεί να κατακτήσει τον πρωταγωνιστή Χαρίκλο, ενώ ο Κλεινίας ερωτεύεται τη Δροσίλλη, ενώ στο δεύτερο μέρος ο Καλλίδημος επιδιώκει την αγάπη της ηρωίδας. Ο τύπος του ηγεμόνα των βαρβάρων (Κράτυλος, Χάγος) και ο τύπος της ηλικιωμένης γυναίκας που βρίσκεται κοντά στη Δροσίλλη (Χρυσίλλα, Βαρύλλις) επανεμφανίζονται και στα δύο μέρη. Αξιοσημείωτο είναι ότι αυτοί οι χαρακτήρες είναι ακριβώς αντίθετοι ως προς τη φύση και τον ρόλο τους· καθώς ο Κράτυλος και η Χρυσίλλα στο πρώτο μισό του μυθιστορήματος παρουσιάζονται ως αρνητικά πρόσωπα, ενώ ο Χάγος και η Βαρύλλις στη δεύτερη ενότητα εμφανίζονται ως θετικοί χαρακτήρες.

I.2. Η διάρθρωση σε βιβλία και η χρονική – θεματική οργάνωση της πλοκής

Στο πλαίσιο της παρούσας ανάλυσης δεν μπορεί κανείς να παραλείψει μια πιο προσεκτική εξέταση της διαίρεσης του μυθιστορήματος, καθώς τίθεται το ερώτημα αν – και ποια – λειτουργία έχει η διάκριση του έργου σε βιβλία.[5] Η απάντηση είναι σαφώς ναι· στο μυθιστόρημα του Ευγενιανού η διαίρεση του έργου σε βιβλία μαρτυρεί συνειδητή και επιμελημένη σύνθεση. Εκτός από το γεγονός ότι ο αριθμός εννέα υπαινίσσεται τις εννέα Μούσες, παρατηρείται ότι τα εναρκτήρια και τελικά επεισόδια των επιμέρους βιβλίων συμπίπτουν συχνά με την αρχή ή το τέλος μιας ημέρας μέσα στην πλοκή· επιπλέον, οι σκηνές αυτές αποτελούν σημαντικούς σταθμούς και ορόσημα της εξέλιξης της αφήγησης. [6] Τέσσερα παραδείγματα μπορούν να αναφερθούν προς υποστήριξη αυτής της θέσης.

Το πρώτο παράδειγμα εμφανίζεται ήδη στην αρχή του έργου, όπου πριν από τις εικόνες της καταστροφικής επιδρομής των Πάρθων προηγείται η ποιητική περιγραφή του πρωινού φωτός.[7] Η δεύτερη αντιστοιχία παρατηρείται στο τέλος του I βιβλίου (σούρουπο) και στην αρχή του II (πρωί). Το I βιβλίο αφηγείται τα γεγονότα μιας ημέρας, τα οποία κλείνουν με τον θρήνο της Δροσίλλης, ενώ το II ανοίγει με μια νέα ημέρα και, όπως και το προηγούμενο, με ποιητική περιγραφή της ανατολής του ήλιου.[8] Το τρίτο παράδειγμα διακρίνεται στη μετάβαση μεταξύ του VI και του VII βιβλίου. Εδώ, το τέλος του VI δεν αποτελεί μόνο χρονικό όριο, αλλά και καθοριστικό σημείο καμπής για την πλοκή. Ο Χαρίκλης, που αναζητεί τη Δροσίλλη, ξεκουράζεται το βράδυ και βλέπει ένα όνειρο: ο Διόνυσος εμφανίζεται μπροστά του και του αποκαλύπτει ότι η Δροσίλλα βρίσκεται στο ίδιο χωριό με αυτόν, κατονομάζοντας μάλιστα

---

[5] Το *Ροδάνθη και Δοσικλής* του Προδρόμου – πρότυπο για το μυθιστόρημα του Ευγενιανού – είναι χωρισμένο σε εννέα βιβλία. Ο αριθμός εννέα, επομένως, δεν ερμηνεύεται μόνο ως υπαινιγμός στις εννέα Μούσες, αλλά και ως συνειδητό στοιχείο μίμησης, μέσω του οποίου ο Ευγενιανός εντάσσεται συνειδητά στην παράδοση των προγενέστερων μυθιστοριογράφων.

[6] Agapitos, P. A.: Writing, Reading and Reciting (in) Byzantine Erotic Fiction, Στο: Mondrain, B. (ἐπιμ.): *Lire et écrire à Byzance*, Paris 2006, 125–176, 153.

[7] *Νῦν τοῦ φεραυγοῦς ἀστεράρχου φωσφόρου / ἐκ τοῦ κάτω φάναντος ἡμισφαιρίου, / ἐξ ὠκεανοῦ τῶν ῥοῶν λελουμένου / καὶ γῆς τοσαύτης ἐκταθείσης εἰς πλάτος / ἀναδραμόντος τοὺς κορυφαίους τόπους, / Πάρθοι παρεμπίπτουσι Βάρζῳ τῇ πόλει…* (*D. & Ch.* I, 1–6). Τόσο το μυθιστόρημα του Ηλιόδωρου όσο και εκείνο του Προδρόμου αρχίζουν με μια ζωγραφική απεικόνιση της συγκεκριμένης ώρας της ημέρας (Hel. *Aithiopika* I, 1· *Ροδάνθη και Δοσικλής* I, 1–4). Για την ανάλυση των εναρκτήριων σκηνών των βυζαντινών μυθιστορημάτων, βλ.: Agapitos, P. A.: Writing, Reading and Reciting (in) Byzantine Erotic Fiction, 149–153.

[8] *Τῆς ἡμέρας δὲ θᾶττον ἀντιλαμψάσης / καὶ τοῦ γίγαντος καὶ φεραυγοῦς ἡλίου / ἐκ τῶν στενωπῶν τῆς φυλακῆς νυγμάτων / ἀκτῖνα μικρὰν ἐμβαλόντος τοῖς ἔσω…* (*D. & Ch.* II, 1–4).

και τον οικοδεσπότη της, τον Βάρυλλη. Την επόμενη ημέρα, στην αρχή του VII βιβλίου, ο Χαρίκλης ξεκινά και βρίσκει την αγαπημένη του. Αν και μέχρι το τέλος του μυθιστορήματος απομένουν ακόμη δύο βιβλία, τίποτα πλέον δεν εμποδίζει την ευτυχία τους. Το VII βιβλίο – για να ενισχύσει την εσωτερική ένταση – ανοίγει με την πιο εκτενή και άρτια περιγραφή ανατολής του ήλιου σε ολόκληρο το έργο·[9] η αναγνώριση και η συνάντηση των ηρώων πραγματοποιούνται αμέσως μετά.

Η εναρκτήρια σκηνή του τελευταίου βιβλίου, πέρα από το γεγονός ότι λειτουργεί ως πλαίσιο του έργου, παρουσιάζει και δύο παράλληλα σημεία με την αρχή του πρώτου βιβλίου: (1) αρχίζει με σαφή χρονική ένδειξη της ώρας και (2) ακολουθούν δραματικά γεγονότα, συγκεκριμένα η ταφή του Κλέανδρου.[10] Στην πλοκή ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο έχουν το τέλος του II βιβλίου, οι εναρκτήριες και τελικές σκηνές του III, το τέλος του V, η προαναφερθείσα ονειρική σκηνή του VI και το τέλος του VIII βιβλίου. Αυτά αξίζει να εξεταστούν πιο προσεκτικά. Το II βιβλίο αποτελείται σχεδόν εξ ολοκλήρου από τον λόγο του Κλέανδρου. Η τελική σκηνή (II, 326–385) παρουσιάζει τη μουσική εκτέλεση του νεαρού· ένα άσμα με συνοδεία οργάνου, που αποτελεί την ύστατη προσπάθεια του Κλέανδρου να κατακτήσει την καρδιά της Καλλιγόνης. Το άσμα αυτό λειτουργεί ως όριο τόσο στο ερωτικό δράμα όσο και στη σύνθεση της πλοκής, καθώς η επιτυχία του έρωτα αποτελεί προϋπόθεση ώστε η δευτερεύουσα γραμμή του μυθιστορήματος να μπορέσει να συνεχιστεί.

Το III βιβλίο πλαισιώνεται από δύο όνειρα παρόμοιας θεματολογίας, της Καλλιγόνης και του Χαρίκλου. Το πρώτο ανήκει στη δευτερεύουσα πλοκή, ενώ το δεύτερο στην κύρια, και καθένα από αυτά μεταφέρει σημαντική πληροφορία που συμβάλλει στην εξέλιξη της αφήγησης. Στο όνειρο της Καλλιγόνης, μέσω της μεσολάβησης του Έρωτα, η ηρωίδα γίνεται σύζυγος του Κλέανδρου.[11] Η ηρωίδα, που προηγουμένως δεν είχε δείξει καμία ένδειξη ότι θα υπέκυπτε στην επίμονη και πολιορκητική ερωτική προσέγγιση του Κλέανδρου, μέσω

---

[9] *Ἤδη μὲν ὄρθρος καὶ κροκόχρως ἡμέρα, / καὶ φῶς ἐναργὲς πανταχοῦ κεχυμένον / ἐκ τοῦ μεγίστου καὶ διαυγοῦς ἀστέρος / ἐξ ὠκεανοῦ προσβαλόντος τῇ κτίσει, / ὡς ἡ σοφὴ ποίησις εἰδυῖα γράφει, / σύμμετρα θερμαίνοντος ἐξ ὑψωμάτων / ὀρῶν κορυφὰς καὶ δασυσκίους πόδας / εἰς εὔγονον βλάστημα καὶ τέρψιν βίου…* (*D. & Ch* VII, 1–8). Στην περιγραφή της αυγής, η φράση *κροκόχρως ἡμέρα* και η αφηγηματική παρατήρηση (*ὡς ἡ σοφὴ ποίησις εἰδυῖα γράφει*) παραπέμπουν στον Όμηρο· βλ. *Hom. Il.* VIII, 1· XIX, 1.

[10] *Ἤδη μὲν ὄρθρος καὶ τὸ φῶς τῆς ἡμέρας /ηὔγαζε λαμπρῶς πανταχοῦ γῆς ἐξ ἕω…* (*D. & Ch.* IX, 1–2).

[11] *Ἔρως ἐπιστὰς τῇ πρὸ τῆς χθὲς ἑσπέρᾳ / ἐμοὶ συνῆψε σέ, Κλέανδρε, πρὸς γάμον, / ὡς εἶπε, προσχὼν οἷς ἐπένθεις δακρύοις.* (*D. & Ch.* III, 5–7).

του ονείρου γίνεται σύντροφος του νεαρού και σπεύδει να δραπετεύσει μαζί του – καθώς στο όνειρο οφείλεται η αρχή της κοινής τους περιπέτειας. Την ίδια λειτουργία επιτελεί και το όνειρο του Χαρίκλου στη δική του ερωτική ιστορία.[12] Από τη διήγηση του Χαρίκλου πληροφορείται ο αναγνώστης ότι στο όνειρό του εμφανίστηκε ο Διόνυσος, ο οποίος του χάρισε τη Δροσίλλη ως σύζυγο. Αυτό αποτέλεσε το κίνητρο για τον Χαρίκλο να στείλει επιστολές στην κοπέλα και να παραμείνει σταθερός μέχρι να λάβει θετική απάντηση. Το V βιβλίο κλείνει με τη νίκη των Αράβων επί των Πάρθων, όταν οι πρωταγωνιστές, μαζί με τον Κλέανδρο, αιχμαλωτίζονται εκ νέου.[13] Μετά τη λήξη της αραβοπαρθικής μάχης, η εστίαση της αφήγησης βαθμιαία περιορίζεται και εστιάζει στα πρόσωπα. Η τελευταία πρόταση αναφέρεται σε αυτά, προβάλλοντας τη νέα τους κατάσταση, η οποία φαινομενικά δεν επιφέρει καμία μεταβολή· αργότερα όμως γίνεται σαφές ότι η αραβική αιχμαλωσία αποτελεί σημείο καμπής στην ιστορία τους.

Νέο ορόσημο αποτελεί το τέλος του VIII βιβλίου, το οποίο σηματοδοτεί ταυτόχρονα την τραγική κατάληξη της ιστορίας του Κλέανδρου και της Καλλιγόνης. Ο Κλέανδρος, ανίκανος να αντέξει την είδηση του θανάτου της Καλλιγόνης, πεθαίνει αιφνίδια. Αυτή η αρνητική μεταβολή, που προηγείται του *happy end* και επηρεάζει άμεσα την ευτυχία των πρωταγωνιστών, καθορίζοντας παράλληλα τη μετέπειτα πορεία της πλοκής – δηλαδή αναβάλλοντας την επιστροφή, την αναγνώριση από τους γονείς και τον γάμο – είναι, τόσο στα αρχαία όσο και στα βυζαντινά μυθιστορήματα, χωρίς προηγούμενο και αποτελεί καινοτομία του Ευγενιανού.

II. Η μικροδομή του μυθιστορήματος

Αν επικεντρώσουμε την προσοχή μας στα επιμέρους βιβλία και έπειτα στα επεισόδια και τις σκηνές μέσα σε αυτά, γίνεται φανερή η συνειδητή και προσεγμένη σύνθεση του Ευγενιανού. Αυτό από μόνο του ανατρέπει την άποψη της Meunier, καθώς αρκετά βιβλία παρουσιάζουν ιδιαίτερα επεξεργασμένη και λογικά οργανωμένη δομή. Η ίδια συγγραφική συνείδηση παρατηρείται και στο εκτενές εισαγωγικό επεισόδιο του Κλέανδρου και του Χαρίκλη, αλλά και στο σημείο του μυθιστορήματος που βιώνουν χωριστά ο Χαρίκλης και η Δροσίλλη. Στα επόμενα θα εξετάσουμε πιο αναλυτικά ορισμένα από αυτά τα δομικά επιτεύγματα.

---

[12] *αὐτὸς γὰρ ἦν μοι νυμφαγωγῶν τὴν κόρην, / ἐμοὶ παραστὰς τῇ καθ' ὕπνους ἐμφάσει, / πρὸ τοῦ προβῆναι τοὺς ἐς ἀλλήλους λόγους.* (*D. & Ch.* IV, 9–10).

[13] *ναὶ μὴν σὺν αὐτοῖς καὶ Κλέανδρος ὁ ξένος, / δεσμοῖς συνεσχέθησαν, ἀλλὰ δυσλύτοις, / Ἀραβικὴν μάχαιραν ἐκπεφευγότες, / καί, φεῦ, κατακριθέντες οἱ τρεῖς ἐκ τρίτου / τρίτης μετασχεῖν αὖθις αἰχμαλωσίας.* (*D. & Ch.* V, 446–451).

Το πρώτο βιβλίο μπορεί να χωριστεί σε τέσσερα μέρη, ανάλογα με την εναλλαγή των δραστικών ενοτήτων και των παρεκβάσεων (δηλαδή των στάσεων): (1) η άλωση της Βαρζώνος – δράση, (2) οι εκφράσεις – παρέκβαση, (3) όσα συμβαίνουν στο στρατόπεδο των εχθρών – δράση, (4) οι θρήνοι των δύο ομώνυμων ηρώων – παρέκβαση. Ο ρυθμός της πολεμικής σκηνής καθορίζεται από τη συχνή μεταβολή της αφηγηματικής οπτικής· εδώ εναλλάσσονται τα γεγονότα που συμβαίνουν έξω και μέσα από τα τείχη (I, 1–27: έξω· I, 28–41: μέσα· I, 47–63: έξω· I, 64 και εξής: μέσα). Στη συνέχεια η αφήγηση διακόπτεται και ακολουθούν δύο εκφράσεις: πρώτα η περιγραφή του λειμώνα, όπου οι κάτοικοι της Βαρζώνος τελούσαν τη γιορτή του Διονύσου πριν από την παρθική επιδρομή (I, 76–115), και έπειτα η έκφραση της Δροσίλλης, μιας από τις παρθένες που ηγούνταν του χορού των ορχουμένων (I, 120–158). Έπειτα ο αφηγητής περιγράφει όσα συμβαίνουν στο στρατόπεδο και στη φυλακή των Πάρθων – αρχικά όσα γίνονται στην Ελλάδα και στη συνέχεια στην πατρίδα (I, 159–223). Το βιβλίο κλείνει με δύο σύντομους θρήνους (Χαρίκλης: I, 224–257· Δροσίλλη: I, 285–355), οι οποίοι συνδέονται στενά μεταξύ τους. Η κόρη απαντά στα αυτοκατηγορηματικά ερωτήματα του Χαρίκλη και τον μέμφεται επειδή αποσύρθηκε για ύπνο· όλα αυτά ενώ δεν μπορεί ούτε να ακούσει τον μονόλογό του ούτε να γνωρίζει τι του συμβαίνει. Ο Χαρίκλης βρίσκεται στη φρουρά των ανδρών, ενώ η Δροσίλλη, αποχωρισμένη απ᾽ αυτόν, περνά τον χρόνο της μαζί με τις άλλες κόρες στο γυναικωνίτη.[14] Ο Ευγενιανός και στα μεταγενέστερα μέρη του μυθιστορήματος χρησιμοποιεί συχνά ζεύγη μονολόγων που ανταποκρίνονται ο ένας στον άλλον.

[14] Οι δύο θρήνοι, μέσα από τις ηχητικές και νοηματικές ανταποκρίσεις τους, λειτουργούν ως ένας διάλογος μεταξύ τους. Ορισμένα σημεία σύνδεσης ανάμεσα στους δύο λόγους είναι τα εξής:

(1) Ο Χαρίκλης κλείνει τον θρήνο του με μια ερώτηση προς τη Δροσίλλη: «Θυμάσαι τον όρκο που δώσαμε μπροστά στον Διόνυσο; -*Ἦ μὴν λέλησαι τοῦ θεοῦ Διονύσου / καὶ τῆς δι᾽ αὐτοῦ πρὸς Χαρικλῆν ἐγγύης, / ὡς τῶν ἀναγκῶν ἐμποδών σοι κειμένων, /τῆς αἰχμαλώτου συμφορᾶς καὶ τοῦ πάθους*; (I, 254–257). Η Δροσίλλη απαντά στην ερώτηση αμέσως στην αρχή του θρήνου της - «*Ψυχὴ φίλη» λέγουσα «Χαρίκλεις ἄνερ, / ἄνερ Χαρίκλεις μέχρις οὗν φωνῆς μόνης* (I, 289–290) –, και αργότερα επανέρχεται πολλές φορές στο ίδιο θέμα. (I, 293–296, 301–305, 328–329).

(2) Ο Χαρίκλης ανησυχεί μήπως ο Κράτυλος ρίξει το βλέμμα του στην αγαπημένη του, κάτι που η Δροσίλλη επιβεβαιώνει*: ἢ καὶ Κρατύλος οὗτος ὀφθαλμὸν λίχνον / ἐπεμβαλεῖ σοι καὶ φθονήσει τοῦ γάμου* (I, 243–244) – *κἂν χθὲς τραπέζης κειμένης ὁ Κρατύλος / ἔκδηλος ἦν ἔρωτα δεινὸν ἐκτρέφων / καὶ βάσκανόν μοι βλέμμα δεικνύειν θέλων*. (I, 330–332).

(3) Η Δροσίλλη κατηγορεί τρεις φορές τον Χαρίκλη ότι κοιμάται (I, 291–293· 321–323· 340–342), ενώ η ίδια κλαίει για εκείνον. Αυτό αποτελεί έμμεση απάντηση στις ερωτήσεις του, οι οποίες αναφέρονται ακριβώς σε αυτό: τι μπορεί να κάνει εκείνη την ώρα το κορίτσι (II, 231–246). Ταυτόχρονα πρόκειται για μια αιχμηρή μομφή σε κάτι που μόνο ο αναγνώστης γνωρίζει· γιατί μετά τον λόγο του ο Χαρίκλης πράγματι αποσύρθηκε για ύπνο (I, 284).

Σε μικρο- και μακροεπίπεδο του μυθιστορήματος χρειάζεται να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στη δομή του ένατου βιβλίου. Στη σύνθεση του κεφαλαίου παρατηρούνται δύο αρχές οργάνωσης. Ο συναισθηματικός τόνος των σκηνών καθορίζεται από τη δυαδική αντίθεση χαράς και λύπης, ενώ το κεφάλαιο χωρίζεται, ανάλογα με τους τόπους της δράσης, σε τρία μέρη. Οι πρωταγωνιστές περνούν ξανά από τις πιο σημαντικές σκηνές της ζωής τους, αλλά με αντίστροφη σειρά. Οι πρώτες σκηνές εκτυλίσσονται στον τόπο της αναγνώρισης, στο χωριό Βαρύλλις. Η εναρκτήρια εικόνα είναι η ταφή του Κλέανδρου, στην οποία εκφωνούνται δύο λόγοι: στον θρήνο της Δροσίλλης (IX, 37–107) ακολουθεί ο μονόλογος του Γνάθωνα (IX, 109–142), που λειτουργεί ως αντίθετο μέρος και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «αντιθρήνος»[15] Η επόμενη στάση είναι η πόλη Βαρζών, όπου κάποτε η Δροσίλλη και ο Χαρίκλης αιχμαλωτίστηκαν· τώρα όμως ο τόπος αυτός γίνεται χώρος χαράς, όπου οι πρωταγωνιστές συναντούν ξανά τους πατέρες τους.[16] Ο τελευταίος τόπος είναι η Φθία, η πατρίδα του ερωτικού ζεύγους, όπου άρχισε το δράμα των περιπετειών τους. Η φύση, λοιπόν, συνδράμει στην επιστροφή τους· ο δρόμος προς τη Φθία είναι το αντίθετο της φυγής· τότε η θάλασσα ήταν ταραγμένη, ενώ τώρα είναι ήρεμη.[17] Παρατηρείται επίσης ότι το βιβλίο ουσιαστικά πλαισιώνεται από την ολοκλήρωση των δύο ερωτικών ιστοριών. Η ταφή του Κλέανδρου αποτελεί το τέλος της τραγικής έκβασης της δευτερεύουσας πλοκής, ενώ η τελευταία σκηνή αφορά τη θετική κατάληξη της κύριας ιστορίας, δηλαδή τον γάμο της Δροσίλλης και του Χαρίκλη και την εκπλήρωση του ερωτικού τους πόθου. Παρόμοια αντίθεση παρατηρείται και ανάμεσα στο πρώτο και το τελευταίο βιβλίο· στο πρώτο κυριαρχούν οι εικόνες της καταστροφής, ενώ στο τελευταίο, ιδιαίτερα από το δεύτερο μισό και μετά, επικρατούν οι εικόνες της χαράς.

Ας δούμε, τέλος, μερικά παραδείγματα για το πώς ο Ευγενιανός εφαρμόζει την αρχή της παράλληλης διάταξης σε ορισμένες σκηνές.

---

[15] Ο Γνάθων απαντά στον θρήνο της Δροσίλλης. Η κόρη αναρωτιέται ποιητικά ποια θα μπορούσε να είναι η παρηγοριά στη θέση του Κλέανδρου, ενώ ο έμπορος τη συμβουλεύει να σταματήσει τον θρήνο και μιλά για το πώς πρέπει να αντιμετωπίζει κανείς τα πλήγματα της τύχης.

[16] Η Βαρζών είναι γεμάτη χαρά και θόρυβο. Τελευταία φορά οι ίδιοι αυτοί άνθρωποι γιόρταζαν τη γιορτή του Δία, η οποία όμως κατέληξε σε τραγωδία. Και τότε η πόλη ήταν γεμάτη θόρυβο, όχι όμως από χαρά, αλλά από θρήνο και οδυρμό: *Ὁ θρῆνος ἠκόντιζε τὸν πολὺν κρότον, / ἡ χαρμονὴ δ' ἔκλινε τὴν θρηνῳδίαν· / οὕτω συνήλγουν καὶ συνεσκίρτων πάλιν / τοῖς πατράσι σφῶν πᾶσα κοινῶς ἡ πόλις.* (*D. & Ch.* IX, 174–177).

[17] *Τῆς οὖν θαλάσσης εὖ κατεστορεσμένης, / οὐ πνεύματος πνέοντος ὠλεσισκάφου, / οὐ τῶν κυμάτων ἀμφικυλινδουμένων, / οὗτοι προσηνοῦς ἡμερωτάτου πλόου / τυχόντες ἐστέλλοντο πρὸς γῆν φιλτάτην.* (*D. & Ch.* IX, 265–269)

Οι αφηγήσεις του Κλέανδρου και του Χαρίκλη, που αποκαλύπτουν στον αναγνώστη την ιστορία της γνωριμίας του ζεύγους και τις περιπέτειες πριν από την αιχμαλωσία τους, καταλαμβάνουν σχεδόν το ένα τέταρτο της συνολικής έκτασης του μυθιστορήματος. Η αναδρομή του πρωταγωνιστή και του φίλου του αποτελεί σταθερό δομικό στοιχείο των ερωτικών μυθιστορημάτων. Σε αντίθεση με τα άλλα έργα του Ευγενιανού, οι δύο αφηγήσεις στο *Δροσίλλα και Χαρίκλης* αξίζουν ιδιαίτερη προσοχή όχι μόνο ως προς το περιεχόμενό τους, αλλά και ως προς την επεξεργασία και την ειδολογική παιγνιώδη διάστασή τους.

Αν αναλύσουμε επιπλέον τη δομή των αφηγήσεων, φαίνεται ότι ο Ευγενιανός τις έχει οικοδομήσει πάνω στο ίδιο αφηγηματικό πλαίσιο. Και στις δύο περιπτώσεις οι αφηγητές (δηλαδή ο Χαρίκλης και ο Κλέανδρος) αναφέρουν με την ίδια σειρά: (1) τους προγόνους τους, (2) τον τρόπο με τον οποίο γνώρισαν το κορίτσι, (3) πώς την πολιορκούσαν, (4) πώς διέφυγαν, και τέλος (5) ποιες περιπέτειες και δοκιμασίες βίωσαν πριν φτάσουν στη Βαρζών και αιχμαλωτιστούν.[18] Ο Ευγενιανός καινοτομεί σε αυτό το σημείο, καθώς οι μονόλογοι περιλαμβάνουν εκτενή παρέκβαση, μέσα στην οποία ενσωματώνονται ρητορικές ασκήσεις (προγυμνάσματα), καθώς και εξαιρετικά χαριτωμένα άσματα και επιγράμματα. Η διαφορά εντοπίζεται στον τρόπο και στον τόπο της ένθεσής τους· στον Κλέανδρο αυτά τα ενδιάμεσα μέρη αποτελούν μέρος του ερωτικού του αγώνα, ενώ στην ιστορία του Χαρίκλη και της Δροσίλλης απαγγέλλονται πριν από τη συνάντηση. Ο Κλέανδρος απαγγέλλει με ακρίβεια και τα τέσσερα ερωτικά του επιστολία καθώς και ένα άσμα που αφιέρωσε στην Καλλιγόνη.[19] Ο Χαρίκλης, πάλι, ανακαλεί στη μνήμη του επτά επιγράμματα και δύο άσματα. Τα τελευταία εκτελέστηκαν από τους φίλους του κατά τη γιορτή του Διονύσου, όπου ο ήρωας αντίκρισε για πρώτη φορά τη Δροσίλλη ανάμεσα στις κόρες που χόρευαν τον κυκλικό χορό.[20] Τα άσματα αυτά είναι πάντοτε στροφικά ποιήματα, διακοσμημένα με αναφορές και απαγγέλλονται με μουσική συνοδεία· και στις δύο αφηγήσεις ακούγονται στο τέλος. Ούτε αυτό είναι

[18] Ονομασία προγόνων: Κλέανδρος II, 57–59 / Χαρίκλης III, 51–52· γνωριμία: Κλέανδρος II, 60–72 / Χαρίκλης III, 164–338 (οι λεπτομέρειες της ιστορίας ενσωματώνονται στα γεγονότα της γιορτής του Διονύσου)· πολιορκία – ερωτική προσέγγιση: Κλέανδρος II, 160–385 / Χαρίκλης III, 366–400· φυγή, περιπέτειες και αιχμαλωσία: Κλέανδρος III, 14–44 / Χαρίκλης III, 401–IV, 67.

[19] Πρώτη επιστολή: II, 169–185· δεύτερη επιστολή: II, 202–223· Τρίτη επιστολή: II, 242–279· τέταρτη επιστολή: II, 284–314· άσμα με κιθάρα: II, 326–385.

[20] Πρώτο επίγραμμα: III, 135–151· δεύτερο επίγραμμα: III, 153–161· τρίτο επίγραμμα: III, 163–172· τέταρτο επίγραμμα: III, 174–196· πέμπτο επίγραμμα: III, 207–215· έκτο επίγραμμα: III, 217–240· έβδομο επίγραμμα: III, 243–254· πρώτο άσμα: III, 263–296· δεύτερο άσμα: III, 297–322.

τυχαίο· για τον Κλέανδρο το άσμα αποτελεί το καλλιτεχνικό αποκορύφωμα του ερωτικού του αγώνα, ενώ για τον Χαρίκλη τα δύο άσματα έχουν ως στόχο να προκαλέσουν τον ήρωα σε έρωτα και ερωτική διάθεση.[21]

Όσον αφορά το τι συμβαίνει στα δύο ζευγάρια μετά τη φυγή και πώς οδηγούνται στην αιχμαλωσία από τους Πάρθους, ο Ευγενιανός επιλέγει την αρχή του «είτε – είτε ». Για τις δοκιμασίες αντλεί στοιχεία από την παράδοση του ερωτικού μυθιστορήματος, φροντίζει όμως ώστε οι εμπειρίες των ηρώων να μην παρουσιάζουν ομοιότητες: ο Κλέανδρος και η Καλλιγόνη αντιμετωπίζουν μια θαλασσοταραχή, ενώ ο Χαρίκλης και η Δροσίλλη πέφτουν θύματα πειρατικής επίθεσης· ωστόσο, ενώ η Καλλιγόνη κατορθώνει να σωθεί, η Δροσίλλη αιχμαλωτίζεται. Και οι δύο αφηγήσεις οδηγούνται από τους ήρωες μέχρι το παρόν της δράσης. Σε κάθε περίπτωση, οι αναδρομές ολοκληρώνονται με μια εικόνα που αναφέρεται στην παρούσα κατάσταση των αφηγητών, δηλαδή στην αιχμαλωσία τους, εικόνες που, μαζί με τους ήρωες, επαναφέρουν και τον αναγνώστη στο πραγματικό χρονικό επίπεδο της αφήγησης.[22]

Ένα παρόμοιο παράλληλο σχήμα μπορεί να εντοπιστεί και στις χωριστές περιπέτειες των κύριων προσώπων, οι οποίες αναπτύσσονται γύρω από τα ίδια τέσσερα μοτίβα ή θέματα: (1) Τον θρήνο που εκφράζουν για τον έρωτά τους ακούει ένα τρίτο πρόσωπο – τον θρήνο του Χαρίκλου ο Άραβας ηγέτης Χάγος, και της Δροσίλλης μια ηλικιωμένη γυναίκα, η Βαρύλλις. Αυτό (2) σηματοδοτεί για αμφότερους τη σωτηρία και τη διαφυγή· στην περίπτωση της Δροσίλλης κυριολεκτικά, αφού ύστερα από ναυάγιο και πολυήμερη περιπλάνηση στην έρημο η ηλικιωμένη γυναίκα σώζει τη ζωή της, ενώ ο Χαρίκλης σώζεται από την αραβική αιχμαλωσία χάρη στην ανθρωπιά του Χάγου και αποκτά την ελευθερία του. (3) Στην αρχή οι δύο ήρωες αποφεύγουν ο ένας τον άλλον, ωστόσο (4) τελικά επανενώνονται χάρη σε ένα όνειρο που βλέπει καθένας τους.[23]

---

[21] Αυτό υποδηλώνουν τα λόγια του Χαρίκλη προς τον Κλέανδρο: *Τί γὰρ παθεῖν μου τὴν τάλαιναν καρδίαν / δοκεῖς, φίλε Κλέανδρε συμφυλακίτα, / ἐρωτικῶν πληγεῖσαν ἐξ ἀκουσμάτων;* (*D. & Ch.* III, 330–332)

[22] Κλέανδρος: *διττὴν πεπονθὼς συμφορὰν βαρυτάτην·/ Καλλιγόνης γὰρ ἐστέρημαι παρθένου / καὶ νῦν παρ' ἐχθροῖς εἰμὶ δυσμενεστάτοις.* (*D. & Ch.* III, 40–42); *Χαρίκλης: Τὸ Παρθικὸν δὲ δυσμενέστατον φύλον / οὐκ οἶδ' ὅθεν προῆλθε· πλὴν συλλαμβάνει / καὶ τῆς ἑαυτοῦ μέχρι πατρίδος φέρον / εἰς τὴν φυλακὴν τὴν παροῦσαν εἰσάγει». (D. & Ch. IV, 64–67)*

[23] Τα σχετικά χωρία, με βάση τη χρονολογική σειρά των γεγονότων, είναι τα εξής: ο θρήνος του Χαρίκλου – VI, 34–94· η απελευθέρωσή του από τον Χάγο – V, 141–159· ο θρήνος της Δροσίλλης – V, 205–235· η εμφάνιση της Βαρύλλιδας και η διάσωση της κόρης – V, 236–246· το όνειρο της Δροσίλλης – V, 245 (το περιεχόμενό του μπορεί να συναχθεί μόνο έμμεσα)· η ματαιωμένη συνάντηση – V, 259–304· το όνειρο του Χαρίκλου – VI, 664–668· και, τέλος, η συνάντηση – VII, 39–49.

***

Συνοψίζοντας, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι στη δομή του *Δροσίλλα και Χαρίκλης* πίσω από την φαινομενική αταξία υποκρύπτεται μια εμφανής συνθετική συνειδητότητα. Στο έργο η τάξη δεν απουσιάζει, αλλά αναδύεται μέσα από λεπτές αναλογίες, θεματικές παραλληλίες και δομικά σημεία συμμετρίας. Με τον τρόπο αυτό ο συγγραφέας ισορροπεί ανάμεσα στα παραδοσιακά αφηγηματικά πρότυπα και στην προσωπική καινοτομία – στοιχείο που αποτελεί, γενικότερα, ένα από τα πιο καθοριστικά γνωρίσματα της ποιητικής φυσιογνωμίας του έργου.

ΘΕΩΡΙΕΣ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΣΤΟΝ ΚΑΤΑ ΒΑΓΩΑ ΤΟΥ Ν. ΒΑΣΙΛΑΚΗ

ΕΛΕΝΗ ΒΟΛΟΝΑΚΗ

1. Εισαγωγή: βυζαντινή ρητορεία και η δυναστεία των Κομνηνών

Η βυζαντινή ρητορεία, ως μέρος της λόγιας βυζαντινής γραμματείας, περιλαμβάνει τα κείμενα που συνέγραψαν βυζαντινοί ρήτορες σε όλη την περίοδο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (από το 324 έως το 1453). Βασικά χαρακτηριστικά της βυζαντινής ρητορείας είναι η εκτεταμένη χρήση κοινών τόπων, η σκόπιμη αοριστία, οι άμεσες ή έμμεσες παραπομπές στην ελληνική μυθολογία και στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, η ιδιαίτερη φροντίδα για την ελληνικότητα στην έκφραση και για τη γλωσσική διατύπωση σκέψεων, η οποία εξαιτίας του αττικισμού γίνεται δυσνόητη και δύσκαμπτη. Το είδος της ρητορείας που κατεξοχήν ανθίζει κατά τη βυζαντινή περίοδο είναι ο επιδεικτικός λόγος και ιδιαιτέρως η εγκωμιαστική ρητορεία. Στο πλαίσιο του εγκωμίου, το ήθος, δηλαδή ο χαρακτηρισμός με σκοπό τη δημιουργία συναισθημάτων στο κοινό και την ενίσχυση της τέχνης της πειθούς παίζει πολύ σημαντικό ρόλο, ιδιαιτέρως στην ανάπτυξη της ύστερης βυζαντινής εγκωμιαστικής ρητορικής τέχνης.[1]

Στο Βυζάντιο η ρητορική παιδεία ήταν προϋπόθεση αναγκαία για την απόκτηση κρατικών αξιωμάτων και για την κοινωνική καταξίωση, και ως εκ τούτου όλοι ανεξαιρέτως οι μορφωμένοι άνδρες των επιφανών πνευματικών κύκλων της Αυτοκρατορίας ασχολήθηκαν με τη ρητορική. Ήδη από τον 1ο μ.Χ. αι. με την εδραίωση της νέας θρησκείας, η ρητορική αποτελεί βασικό μέσο έκφρασης για την προβολή των δογμάτων και ιδεολογιών του χριστιανισμού και αναπτύσσεται ραγδαίως με την ίδρυση σχολών για τη διδασκαλία της μέχρι τις αρχές του 6ου μ.Χ. αι. Στους σκοτεινούς χρόνους από τα μέσα του 6ου έως και τον 8ο μ.Χ. αι. η ρητορική εξακολουθεί να χρησιμοποιείται και να διδάσκεται

[1] Περαιτέρω για τη λειτουργία του ήθους σε σχέση με το κοινό και την ανάπτυξη της αίσθησης της κοινότητας, βλ. Leonte 2023, κεφ. 1.

αλλά από την αναγέννηση του 9ου μ.Χ. αι. ξεκινάει μια νέα εποχή μόρφωσης και ρητορείας για την Βυζαντινή αυτοκρατορία. Ακολουθώντας την παράδοση του Αφθόνιου και του Ερμογένη, οι βυζαντινοί συνθέτουν επιδεικτικούς/πανηγυρικούς λόγους, ενώ αναπτύσσεται το αυστηρό αττικό ύφος σε όλα τα είδη της λογοτεχνίας. Μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους το 1453 και μέχρι την Αναγέννηση μεταφέρεται η διδασκαλία της ρητορικής από την Ανατολή στη Δύση, ενώ αναπτύσσονται στις χώρες της Δύσης (π.χ. Ιταλία, Γαλλία, Αγγλία) νέες ρητορικές θεωρίες για το εκκλησιαστικό κήρυγμα, την επιστολογραφία και την ποίηση.[2]

Κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο (11ος-13ος αι.) η κλασική ευρυμάθεια άνθισε και η εκπαίδευση σ' αυτήν θεωρήθηκε σημαντική για την απόκτηση κυβερνητικών και εκκλησιαστικών αξιωμάτων. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η πτώση της ύστερης βυζαντινής αυτοκρατορίας ίσως ανάμεσα σε άλλους λόγους να οφείλεται και στην προτίμηση στο δημόσιο βίο στους λόγιους που ασχολούνταν με τη θεολογία, τη φιλοσοφία και τη λογοτεχνία παρά στους έμπειρους διαχειριστές πρακτικών ζητημάτων.[3] Μέσα στο αναπτυσσόμενο πνευματικό κλίμα του Βυζαντίου, παρουσιάστηκαν δύο τάσεις, η κοσμική και η εκκλησιαστική ή θεολογική. Η κοσμική στράφηκε στις λογοτεχνικές παραδόσεις της παγανιστικής αρχαιότητας και αναπόφευκτα έκανε χρήση των ειδών των ρητορικών τεχνικών, όπως αυτές είχαν αρχικώς αναπτυχθεί. Η εκκλησιαστική ή θεολογική πλευρά αναπτύχθηκε με τις χριστιανικές παραδόσεις, στοιχείο που συνέθεσε τον βυζαντινό πολιτισμό, συνδυάζοντας τις αρχικά κοσμικές τεχνικές με τις εναλλακτικές θεωρίες και στάσεις που αναπτύχθηκαν κατά τη βυζαντινή περίοδο. Στην πράξη τα όρια μεταξύ των δύο αυτών τάσεων είναι δυσδιάκριτα και συνυπάρχουν και αλληλεπιδρούν στην ανάπτυξη της λογοτεχνίας και μάλιστα της ρητορείας. Κατά τη βυζαντινή περίοδο καλλιεργήθηκε τόσο η θεωρία όσο και η πρακτική της ρητορικής τέχνης. Ευνοήθηκε ιδιαίτερα η διάδοση της ρητορικής στους κύκλους των μορφωμένων, οι οποίοι θεωρούσαν απαραίτητη τη γνώση και τη χρήση της. Η μελέτη της ρητορικής αποτέλεσε τη βάση της εγκύκλιας παιδείας των Βυζαντινών.[4]

Αρχές του 12ου αιώνα αυτοκράτορας του Βυζαντίου έγινε ο Αλέξιος Α΄, ο οποίος ίδρυσε τη δυναστεία των Κομνηνών και παρέμεινε στον θρόνο για

---

[2] Για την ανάπτυξη και εξέλιξη της θεωρίας και πράξης της ρητορικής τέχνης και τη διαχρονία της ρητορικής κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή και τους λατινικούς χρόνους, βλ. Berschin 1998, ιδιαιτέρως για την εγκαθίδρυση της ρητορικής τον 6ο μ.Χ. αι., σελ. 129-130; Copeland 2005, 1451-1460; Hörandner 2005, 1446-1451.

[3] Για τη ρητορική κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, βλ. Kennedy 1983, 321.

[4] Γενικότερα για τη βυζαντινή ρητορική, βλ. Jeffreys 2007, 166-184.

τέσσερις σχεδόν δεκαετίες (1081-1118). Ο Αλέξιος διακρινόταν για την ευστροφία και τη διπλωματία του, προσόντα που τον βοήθησαν να αναστηλώσει την εξαντλημένη αυτοκρατορία που παρέλαβε. Στον θρόνο τον διαδέχτηκαν ο γιος του Ιωάννης Β΄ (1118-1143), ένας «μετριοπαθής αλλά ακλόνητος στους στόχους του» ηγέτης, ο χαρισματικός εγγονός του, Μανουήλ Α΄ (1143-1180), ο δωδεκάχρονος δισέγγονός του, Αλέξιος Β΄ (1180-1183) και, τέλος, ένας άλλος εγγονός του, ο Ανδρόνικος Α΄ (1183-1185), άνθρωπος βίαιου χαρακτήρα, που άνοιξε τον δρόμο στη φεουδαρχική αριστοκρατία.[5]

Ο αιώνας των Κομνηνών ήταν μια σπουδαία εποχή, κατά την οποία παλινορθώθηκε η ισχύς του βυζαντινού κράτους. Ήταν, επίσης, μια εποχή με ζωηρό ενδιαφέρον για τη ρητορική και την ιστοριογραφία και γενικότερα μία περίοδος που ξεχωρίζει από όλες τις άλλες, κατά την οποία εξελίσσεται με μια ιδιαίτερη ποιότητα κάθε μορφή πολιτισμού.[6] Γενικότερα, ο 12ος αι. ήταν μία περίοδος μεγάλης αυτοπεποίθησης επί της δυναστείας των Κομνηνών και παρατηρήθηκε ζωντανό ενδιαφέρον για το λογοτεχνικό παρελθόν.[7] Η αυτοκρατορική ιδεολογία κυριαρχεί σε όλα τα λογοτεχνικά και ρητορικά κείμενα που εκφωνούνταν στην αυλή ή δημόσια και το είδος της ρητορείας που κατεξοχήν ακμάζει στη βυζαντινή αυτοκρατορία είναι η επιδεικτική.

2. *Νικηφόρος Βασιλάκης*

Το παρόν κεφάλαιο εξετάζει έναν δικανικό λόγο που δεν εκφωνήθηκε σε δικαστήριο αλλά αποτελεί ρητορική άσκηση. Πρόκειται για την Κατά Βαγώα μελέτη του Νικηφόρου Βασιλάκη, έργο το οποίο εντάσσεται στην περίοδο των Κομνηνών. Ο Νικηφόρος Βασιλάκης γεννήθηκε το 1115 στην Κωνσταντινούπολη και καταγόταν από την πλευρά του πατέρα του από στρατιωτική εξέχουσα οικογένεια και από την πλευρά της μητέρας του από οικογένεια αξιωματούχων.[8] Ο ίδιος υπηρέτησε μεν ως «βασιλικός νοτάριος» αλλά αφιερώθηκε κατά κύριο λόγο στη λογοτεχνία. Είχε αποκτήσει ευρεία παιδεία και υπήρξε δάσκαλος της θεωρίας της ρητορικής, καθώς ο ίδιος ήταν άξιος και ικανός ρήτορας.[9] Δίδαξε πρώτα σε ιδιωτικά σχολεία και στη συνέχεια δίδαξε στην Πατριαρχική Σχολή της Κωνσταντινούπολης ως «Μαΐστωρ

---

5 Ostrogorsky 1981, 13-70.

6 Magdalino 2008, 64.

7 Jeffreys 2007, 167.

8 Για αναφορές στην οικογένειά του στο ίδιο το έργο του Ν. Βασιλάκη, βλ. Gollo 2022, 1, σημ. 3.

9 Για τον βίο και το έργο του Νικηφόρου Βασιλάκη, βλ. Gollo 2022, 1-26. Για την καταγωγή και την οικογένειά του, βλ. Krumbacher 1939 I, 481-485.

τῶν Ῥητόρων» και ως «Διδάσκαλος τοῦ Ἀποστόλου».[10] Το μεγαλύτερο μέρος του έργου του είναι τα Προγυμνάσματα, ένα σημαντικό λογοτεχνικό έργο που αποτελεί μία συλλογή ρητορικών ασκήσεων για μαθητές της ρητορικής τέχνης.[11] Τα Προγυμνάσματα εντάσσονται στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα του Βασιλάκη στα ιδιωτικά σχολεία και στην «επιδεικτική» του ρητορική δραστηριότητα στο κοινό της αριστοκρατικής τάξης.[12] Ιδιαίτερη έμφαση και προσπάθεια κατέβαλε ο Βασιλάκης για τη συγγραφή δικανικών λόγων. Κατά την περίοδο ανάμεσα στο 1136 και το 1138, όταν ο Ιωάννης Β΄ ο Κομνηνός εκστράτευσε στην Κιλικία και Συρία, ο Νικηφόρος Βασιλάκης μαζί με τον Μιχαήλ Ιταλικό, εκφώνησε αρκετούς λόγους προς τιμήν του Αυτοκράτορα και της συνοδείας του.

Η επιτυχία του Βασιλάκη, ιδιαιτέρως με τα μαθήματά του για τις επιστολές του Αποστόλου Παύλου, προκάλεσε τη ζήλεια πολλών καθηγητών και μία αντιπαράθεση με τον Πατριάρχη, ο οποίος απαίτησε να περιορίσει τις αρχές του σε ένα στερεότυπο σχολιασμό των Επιστολών του Αποστόλου Παύλου. Η πτώση στην καριέρα του Βασιλάκη είχε πλέον αρχίσει και εντάθηκε ακόμα περισσότερο όταν βρέθηκε αναμεμιγμένος σε μία χριστολογική έριδα (1155-1156), που πήρε διαστάσεις και προκάλεσε την παρέμβαση του ίδιου του αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνού με σκοπό την αποκατάσταση της τάξης στην Εκκλησία. Παρ' ότι υποχώρησε ο Βασιλάκης στις απόψεις του, απολύθηκε από τη θέση του ως Διδασκάλου του Αποστόλου στην Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης το 1156 και εξορίστηκε στη Φιλιππούπολη της Θράκης. Δεν είναι γνωστό πόσο διήρκεσε η εξορία του αλλά είναι βέβαιο ότι δεν επανήλθε ποτέ σε δημόσιες θέσεις διδασκαλίας. Είναι πολύ πιθανό ότι επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη και ασχολήθηκε με ιδιαίτερα μαθήματα. Ο Ν. Βασιλάκης πέθανε μετά το 1182.[13]

Σημαντική πηγή πληροφόρησης για το έργο του Ν. Βασιλάκη είναι ο ίδιος ο Πρόλογός του που τέθηκε ως αρχή στη συλλογή των έργων του.[14] Αναφέρει εκεί ότι έγραψε ένα μεγάλο αριθμό Προγυμνασμάτων, 56 στον αριθμό. Γίνεται αναφορά και σε σατιρικά έργα, ανάμεσα στα οποία η Κατά Βαγώα μελέτη,

[10] Βλ. για τις θέσεις διδασκαλίας του, βλ. Garzya 1970, 613. Γενικότερα, για την καριέρα του Ν. Βασιλάκη, βλ. Magdalino 1993, 47-51.

[11] Για τη συλλογή των Προγυμνασμάτων του Ν. Βασιλάκη, δες την έκδοση με αγγλική μετάφραση του Pignani 1983. Γενικότερα για τα Προγυμνάσματα ως Εγχειρίδια Ρητορικής, βλ. Kennedy 2003.

[12] Βλ. Too 2001, 289-316.

[13] Βλ. Gollo 2022, 3 σημ. 16.

[14] Για μία ανάλυση του Προλόγου, βλ. Garzya 1968, 257-271, 1969, 66-68.

καθώς και άλλα τέσσερα έργα, τα οποία δεν διασώθηκαν γιατί τα κατέστρεψε ο ίδιος ο Βασιλάκης (Ὀνοθρίαμβος, *Στύππαξ ἤ* Παραδεισοπλαστία, Στεφανίται, Ὁ ταλαντοῦχος Ἑρμῆς).[15] Ἔγραψε εγκώμια για σημαίνοντα πρόσωπα, όπως τον Ιωάννη Β΄ Κομνηνό, Ανδριανό Κομνηνό, τον Πατριάρχη Νικόλαο Μουζάλωνα, και δύο αξιωματούχους της αυλής, τον νομικό Αλέξιο Αριστηνό και τον Μέγα Δομέστικο Ιωάννη Αξούχ.[16] Ἔγραψε επίσης δύο μονωδίες που αφιέρωσε στον αδελφό του Κωνσταντίνο μετά τον θάνατό του,[17] και τέλος έγραψε επιστολές κατά τη διάρκεια της ζωής του από τις οποίες έχουν διασωθεί μερικές.[18]

3. *Κατά Βαγώα μελέτη του Ν. Βασιλάκη*

Στις συλλογές των Προγυμνασμάτων το εγκώμιο και ο ψόγος αποτελούν ζεύγος με έμφαση σε φυτά ή ζώα ή λογοτεχνικούς χαρακτήρες του αρχαίου κόσμου. Ο ψόγος όμως έπαιζε ένα ρόλο και στην πραγματική ζωή, καθώς αποτελούσε ένα χρήσιμο όπλο εναντίον αντιπάλων των οποίων οι θρησκευτικές πεποιθήσεις ή οι διανοητικές τους τοποθετήσεις ήταν αμφίβολες.[19] Τον 12ο αι. η ευρηματικότητα στη ρητορική τέχνη ενσωμάτωσε τη σάτιρα με αποτέλεσμα τη συγγραφή σημαντικών λόγων κατά το πρότυπο των σατιρικών λόγων του Λουκιανού, ανάμεσα στους οποίους συγκαταλέγεται και η *Κατά Βαγώα* μελέτη του Νικηφόρου Βασιλάκη.

Σύμφωνα με τον Papaioannou (2012, 371-372), ο Βασιλάκης αργότερα στην καριέρα του υιοθετεί μια φαινομενικά πιο συντηρητική στάση. Έτσι, στην *Κατά Βαγώα* μελέτη ασκεί σφοδρή κριτική στη θηλυκοποίηση και τη θεατρική ρητορική, καθώς ο Βαγώας –η φανταστική *persona* που επινοείται ο Βασιλάκης– απεικονίζεται ως η ενσάρκωση της αποτυχημένης αρρενωπότητας και θεατρικής συμπεριφοράς, ως ένας διφορούμενος άντρας που επιδιώκει την ευχαρίστηση, δημιουργεί δράματα και θεατρικοποιεί, ένας άντρας που φορά τη μάσκα μιας γυναίκας. Ο Magdalino (1993, 53) θεωρεί ότι ο φανταστικός αυτός χαρακτήρας του Βαγώα εμφανίζεται ως ένα είδος αυτοάμυνας του Βασιλάκη με στόχο την εξίσωσή του με τους «κανονικούς Βυζαντινούς ευγενικής καταγωγής, τους γηγενείς Βυζαντινούς και τους σεξουαλικά αγνούς, ορθόδοξους με την παραδοσιακή τους ευσέβεια». Παρ' όλα αυτά, το εκλεπτυσμένο ύφος του κειμένου γεμάτο από αναφορές σε κοσμικούς συγγραφείς και με το στοιχείο

[15] Νικολαΐδου 2015, 24; Magdalino 1993, 51.

[16] Garzya 1984, 10-114.

[17] Pignani 1983, 235-260.

[18] Garzya 1984, 111-115.

[19] Jeffreys 2007, 173.

της φαντασίας αποσταθεροποιεί την ίδια την ηθική που προωθεί ο Βασιλάκης. Ο Βασιλάκης κατηγορεί τον Βαγώα αλλά επίσης σκηνοθετεί την κατηγορία παρουσιάζοντας έτσι τον εαυτό του ως τον δάσκαλο της ρητορικής.

Κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο μελέτες (*declamations*) με δικανικά και συμβουλευτικά θέματα χρησιμοποιούνταν για εξάσκηση και πρακτική στα βυζαντινά σχολεία.[20] Η *Κατά Βαγώα* μελέτη γράφτηκε από τον Νικηφόρο Βασιλάκη το 1157 μ.Χ., μάλλον κατά τη διάρκεια της εξορίας του, και αποτελεί μία ρητορική μελέτη (*controversia*), έναν κατηγορητήριο λόγο ως ένα υπόδειγμα δικανικού λόγου για τους μαθητές της ρητορικής. Συγκεκριμένα ο δικανικός αυτός λόγος στοχεύει στο να εξασκήσει τους μαθητές της ρητορικής στην ονομαζόμενη εύρεσιν, δηλαδή στην αναζήτηση τρόπων για να χειριστούν μια επείγουσα υπαρκτή ή φανταστική δικανική υπόθεση. Ο ρήτορας χρησιμοποιεί το επιδεικτικό στοιχείο του ψόγου για να επιτεθεί σε πρόσωπα που παρουσιάζουν αμφίβολη θρησκευτική πίστη, ενώ ταυτόχρονα αναδεικνύει τις συνωμοσίες τους για να ανατρέψουν σημαίνοντα πρόσωπα της Εκκλησίας. Όπως αναφέρει ο Τσερεβελάκης (2010, 8-9): «Το κίνητρο του Βασιλάκη για τη συγγραφή του έργου 'Βαγώας' ήταν εμμέσως να σατιρίσει αλλά και να καταγγείλει τη χαμηλή ηθική ποιότητα ορισμένων μελών του ανώτερου κλήρου, λόγω των διαφόρων ύποπτων πρακτικών και ενεργειών που είχαν ακολουθήσει για να ανέλθουν σε υψηλές θέσεις.»

Η παρούσα μελέτη έχει ως στόχο την προσέγγιση και ερμηνεία της Κατά Βαγώα μελέτης, δίνοντας έμφαση στην πρόσληψη των ρητορικών θεωριών, στις οποίες ο ίδιος ο ρήτορας δηλώνει ότι βασίζεται για τη σύνθεση της ρητορικής του άσκησης. Για τον σκοπό αυτό θα γίνει ανάλυση των θεωριών στις οποίες αναφέρεται ο ρήτορας για να διερευνηθούν οι τρόποι εφαρμογής στους στη δομή, στο περιεχόμενο και στο ύφος της δικανικής μελέτης. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι δικανικοί λόγοι κατηγορίας παρέχουν πλούσιο υλικό όσον αφορά τις νομικές διαδικασίες, τους νόμους και τα νομικά επιχειρήματα αλλά και όσον αφορά τις κοινωνικές αξίες που επικαλείται ο κατήγορος για να κερδίσει την ψήφο των δικαστών, αποκαλύπτοντας τον κώδικα εκείνο στον οποίο βασίζεται ο ομιλητής για να προκαλέσει την πόλωση ανάμεσα στον ίδιο και τον κατηγορούμενο καλώντας τους δικαστές να ταυτιστούν με τη δική του θέση και επιχειρηματολογία, μια πόλωση ανάμεσα στο «εμείς» και στο «εκείνος» που υπάρχει πάντα σε έναν δικανικό λόγο. Οι αρχαίες ρητορικές τεχνικές της δικανικής ρητορείας υιοθετούνται από τη βυζαντινή ρητορεία σε μεγάλο βαθμό, καθώς στο Βυζάντιο είναι απαραίτητο να μπορεί κάποιος

[20] Kennedy 1983, 320.

να επιχειρηματολογήσει υπέρ ή κατά μια συγκεκριμένης πράξης ή ενέργειας, ιδιαιτέρως δε όταν αυτή επρόκειτο να παρθεί από άτομα ανωτάτων αξιωμάτων ακόμα και τον ίδιο τον αυτοκράτορα. Η τέχνη της σύνθεσης ενός λόγου κατηγορίας πρέπει ως εκ τούτου να ήταν πολύ αναπτυγμένη στο Βυζάντιο, παρ᾽ ότι δεν σώζονται λόγοι αυτού του είδους. Όπως παρατηρεί ο Magdalino (1993, 47-49), υπήρχε η τάση να προωθούνται και να προβάλλονται οι επιδεικτικοί λόγοι και εκτός από την κατηγορία του Μιχαήλ Ψελλού εναντίον του πατριάρχη Μιχαήλ Κερουλάριου, ο μόνος λόγος κατηγορίας που σώζεται είναι ο λόγος *Κατά Βαγώα*.

Η υπόθεση του λόγου, όπως μας την παραδίδει ο ρήτορας, έχει ως εξής:

> Ὑπόθεσις
> Ἐπέχρισε μέλιτι τὰς τῶν ἁγίων εἰκόνας Ἱερόθεός τις καὶ κατηγόρησε τοῦ κῦρ Κοσμᾶ ὡς κοπρίᾳ ἐπιμιάναντος·ξυγκατηγόρησε καὶ ὁ Βαγώας· εἶτα ἑάλω αὐτὸς ὢν ὁ μιάνας ὁ καὶ κατηγορήσας, ἐνεβλήθη καὶ εἰς εἱρκτήν, ἀπελύθη παρὰ τοῦ Βαγώα· καὶ κρίνεται συνειδότος ὁ Βαγώας. Τὸ ζήτημα στοχασμός. προεμπίπτει δὲ ὅρος. μελετῶμαι τὸν κατήγορον.

Σύμφωνα με την Υπόθεση του λόγου, ο ρήτορας κατηγορεί τον Βαγώα για συνενοχή με κάποιον Ιερόθεο, ο οποίος είχε αλείψει με μέλι τις εικόνες των αγίων και στη συνέχεια κατηγόρησε τον «κυρ-Κοσμά» ότι είχε μολύνει τις εικόνες με κοπριά και για ασέβεια με το μίασμα που προκλήθηκε. Ο Βαγώας κατάφερε να ελευθερώσει τον Ιερόθεο από τη φυλακή.

Είναι πολύ πιθανό ότι ο Βασιλάκης αναφέρεται σε ένα γεγονός του παρελθόντος, συγκεκριμένα την εκθρόνιση του πατριάρχη Κοσμά Β΄ Αττικού λόγω αιρετικών δοξασιών, που είχε γίνει δέκα χρόνια πριν τη συγγραφή του συγκεκριμένου λόγου (1147), και επιχειρεί να αιτιολογήσει τις συνωμοσίες που είχαν οδηγήσει στις κατηγορίες εναντίον του, ενώ παράλληλα δημιουργεί αναλογίες της υπόθεσης της εκθρόνισης του πατριάρχη με τη δική του περίπτωση και την εξορία του εξαιτίας των δικών του αιρετικών πεποιθήσεων. Ο Βασιλάκης ξεκίνησε μαζί με τον συνάδελφό του Μιχαήλ, που ήταν Δάσκαλος του Ευαγγελίου και Δάσκαλος των Ῥητόρων, μια μεγάλη συζήτηση και διαμάχη για τη θεολογία της Ευχαριστίας. Η υπόθεση τέθηκε προς συζήτηση στη Σύνοδο τον Ιανουάριο του 1156, όπου ο Μιχαήλ παραιτήθηκε, ενώ ο Βασιλάκης βρήκε νέο οπαδό, έναν άλλο συνάδελφό του, τον Σωτέριχο Παντεύγενο, πρώην δάσκαλο του Ψαλτηρίου που το 1155-56 είχε εκλεγεί στην πατριαρχική έδρα Αντιοχείας. Ο Παντεύγενος κυκλοφόρησε ανώνυμα ένα φυλλάδιο με τη μορφή πλατωνικού διαλόγου, στο

οποίο υποστήριζε την «αντιπολιτευτική» θέση ότι η θυσία του Χριστού στην Ευχαριστία ήταν μόνο στον Θεό Πατέρα. Ο αυτοκράτορας Μανουήλ Α΄ κάλεσε άλλη σύνοδο τον Μάιο του 1157. Τότε ο Βασιλάκης ομολόγησε ανοιχτά τη δική του συμμετοχή στην υπόθεση και ομολόγησε ότι ήταν ο πρώτος που είχε εκφράσει αντίρρηση, με συνέπεια να καταδικαστεί και να καθαιρεθεί. Η «αίρεση» που είχαν ξεκινήσει ο Νικηφόρος Βασιλάκης και ο Μιχαήλ καταγράφηκε στο Συνοδικό της Ορθοδοξίας, τον επίσημο κατάλογο των καταδικασμένων δογμάτων. Ο Παντεύγενος και ο Βασιλάκης δεν γλίτωσαν αλλά και οι δύο απολύθηκαν από τα καθήκοντά τους, ενώ ο Βασιλάκης εξορίστηκε από την Κωνσταντινούπολη στη Φιλιππούπολη.[21]

Για την ταυτότητα του Βαγώα έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις, π.χ. ότι ήταν κάποιος διάκονος στην Αγία Σοφία ονόματι Βασίλειος που ανήκε στους εχθρούς του Βασιλάκη (Garzya 1970, 611-621) ή ότι στο πρόσωπο του Βαγώα υποκρύπτεται ο Σωτήριχος Παντεύγενος (Magdalino 1993, 47-63), ο οποίος συμμεριζόταν τις αιρετικές απόψεις του Βασιλάκη, αλλά δεν υποχώρησε ποτέ, εκθρονίστηκε και εξορίστηκε. Δεν υπάρχουν βέβαιες αποδείξεις για τις υποθέσεις αυτές αλλά είναι γεγονός ότι το όνομα Βαγώας είναι συνώνυμο του ευνούχου και δολοπλόκου ανθρώπου, και στην αρχαιότητα ο Βαγώας ήταν Πέρσης ευνούχος ευνοούμενος του Μ. Αλεξάνδρου.[22] Ως εκ τούτου, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η επιλογή του ονόματος «Βαγώας» στον δικανικό αυτό λόγο είναι σκόπιμη, για τη δημιουργία μεταφορών με τις πραγματικές ιστορίες τόσο του πατριάρχη όσο και του ίδιου του Βασιλάκη, και κατά τον ίδιο τρόπο σκόπιμη είναι και η κατηγορία για συνωμοσία και προδοσία. Κατά τον ρήτορα, στόχος ήταν ο Πατριάρχης Κοσμάς, ο Βαγώας ήταν ο δολοπλόκος, αυτός που είχε συλλάβει το σχέδιο και μάλιστα φρόντισε να γίνει η ασεβής πράξη την Κυριακή της Ορθοδοξίας ως προσβολή στις εικόνες και ο Ιερόθεος ήταν ο εκτελεστής του σχεδίου. Μετά την εκτέλεση του σχεδίου από τον Ιερόθεο, ο πατριάρχης Κοσμάς κατηγορήθηκε στη Σύγκλητο και στους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης με το αίτημα να αναθεματιστεί και να εξοριστεί. Παράλληλα, ο ίδιος ο Ιερόθεος απέλυε κατηγορίες εναντίον πολλών και υψηλών ισταμένων της Εκκλησίας και κατέληξε να φυλακιστεί. Ο Βαγώας από φόβο μήπως ενδώσει και τον μαρτυρήσει φρόντισε να περάσει καλά στη

[21] Για την αίρεση και τον ρόλο του Βασιλάκη, του Μιχαήλ και του Παντεύγενου, βλ. Magdalino 1993, 50-51.

[22] Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, Εκδοτική Αθηνών, Τόμος 2: «Κέρδισε τη συμπάθεια του Μακεδόνα βασιλιά όταν μαζί με άλλους νέους χόρεψε με χάρη μπροστά του. Ωστόσο αναφέρεται ότι επηρέαζε αρνητικά τον Αλέξανδρο και ότι εκμεταλλευόταν τη βασιλική εύνοια για το προσωπικό του συμφέρον».

φυλακή έως ότου κατάφερε να τον αποφυλακίσουν. Η ρητορική στρατηγική του Βασιλάκη είναι να παρουσιάσει και τον Βαγώα και τον συνένοχό του Ιερόθεο ως ασεβείς, ιερόσυλους και άθεους.

Μετά την Υπόθεση ακολουθεί η Προθεωρία και αυτό το τμήμα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την πρόσληψη των ρητορικών θεωριών που αναφέρει προγραμματικά ο Βασιλάκης:

Προθεωρία

Στο τμήμα της προθεωρίας ο ρήτορας παρουσιάζει τις θεωρητικές ρητορικές του αρχές για το πώς χειρίστηκε την υπόθεση του λόγου του, και σχετίζεται με την «εύρεσιν», δίνει, δηλαδή, πληροφορίες στους μαθητές της ρητορικής, για τον τρόπο σύστασης του κειμένου, της σύνθεσης και της δομής ενός δικανικού λόγου. Η πρόταξη της ρητορικής θεωρίας του Βασιλάκη έχει ως στόχο τη διδασκαλία των μαθητών και είναι ενδεικτική της λειτουργίας του λόγου ως ρητορικής άσκησης. Η «προθεωρία» που προτάσσει εδώ ο ρήτορας αντιστοιχεί στο τμήμα που ο Ερμογένης ονομάζει «προκατάσταση».[23]

ΠΑΡΑΓΡΑΦΟΣ 1

Τὸ τὰς πολιτικὰς πλάττειν τῶν ὑποθέσεων οὐ τοῦ τυχόντος οὐδ᾽ οἷον ἐξ ἐπιδρομῆς εὑρεθῆναι. τὸ μὲν γὰρ προευρημέναις κεχρῆσθαι, εἰ καὶ μὴ ῥᾷον εἰς τέχνην ξυλλαβεῖν, ἱκανῶς τοῖς πρὸ ἡμῶν ἐπικεχείρηται· κἀκεῖθεν ἔξεστιν ἀπαρύεσθαι τῆς ἐπιστήμης, εἰ μή πού τις μαλθακίζοιτο πέρα τοῦ δέοντος, ὡς καὶ τὴν μεμασημένην τροφὴν μάζαν ἡγεῖσθαι· τὸ δ᾽ αὐτὸν εὑρεῖν καὶ διαρθῶσαι μόνης τῆς τοῦ Διονυσίου τελεωτάτης ἕξεως. μόνῳ γὰρ ἐκείνῳ τῶν ἁπάντων καὶ τοῦτο θεὸς ἐχαρίσατο, ἐξ οὐκ ὄντων ὄντα πλάττεσθαι. τούτῳ γοῦν καὶ ἡμεῖς ὡς ἐφικτὸν παρακολουθήσαντες, τὸ παρὸν ζήτημα ἐπλεξάμεθα.

«Το να πλάθει κάποιος υποθέσεις με πολιτικό περιεχόμενο δεν μπορεί να γίνει τυχαία, ούτε μπορεί κάποιος να τις εφεύρει πρόχειρα. Το να χρησιμοποιεί κάποιος ήδη υπάρχουσες υποθέσεις, ακόμα κι αν δεν είναι εύκολο να αξιοποιηθούν με τη ρητορική τέχνη, αυτό έχει ήδη επιχειρηθεί ικανοποιητικά από τους προηγούμενους από εμάς. Και από εκεί είναι δυνατόν να αντληθεί γνώση, αν κάποιος δεν παρασύρεται πέρα από το πρέπον, ώστε και την μασημένη τροφή να την θεωρεί υλικό. Το να βρει κάποιος κάτι που είναι ίδιο μ᾽ αυτό που συνθέτει και να το αναδιαρθρώσει ανήκει στην τελειότατη ικανότητα του Διονυσίου.

[23] Kennedy 1983, 147.

> Σ' αυτόν μόνο από όλους ο Θεός αυτό το χάρισμα έδωσε, να πλάθει από το τίποτα υποθέσεις. Αυτό, λοιπόν, ως εφικτό ακολουθήσαμε κι εμείς, και έτσι συνθέσαμε την παρούσα υπόθεση».

Στην πρώτη παράγραφο της προθεωρίας ο Βασιλάκης διαπιστώνει ότι πολλοί ρήτορες πριν από αυτόν είχαν ασχοληθεί με το να συνθέτουν λόγους που αφορούσαν δημόσιες υποθέσεις και εξηγεί την πρόθεσή του να εμπνευστεί απ' αυτούς και να υιοθετήσει στοιχεία από τις θεωρίες τους. Θέτει όμως κάποιους περιορισμούς στη χρήση του προηγούμενου υλικού, τέτοιους που θα του επιτρέψουν τη δημιουργία και όχι την επιφανειακή επανάληψη όσων έχουν ήδη συντεθεί. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι ακολουθεί τη θεωρία του Διονυσίου Αλικαρνασσέως περί ρητορικής για τον τρόπο σύνθεσης του λόγου του. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο ρήτορας μιμείται τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσέα στο να δημιουργεί μια υπόθεση από το τίποτα, μια χάρη μοναδική και μάλιστα την εξυμνεί και ως θεϊκή.

Εν προκειμένω, η υπόθεση του παρόντος λόγου αφορά μια υποτιθέμενη δίκη που στην πραγματικότητα δεν έλαβε ποτέ χώρα αλλά θα μπορούσε κάλλιστα να διεξαχθεί ενώπιον των μελών της Συγκλήτου με την επιδίωξη της αποκατάστασης της δικαιοσύνης σε υψηλόβαθμο μέλος της Εκκλησίας, τιμωρώντας παραδειγματικά τους προδότες και τους συνωμότες. Το σενάριο βασίζεται σε ένα σχέδιο δόλου με σκοπό να εμπλακεί ο πατριάρχης σε κατηγορίες για πράξη ασέβειας και να εκθρονιστεί. Ως εκ τούτου η υπόθεση του δικανικού λόγου, που όπως έχουμε αναφέρει αποτελεί ρητορική μελέτη, εστιάζει στο κατηγορητήριο εναντίον των συνωμοτών του Ιερόθεου και του Βαγώα όχι για να αρθεί ο εκθρονισμός του πατριάρχη, αλλά για να αποδειχθεί η άδικη θυματοποίησή του και κατ' επέκταση η άδικη θυματοποίηση του ίδιου του Νικηφόρου Βασιλάκη. Από το σχέδιο να αλειφθούν οι εικόνες με μέλι ξεκινά ο ρήτορας να ξετυλίγει μια ολόκληρη δίκη με κατήγορο τον ίδιο τον εαυτό του.

Ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς (*Λυσίας* 6-8) αναφέρεται στον τρόπο της σύνθεσης ενός λόγου συγκεντρώνοντας μαζί όλες τις ιδέες και παρουσιάζοντάς τις με σαφήνεια και ευθύτητα. Αυτή η αρετή, κατά τον Διονύσιο, αναφέρεται στην οργάνωση και στη δομή του υλικού που είναι αναγκαία ιδιαιτέρως σε έναν δικανικό λόγο. Συγκεκριμένα, ο Διονύσιος εξαίρει τον τρόπο σύνθεσης του Λυσία ως προς την υιοθέτηση μιας μοναδικής αρετής που αφορά, πρώτον, στον τρόπο με τον οποίο οι ιδέες περιορίζονται στα ουσιώδη τους και εκφράζονται λακωνικά, και δεύτερον, στο πιο κατάλληλο ύφος που είναι ιδιαιτέρως απαραίτητο σε δικανικούς λόγους αλλά και σε κάθε είδος αληθινού αγώνα

(*Λυσίας* 6: ἡ συστρέφουσα τὰ νοήματα καὶ στρογγύλως ἐκφέρουσα λέξις, οἰκεία πάνυ καὶ ἀναγκαία τοῖς δικανικοῖς λόγοις καὶ παντὶ ἀληθεῖ ἀγῶνι). Στη συνέχεια ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς (*Λυσίας* 7) μιλάει για την ενάργεια, τη ζωντάνια δηλαδή που χαρακτηρίζει ευρέως τους λόγους του Λυσία. Η αρετή αυτή συνίσταται σε μία συγκεκριμένη ικανότητα να μεταφέρει τα πράγματα που περιγράφει στα συναισθήματα του κοινού του, και προκύπτει από την αντίληψή του για τις περιστασιακές λεπτομέρειες. Τέλος, ο Διονύσιος (*Λυσίας* 8) μιλάει για την ηθοποιία, δηλ. τον χαρακτηρισμό των προσώπων για τα οποία συνθέτει τους λόγους του ο Λυσίας, και τονίζει τρείς πλευρές που αναδεικνύουν αυτή την αρετή του, τη «διάνοια» (σκέψη), την «λέξι» (γλώσσα) και την «σύνθεση», εξηγώντας ότι και στις τρείς αυτές όψεις ηθοποιίας ο Λυσίας είναι άριστος. Συγκεκριμένα, οι σκέψεις που αποδίδει ο Λυσίας στους πελάτες του είναι άξιες, λογικές και δίκαιες ώστε τα λόγια τους να αντανακλούν τον καλό ηθικό χαρακτήρα τους, αλλά επίσης τους κάνει να μιλούν με έναν ξεκάθαρο, στερεότυπο και καθημερινό λόγο που είναι οικείος σε όλους, ενώ τέλος η σύνθεσή του είναι απολύτως απλή και άμεση.

Ο Βασιλάκης ακολουθώντας τις αρχές του Διονυσίου ως προς τη σύνθεση υποθέσεων, την ενάργεια και την ηθοποιία αυτή οργανώνει το υλικό του ως εξής: τα επιχειρήματα κατηγορίας εναντίον του Βαγώα και του Ιερόθεου ακολουθούν μία συγκεκριμένη δομή που φαίνεται να περιέχει και κοινούς τόπους από την επιδεικτική ρητορεία, με πρώτη αναφορά στο γένος και στην καταγωγή του κατηγορούμενου (§12), το δεύτερο επιχείρημα εστιάζει στην ανατροφή και στις συνήθειες του κατηγορούμενου (§13), το τρίτο στις πράξεις του (§§14-21), το τέταρτο τμήμα αποτελεί μια σύγκριση ανάμεσα στον κατηγορούμενο κι ένα ιδεώδες πρότυπο (§§22-24), και, τέλος, ο επίλογος κλείνει με μία ανακεφαλαίωση ενώ προτρέπει τους δικαστές να τιμωρήσουν παραδειγματικά τους αληθινούς ενόχους (§§25-28). Τα επιχειρήματα που μόλις αναφέρθηκαν είναι φανερό ότι συνδέονται με το ήθος των κατηγορουμένων και το πάθος, δηλ. τα συναισθήματα που δημιουργεί ο ρήτορας στους δικαστές προκειμένου να επιτύχει την καταδίκη του κατηγορουμένου. Τέτοιου είδους επιχειρήματα χρησιμοποιούνται κατά κόρον σε δικανικούς λόγους της κλασικής περιόδου, και δη δημοσίων υποθέσεων που αφορούσαν ζητήματα της πόλης, όπου οι κατήγοροι επιχειρούσαν να αποδείξουν ότι ο αντίπαλός τους είναι προδότης, εχθρός της πόλης αλλά και κακός στην ιδιωτική του ζωή, με σκοπό πολλές φορές να επιτύχουν ακόμα και την θανατική καταδίκη του κατηγορουμένου. Είναι, λοιπόν, εμφανές ότι οι επιδεικτικοί τόποι προσαρμόζονται και εναρμονίζονται με τους τόπους της δικανικής ρητορείας στη

συγκεκριμένη μελέτη. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Νικηφόρος Βασιλάκης έχει συνθέσει μια σειρά *Ηθογραφιών* –ένα είδος μονολόγων που επικεντρώνονται σε ένα πρόσωπο ή χαρακτήρα– για τις οποίες αντλεί στοιχεία από διάφορες πηγές ανάμεσα στις οποίες συγκαταλέγονται η Μυθολογία, η Αρχαία Ιστορία, η Παλαιά Διαθήκη, κ.ά.[24] Μία τέτοια τάση παρατηρείται και στον δικανικό λόγο *Κατά Βαγώα,* όπου χρησιμοποιεί πολλά παραδείγματα ιστορικά και μυθολογικά για να αποδείξει τον κακό χαρακτήρα των αντιπάλων του. Αυτή η ρητορική τεχνική έχει πειστική αξία αλλά επιτυγχάνει ταυτόχρονα να διαμορφώσει και τα αντίστοιχα συναισθήματα στο κοινό προκειμένου να αποφασίσουν εναντίον του κατηγορουμένου.

ΠΑΡΑΓΡΑΦΟΣ 2

Ἔστι δὲ συμπλοκὴ στάσεων, καὶ τὸ μὲν τῆς στάσεως καιριώτατόν τε καὶ σκοπιμώτατον κατὰ στοχασμὸν ἐξ εἰκότων ἐγείρεται, τὸ δ᾽ εἰς τοῦτο ξυντεῖνον εἰς τὴν ἰδιότητα ὡρικῶς ἀφορᾷ· ὃ καὶ προηγήσεται κατὰ λόγον. δεῖ γὰρ προκαταστῆσαι ὅ τι ἂν καλοῖτο τὸ ἔγκλημα καὶ οὕτω τὰ εἰκότα ἐποικοδομεῖν, ἀφ᾽ ὧν ὁ φεύγων εἰς τὸ προδιορισθὲν ἐμπεσεῖται, τὸ μὲν προὔργου τῷ λόγῳ ξυνειδότος γράψασθαι, τὸ δ᾽ ἐπὶ θύραις καὶ προαποδεικνύμενον, εἰ καὶ πάρεργον, ὡς δυσσέβεια, τὸ ἐφ᾽ ᾧ ξυνειδέναι τὸν φεύγοντα διαγωνιεῖται. τοῦτο τὸ εἶδος οἶδε καὶ ὁ θαυμάσιος Ἑρμογένης, ἐν οἷς καὶ περὶ σ υ ν ε ζ ε υ γ μ έ ν ω ν σ τ ο χ α σ μ ῶ ν ἐδίδαξεν· ἀλλ᾽ ὁ δαιμόνιος τὴν τέχνην Διονύσιος ἐ π ι π λ ο κ ὴ ν μὲν σ τ ά σ ε ω ν τὰ τοιαῦτα ὀνομάζει, προεξεῦρε δ᾽ ὅτι καὶ ἀνόμοιον ἀνομοίῳ συζεύγνυται.

«Υπάρχει συμπλοκή των στάσεων, και το πιο καίριο και αποτελεσματικό στοιχείο της στάσης, σύμφωνα με τον στοχασμό, δηλ. αν έγινε κάτι ή όχι, εξάγεται από τις αποδείξεις· αυτό που συντείνει προς αυτό αφορά στην ιδιότητα κατ᾽ αναλογία, και αυτό θα προηγηθεί και στον λόγο. Πρέπει πρώτα να προσδιοριστεί πώς θα μπορούσε να ονομαστεί το έγκλημα και έτσι να κατασκευαστούν οι αποδείξεις, από τις οποίες ο κατηγορούμενος θα αποδειχθεί ότι έπραξε το έγκλημα για το οποίο κατηγορείται· είναι εύκολο από τη μια να γράψει κάποιος την κατηγορία για τον συνένοχο, αλλά από την άλλη αυτό που είναι ήδη αποδεδειγμένο ως ασέβεια, αν και είναι πάργο, για την από κοινού γνώση αυτού του πράγματος θα πρέπει να αγωνιστεί ο κατηγορούμενος. Αυτό

[24] Για μία αναλυτική και εμπεριστατωμένη παρουσίαση των Ηθογραφιών, των πηγών τους, των καινοτομιών που επέφερε στο είδος ο Βασιλάκης καθώς και για μία μετάφρασή τους στη νέα ελληνική, βλ. Νικολαΐδου 2015.

> το είδος το γνώριζε και ο θαυμάσιος Ερμογένης, ο οποίος δίδαξε για συνεζευγμένους στοχασμούς. Αλλά ο δαιμόνιος στην ρητορική τέχνη Διονύσιος αυτά τα ονομάζει επιπλοκή των στάσεων και ήξερε από πριν ότι ταιριάζει το ανόμοιο με το ανόμοιο.»

Στην παράγραφο 2 της προθεωρίας του ο Βασιλάκης αναπτύσσει το θέμα περί συμπλοκής των στάσεων. Αναφέρει ότι ο Ερμογένης δίδαξε περί συνεζευγμένων στοχασμών και ότι ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, τον οποίο ονομάζει και «δαιμόνιο», ονόμασε αυτήν την θεωρία ἐπιπλοκὴ τῶν στάσεων. Και οι δύο διδάσκαλοι και θεωρητικοί της ρητορικής τέχνης αναφέρονται στη δημιουργία ενός λόγου με τον συνδυασμό των λεγόμενων στάσεων, τη σύζευξη ή εμπλοκή τους για την επίτευξη του επιθυμητού πειστικού αποτελέσματος.

Η «εύρεσις», στην οποία είχε αναφερθεί στην προηγούμενη παράγραφο της προθεωρίας του, είναι η ρητορική μέθοδος που εξετάζει το υλικό και τους τρόπους με τους οποίους μπορεί ένας ρήτορας να το συνθέσει, τους τόπους που μπορεί να χρησιμοποιήσει για να επιχειρηματολογήσει, οι οποίοι έχουν εντοπισθεί ήδη από τον Αριστοτέλη, όταν αναφέρεται στη χρήση κοινών τόπων για την παρουσίαση ενός θέματος με σκοπό να πείσει τους δικαστές σ᾽ ένα δικαστήριο.[25]

Η μέθοδος της ευρέσεως εντάσσεται σε μια γενικότερη θεωρητική προσέγγιση του Αριστοτέλη για τη δημιουργία ενός επιχειρήματος «εκ του εικότος» που βασιζόταν στην αρχή του «συλλογίζεσθαι τἀναντία». Στη λατινική ρητορική παράδοση η εύρεσις (*inventio*) αποτελεί βασικό στοιχείο της δικανικής ρητορείας. Στη συνέχεια η εύρεσις συνδέεται περισσότερο με το ίδιο το ζήτημα ή την υπόθεση παρά την επιχειρηματολογία και για τη χρήση του επιχειρήματος δημιουργείται η λεγόμενη στάσις από τον Ερμαγόρα, σύμφωνα με τον οποίο, ο όρος περιγράφει τη συνάντηση δύο αντιτιθέμενων απόψεων για ένα ζήτημα.

Το ερμογένειο μοντέλο των τεσσάρων στάσεων (*Περί στάσεων* και *Περί ευρέσεως*) έχει ως εξής: η πρώτη στάση αφορά τον στοχασμό του ζητήματος (δηλ. αν έγινε κάτι ή όχι), η δεύτερη τον ορισμό της πράξης (τι έγινε;), η τρίτη την αξιολόγησή της και η τέταρτη είναι η στάση της μετάληψης, δηλ. κατά πόσο έχει την αρμοδιότητα το δικαστήριο να κρίνει την συγκεκριμένη πράξη.

Ο Ερμογένης εισάγει και τρία επίπεδα στο μοντέλο των στάσεών του, το πρώτο συνδέεται με την εισαγωγή μαρτύρων, κινήτρων, συνθηκών και άλλων στοιχείων που αφορούν τη συγκεκριμένη πράξη, το δεύτερο επίπεδο αφορά την επιλογή, περιγραφή και διάταξη των κεφαλαίων και το τρίτο ασχολείται

[25] Αριστοτέλης, *Ρητορική* 1391b; 18. 31.

με την επεξεργασία του επιχειρήματος.[26] Ο Βασιλάκης συμπεριλαμβάνει τα περισσότερα από τα στοιχεία αυτά στον δικανικό λόγο *Κατά Βαγώα,* και κάνει ιδιαίτερη χρήση του «εικότος» επιχειρήματος για να αποδείξει ότι ο κατηγορούμενος είναι φύσει κακός χαρακτήρας και ασεβής, δεδομένου ότι θα μπορούσε να είχε ενεργήσει διαφορετικά και να μην είχε βοηθήσει τον Ιερόθεο να αποφυλακιστεί αν πραγματικά δεν είχαν δολερά κίνητρα εξ αρχής (§§22-27). Η επιχειρηματολογία βασισμένη στη θεωρία των πιθανοτήτων είναι εκτενής στο λόγο, γεγονός που δείχνει την επίδραση τόσο του Ερμογένη αλλά και των κλασικών προτύπων δικανικής ρητορείας, όπως π.χ. ο Αντιφών. Ως μάρτυρες για τις αδικίες των αντιπάλων χρησιμοποιεί τις ίδιες τις πράξεις τους. Τα έργα τους μαρτυρούν τις προθέσεις, τα κίνητρα και συνεπώς την αδιαμφισβήτητη ενοχή τους.

Είναι εμφανές ότι ο Ερμογένης υιοθετεί τις ρητορικές θεωρίες του Διονυσίου Αλικαρνασσέως για την δημιουργία μιας υπόθεσης και τον τρόπο συγκέντρωσης και χρήσης του απαραίτητου υλικού για την παρουσίασή της, αλλά προχωρεί στην κατηγοριοποίηση συγκεκριμένων σταδίων και επιπέδων σ' αυτή τη διαδικασία, δίνοντας έμφαση στο ίδιο το επιχείρημα. Ο Βασιλάκης βασίζεται και στα δύο πρότυπα για τη σύνθεση του δικανικού του λόγου.

Ο ρήτορας φαίνεται να επηρεάζεται από τον Διονύσιο Αλικαρνασσέα, του οποίου οι ρητορικές θεωρίες είχαν ως στόχο την επαναφορά του ύφους και της δομής κατά το πρότυπο των αττικών κειμένων της κλασικής περιόδου.[27] Θα μπορούσαμε να πούμε, λοιπόν, ότι ο ρήτορας ως προς την εύρεση της υπόθεσης και το ύφος που θα χρησιμοποιήσει ακολουθεί τις θεωρίες του Διονυσίου του Αλικαρνασσέως και ως προς τον τρόπο μεταχείρισης της υπόθεσης υιοθετεί τις μεθόδους των διδασκαλιών του Ερμογένη. Η υπόθεση που συνθέτει ο ρήτορας βασίζεται στη θεωρία των στάσεων του Ερμογένη, με δομικό συστατικό περιεχομένου το εἰκός,[28] τη σύζευξη των πιθανοτήτων, βάσει των οποίων ο ομιλητής πρέπει να συνθέτει τα επιχειρήματά του.

---

[26] Για τη θεωρία των στάσεων και την εξέλιξή της από τον Ερμαγόρα έως τον Ερμογένη, βλ. Heath 1994, 114-129 και μια ανάλυση των θεωριών του Ερμογένη περί στάσεων, βλ. Heath 1995, 18-27.

[27] Kennedy 1983, 258.

[28] Για τη θεωρία και πράξη του «εικότος» επιχειρήματος κατά την κλασική περίοδο, ιδιαιτέρως για τη χρήση του στη δικανική ρητορεία, βλ. Gagarin 1994, 46-68, 2014, 15-29. Για την πρώιμη ελληνική θεωρία και χρήση του «εικότος», βλ. Kraus 2007, 1-11.

ΠΑΡΑΓΡΑΦΟΣ 3

Ἐπεὶ δ᾽ ὁ περιδέξιος ῥήτωρ οὐκ ἐν τῷ διώκειν ἁπλῶς γνωρίζεται, ἀλλὰ καὶ τῷ θεραπεύειν τὰ ἐμφαινόμενα καὶ φυλάττεσθαι τὰ ὑφορμοῦντα (ὥσπερ καὶ στρατηγὸς εὐμήχανος οὐκ ἐν τῷ δρᾶσαί τι τοὺς ἐχθρούς, ἀλλὰ καὶ τῷ τοὺς λόγους προιδεῖν καὶ φυλάξασαι) φυλαξόμεθα καὶ ἡμεῖς τὸ τοῦ προκατεψηφισμένου χάριν δοκεῖν ἀμύνασθαι τὸν φεύγοντα. οὐ μέντοι προσεπεμβήσομαι τῷ ἀνδρί (μάταιον γάρ, καὶ ἄλλως αἰδοῦμαι τὸν Φίλιον) ἀλλ᾽ ἀποχαριοῦμαι τοσοῦτον ὡς καὶ τὸν φίλον ἀφοσιώσασθαι, μηδέν τι τῶν ἐπαχθεστέρων ὀνομάτων παραμιγνύς, καὶ τὸ ἐποιδοῦν καὶ φλεγμαῖνον ἔτι τῶν δικαστῶν ἐξημερῶσαι, κηδεμόνας αὐτοὺς τῆς εὐσεβείας ἀποκαλῶν, καὶ τὸν ἀ γ ῶ ν α τοῦτον ὑπὲρ τῶν μαρτύρων ἐ ν σ τ ή σ α σ θ α ι λόγων. εἰ δέ τις ἀκριβέστερον προσσχοίη, πολὺ τὸ πάθος ἐπὶ τῷ κατεψηφισμένῳ, γνωριεῖ καὶ ξυνηγορίαν ἄντικρυς καὶ τῆς ἐπ᾽ αὐτῷ ψήφου διαβολήν.

«Επειδή ο επιδέξιος ρήτορας δεν αναγνωρίζεται απλώς από την ιδιότητά του να κατηγορεί, αλλά από το πώς χρησιμοποιεί τα δεδομένα και πώς προφυλάσσεται από αυτά που υποκινούνται βίαια (όπως και ένας προνοητικός στρατηγός δεν αναγνωρίζεται από το αν κάνει κάτι στους εχθρούς, αλλά και από το πώς προβλέπει με τα λόγια του και πώς προφυλάσσει), θα προφυλαχθούμε και εμείς χάρη στην προειλημμένη απόφαση από το να θεωρηθούμε ότι υπερασπιζόμαστε τον κατηγορούμενο. Δεν θα επέμβω για τον άνδρα (γιατί είναι μάταιο, άλλωστε ντρέπομαι τον Φίλιο Δία), αλλά θα του χαριστώ τόσο, όσο θα αφοσιωθώ και στον φίλο μου, χωρίς να αναμειχθώ με λόγια μίσους, αλλά για να εξημερώσω την οργή και την εκρηκτικότητα των δικαστών, αποκαλώντας τους κηδεμόνες της ευσέβειας, και να στήσω αυτή τη δίκη για χάρη των λόγων των μαρτύρων. Αν κάποιος πρόσεχε με μεγαλύτερη ακρίβεια, θα έβλεπε ότι το μίσος για τον καταδικασμένο είναι μεγάλο, και θα αντιλαμβανόταν την αντίθετη υπεράσπιση και τη συκοφαντία που οδήγησαν στην καταδίκη του.»

Στο τρίτο κεφάλαιο της προθεωρίας του ο Βασιλάκης εξηγεί τον δικό του ρόλο απέναντι στον κατηγορούμενο αλλά και στους δικαστές. Ο βασικός του στόχος είναι να παρουσιάσει και να εξηγήσει την υπόθεση. Οι επιμέρους στόχοι του είναι οι εξής: πρώτον να καταπραΰνει την οργή και το μίσος των δικαστών εναντίον του καταδικασμένου κατηγορούμενου, δηλ. του πατριάρχη, και δεύτερον να παρουσιάσει με τον λόγο του επιχειρήματα

εξαιτίας της έλλειψης μαρτύρων. Εν ολίγοις ο ρήτορας εδώ θέτει τις βάσεις του συγκεκριμένου δικανικού λόγου. Με το επιχείρημα ότι θέλει να μειώσει το ήδη υπάρχον μίσος των δικαστών προκειμένου να δουν την αλήθεια αφενός προκαταλαμβάνει τους δικαστές για τη δική τους στάση και αφ' ετέρου τους παρακινεί να λειτουργήσουν αντικειμενικά με μοναδικό κίνητρο την αποκάλυψη της αλήθειας και της δικαιοσύνης. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο της προθεωρίας ο Βασιλάκης προσδιορίζει τους άξονες στους οποίους θα κινηθεί ο δικανικός λόγος και τους λόγους για τους οποίους επιλέγει τη συγκεκριμένη στρατηγική. Η απόφαση εναντίον του πατριάρχη δεν μπορεί να αλλάξει, αλλά μπορεί να αποκαλυφθεί η αλήθεια και να αποκατασταθεί το όνομα και η φήμη του πατριάρχη. Ως προς την απόδειξη της υπόθεσής του ο Βασιλάκης τονίζει ότι θα επικαλεστεί επιχειρήματα εκ του «εικότος», δηλ. που βασίζονται στις πιθανότητες, εξαιτίας της έλλειψης μαρτύρων. Με άλλα λόγια θέτει τα δύο μειονεκτήματα της υπόθεσής του, την ειλημμένη απόφαση της Συνόδου και την έλλειψη μαρτύρων και εξηγεί τους τρόπους με τους οποίους θα τα αντιμετωπίσει, δηλαδή με την αποκάλυψη της αλήθειας και με τη χρήση επιχειρημάτων αντιστοίχως. Συνολικά, το συγκεκριμένο κεφάλαιο της προθεωρίας χρησιμεύει στην παρουσίαση της ρητορικής στρατηγικής του Βασιλάκη, στην πρόληψη όποιων πιθανών αντιρρήσεων για το περιεχόμενο και την τεκμηρίωση του δικανικού λόγου και στην στοχοθέτηση του ρήτορα προκειμένου να αποκατασταθεί όλη η αλήθεια.

ΠΑΡΑΓΡΑΦΟΣ 4

Ἀλλὰ ταῦτα πάντα οὐκ ἀμεθόδως, ἐν οἷς ὁ λόγος πρὸς τὸν ἀλιτήριον στρέφεται, τὰ κεφάλαια ἐπιτηροῦσιν. ἡ προσήκουσα τάξις τετήρηται ἄνευ τῶν ἐλέγχων. μαρτύρων γὰρ ἀποροῦντες, εἰκότως μετὰ ‹τὰ ἀπ' ἀρχῆς ἄχρι τέλους› τοῦτο ἐτάξαμεν, τοῖς σημείοις ἀντὶ μαρτύρων χρησάμενοι, ὡς καὶ καθ' ὅλον ἡμῖν τὸν λόγον προβῆναι καὶ μὴ διεσπᾶσθαι μηδὲ δόξαι κατηγορεῖν ἀμάρτυρα.

«Αλλά όλα αυτά δεν εφαρμόζονται χωρίς μέθοδο, όπου ο λόγος στρέφεται κατά του αμαρτωλού. Η αρμόζουσα τάξη έχει τηρηθεί χωρίς τους ελέγχους. Επειδή δεν υπάρχουν μάρτυρες, δικαιολογημένα συνθέσαμε τον λόγο με την μέθοδο «τα απ' αρχής μέχρι τέλους», και προχωρήσαμε έτσι σ' όλο τον λόγο χρησιμοποιώντας αποδείξεις αντί μαρτύρων για να μην διασπαστεί η προσοχή μας, και να μην φανούμε ότι κατηγορούμε χωρίς μαρτυρίες.»

Στο τέταρτο κεφάλαιο ο ρήτορας δηλώνει ρητά ότι υιοθετεί μία μέθοδο για την αποκάλυψη της αλήθειας εναντίον του κατηγορούμενου στην προκειμένη περίπτωση, δηλ. του Βαγώα, η οποία βασίζεται στο ρητορικό σχήμα: «ἀπ᾽ ἀρχῆς ἄχρι τέλους». Τα στάδια εξέλιξης ενός γεγονότος συνδυάζονται στον ρητορικό τόπο *ab initio ad finem*.[29] Στο σχήμα αυτό αναφέρεται ο Ερμογένης στο *Περί Στάσεων* 3.21: τὰ ἀπ᾽ ἀρχῆς ἄχρι τέλους γίνεται καὶ αὐξάνεται ἀφ᾽ ὧνπερ καὶ ἡ τῶν ἐλέγχων ἀπαίτησις, ἔστι δὲ τάδε· τίς, τί, ποῦ, πῶς, πότε, διὰ τί, και στο Περὶ εὑρέσεως 3.10: τὰ ἀπ᾽ ἀρχῆς ἄχρι τέλους ἐστὶ μὲν τὸ συνεκτικώτατον ἁπάντων τῶν κεφαλαίων. Το σχήμα του Ερμογένη αφορά τη δημιουργία μιας σειράς ερωτήσεων προς διερεύνηση όλων των πιθανών πτυχών της υπόθεσης με σκοπό την απόδειξη και επιβεβαίωση της κατηγορίας του ρήτορα και την εξασφάλιση της καταδίκης του κατηγορουμένου. Πρόκειται για την επέκταση της χρήσης του «εικότος» σε συνδυασμό με την «εις άτοπον απαγωγήν» μέθοδο, εξετάζοντας δηλαδή όλα τα ενδεχόμενα και απορρίπτοντας ένα-ένα ώστε να καταλήξει στην επιβεβαίωση της βασικής του κατηγορίας. Υιοθετώντας την αρχή της εξ ολοκλήρου διερεύνησης του ελέγχου με τη διατύπωση, ο Βασιλάκης χρησιμοποιεί το μέρος της ρητορικής θεωρίας του Ερμογένη που αφορά στην χρήση πίστεων αντί μαρτύρων για να εξηγήσει και να επιτύχει τους στόχους του στη συγκεκριμένη υπόθεση.

4. Η δομή και το περιεχόμενου του λόγου - Συμπεράσματα

Η εξέταση της δομής του έργου *Κατά Βαγώα μελέτη* του Νικηφόρου Βασιλάκη δείχνει ότι αναμφισβήτητα υιοθετεί τις ρητορικές αρχές και μεθόδους που αναφέρει στην προθεωρία του, έχοντας αντλήσει στοιχεία από τον Διονύσιο Αλικαρνασσέα και τον Ερμογένη, και έχοντας πλήρως προσαρμόσει τις θεωρίες αυτές στις επιταγές της δικανικής ρητορικής. Το προοίμιο πληροί όλες τις προϋποθέσεις των προοιμίων των δικανικών λόγων της κλασικής εποχής που εκφωνούνταν στα αθηναϊκά δικαστήρια, που έχουν ως στόχο να κερδίσει ο ομιλητής την εύνοια των δικαστών, η οποία από την κλασική περίοδο ονομάζεται *captatio benevolentiae* (Αριστοτέλους *Ρητορική* 3.14; Αναξιμένους *Ρητορική πρὸς Ἀλέξανδρον* 36.2-3). Στο προοίμιο του λόγου (§§1-2), ο στόχος του ρήτορα είναι να καταδείξει το κίνητρό του, το οποίο δεν είναι η εμπάθεια αλλά η επιθυμία προάσπισης των ιερών εικόνων και κατ᾽ επέκταση η διαφύλαξη της Εκκλησίας από κάθε είδους φθόνο και διαβολή. Επιχειρεί να κερδίσει την εύνοια των δικαστών αποκαλώντας τους φύλακες της ευσέβειας, ο ίδιος δείχνει ήθος ευσεβούς άνδρα καθώς υπερασπίζεται το υγιές στοιχείο

[29] Για το ρητορικό σχήμα, βλ. LAUSBERG 1998, 387.

της Εκκλησίας, ενώ παρουσιάζει τους αντιπάλους – κατηγορούμενους ως προδότες και ασεβείς. Με τον τρόπο αυτό, ο ρήτορας κερδίζει την εύνοια των δικαστών εν ονόματι της ευσέβειας και της προστασίας της Εκκλησίας.

Ο κυρίως λόγος αποτελείται από τους αγώνες, δηλαδή την επιχειρηματολογία του, την οποία διαιρεί σε αποδεικτικά και ελεγκτικά επιχειρήματα, καθώς δεν έχει μάρτυρες. Το πρώτο μέρος των αποδεικτικών επιχειρημάτων (§§3-16) αναφέρεται στη φιλία του Βασιλάκη με τον Πατριάρχη Κοσμά που έπεσε θύμα συνωμοσίας και εκθρονίστηκε και την αντιπαραβάλλει με τη φιλία του Βαγώα με τον Ιερόθεο, μια φιλία μεταξύ ενόχων και φθονερών ανδρών. Στη συνέχεια παραθέτει ο ρήτορας τη δική του εκδοχή των γεγονότων και καταδεικνύει την ενοχή και τον φθόνο του Βαγώα, χρησιμοποιώντας μια σειρά μυθολογικών και ιστορικών παραδειγμάτων και συγκρίνοντάς τον με διάφορα πρόσωπα της αρχαιότητας (§§17-26).[30] Κλείνει με την επιχειρηματολογία για την πράξη του Ιερόθεου και του Βαγώα ως ασεβή και ανίερη (§§27-28). Στο πρώτο μέρος των ελεγκτικών επιχειρημάτων (§§10-11), ο ρήτορας ελέγχει τον Βαγώα και τον Ιερόθεο ως ενόχους και τους καλεί να αναλάβουν τις ευθύνες τους ο πρώτος ως υποκινητής του σχεδίου και ο δεύτερος ως εκτελεστής. Στο δεύτερο τμήμα των αποδεικτικών επιχειρημάτων (§§12-16) ο ρήτορας επιχειρεί να απαντήσει στον ισχυρισμό του Βαγώα για ευσέβεια, ανατρέχει στην καταγωγή, στην ανατροφή του, στη σχέση του με την Εκκλησία και στη διδακτική του ιδιότητα για να αποδείξει ότι ήταν αμαρτωλός, υποκριτής και καιροσκόπος. Αντίστοιχα, στο δεύτερο μέρος των ελεγκτικών επιχειρημάτων (§§17-26) ο ρήτορας στρέφεται εναντίον της καταγωγής του Βαγώα, που είναι σκυθική-βαρβαρική, και στα εγκληματικά στοιχεία που κληρονόμησε από τη μητέρα του. Ο έλεγχος γίνεται με μία σειρά ερωτήσεων που αποκαλύπτουν το ότι δεν ήταν γνήσια θρησκευόμενος. Οι ενδείξεις αντί μαρτύρων είναι τα κίνητρα των κατηγορουμένων, το χρήμα και το μίσος. Ο έλεγχος του Βαγώα καταλήγει στο ότι δεν έχει αρετή, δεν γνωρίζει από ανθρωπισμό, δεν ξέρει να σέβεται.

Στον επίλογο, στις δύο τελευταίες παραγράφους (§§27-28), ο ρήτορας προτρέπει το δικαστήριο να τιμωρήσει τους ενόχους προκειμένου να εξαλειφθούν οι υποκριτές και οι «ψευδόχριστοι», όπως λέει ο ίδιος. Ο σωφρονιστικός χαρακτήρας και ο παραδειγματισμός της τιμωρίας του ενόχου αποτελούν κοινούς τόπους της δικανικής ρητορικής που συνήθως χρησιμοποιούνται στους επιλόγους για να προκαλέσουν τα συναισθήματα των δικαστών και έτσι να επηρεάσουν την απόφασή τους. Επιπλέον, ο ρήτορας χρησιμοποιεί το ρητορικό σχήμα της «αυξήσεως», καθώς από τη μια μεγεθύνει το έγκλημα

[30] H. HUNGER, «On the Imitation of Antiquity», 27.

που διαπράχθηκε, τείνοντας να του δώσει εικονομαχικές προεκτάσεις, και από την άλλη, ο ψόγος καθίσταται εντονότερος.

Συμπερασματικά, η *Κατά Βαγώα μελέτη* του Βασιλάκη αποτελεί μια ρητορική άσκηση ενός δικανικού λόγου, σε μια εποχή όπου κυριαρχεί είτε προς εκφώνηση είτε προς πρακτική εξάσκηση το είδος της επιδεικτικής ρητορείας, και ως τέτοια η μελέτη αυτή αποτελεί μία εξαίρεση στον κανόνα των ρητορικών κειμένων της εποχής. Ο Βασιλάκης έχει κατασκευάσει την υπόθεσή του γύρω από ένα επίκαιρο θέμα, το οποίο έχει θέση σε ένα πραγματικό περιβάλλον. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η υπόθεση του Βαγώα μπορεί να συσχετισθεί με ένα πραγματικό γεγονός: την εκθρόνιση του Πατριάρχη Κοσμά Β' Αττικού (1147), ο οποίος είναι αναμφισβήτητα ο «Κυρ Κοσμάς» που προσπαθούσαν να παγιδεύσουν ο Ιερόθεος και ο Βαγώας. Ο Κοσμάς καθαιρέθηκε από τη σύνοδο, με λίγη βοήθεια από τον αυτοκράτορα, επειδή είχε αφελώς και απρόσεκτα ιδιαίτερη φιλία με έναν μοναχό, τον Νήφωνα, που είχε καταδικαστεί ως Βογόμιλος. Δύο συγγραφείς, όπως αναφέρει ο Magdalino (1993, 59 σημ. 39), ο Νικήτας Χωνιάτης και ο Ιωάννης Τζέτζης, υποστηρίζουν ότι ο Κοσμάς έπεσε θύμα κακόβουλης σκευωρίας. Επομένως, ο λόγος *Κατά Βαγώα* ήταν το είδος που θα μπορούσε ο Βασιλάκης να είχε συνθέσει στον ταραγμένο απόηχο της εκθρόνισης του Κοσμά και πριν από την εκλογή νέου πατριάρχη σχεδόν ένα χρόνο αργότερα. Παρ' όλα αυτά, ο λόγος γράφτηκε το 1156-57, δέκα χρόνια μετά το συμβάν και την εκθρόνιση του πατριάρχη Κοσμά, γεγονός που δείχνει ότι δεν αφορά τόσο την υπόθεση εκείνη, όσο συνδέεται με την προσωπική θεολογική έριδα στην οποία βρέθηκε αναμεμιγμένος ο Βασιλάκης. Κατά πόσο ο λόγος αυτός εκφωνήθηκε από τον Βασιλάκη στη Σύνοδο για κάποιο άλλο ζήτημα, διαφορετικό από την εκθρόνιση του πατριάρχη Κοσμά, δεν είναι γνωστό.

Στον πρόλογό του ή στην προθεωρία του, ο Βασιλάκης περιγράφει τον λόγο ως μια ρητορική εφεύρεση, γεγονός που ενισχύεται και από την επιλογή του ονόματος Βαγώας. Το όνομα Βαγώας προήλθε σαφώς από τη λογοτεχνία παρά από την πραγματικότητα και ήταν το τυπικό κλασικό ψευδώνυμο για έναν ευνούχο. Πιθανώς συνδέεται με το κουμανικό όνομα Βόγας, παρότι ο Βασιλάκης αποδίδει σκυθική και όχι κουμανική καταγωγή στον Βαγώα. Ο λόγος στο σύνολό του διακρίνεται για τη λογοτεχνική του ακρίβεια, η οποία φαίνεται να ταιριάζει περισσότερο με μία αισθητική εφεύρεση παρά με μια δικανική επιχειρηματολογία. Ο λόγος είναι επίσης γεμάτος από αναφορές, νύξεις και αποσπάσματα από αρχαίους συγγραφείς, ενώ απουσιάζουν αναφορές στη Βίβλο και στους Πατέρες. Οι ανεπιθύμητες ιδιότητες του Βαγώα, όπως η

βάρβαρη και χαμηλή κοινωνικά καταγωγή του, η σεξουαλική διαστροφή και ο ευνουχισμός του, αντιστοιχούν στους τυπικούς τόπους της λογοτεχνικής δημιουργίας.

Ο Magdalino (1993, 61-63) ερμηνεύει τη σύνθεση του Βαγώα ως μία απόπειρα του Βασιλάκη να αποκαταστήσει τη φήμη του στα μάτια της συνόδου αποσυνδεόμενος από τον Παντεύγενο (τον οποίο και ταυτίζει με τον Βαγώα) και κατηγορώντας τον ως την πραγματική αιτία για τις συμφορές της Εκκλησίας κατά την τελευταία δεκαετία. Ως εκ τούτου, ο Βασιλάκης επιχειρεί να πείσει τη Σύνοδο ότι είναι ένας απ᾽ αυτούς, δηλαδή ανθρωπιστής, φιλάνθρωπος και ευσεβής. Ακόμα και μέσω μιας λογοτεχνικής επεξεργασίας, ο λόγος δεν παύει να υπογραμμίζει την αλληλεγγύη της ελίτ του κλήρου που αποτελούσε πλέον την κύρια πηγή της μάθησης της ελληνικής γλώσσας και παιδείας.

Ο λόγος *Κατά Βαγώα* αντανακλά θρησκευτικές, ηθικές, κοινωνικές και λογοτεχνικές αξίες που εκφράζονται ευρέως στη βυζαντινή λογοτεχνία του 12ου αι. Μόνο η κατηγορία της ομοφυλοφιλίας είναι ασυνήθιστη, όπως παρατηρεί ο Magdalino (1993, 62). Στο πλαίσιο της ηθογραφίας και ηθοποιίας, οι επιθέσεις κατά της δουλικής και χαμηλής κοινωνικά καταγωγής του αντιπάλου αποτελούν κοινούς τόπους στη δικανική ρητορεία, από την κλασική εποχή μέχρι τα χρόνια της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Ο συγκεκριμένος δικανικός λόγος παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ευελιξία του συστήματος αξιών που διακηρύσσει, δηλ. παρουσιάζει τον ραδιούργο Βαγώα να έχει ανέβει υψηλά στη Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης, γεγονός που δείχνει ότι ούτε η καταγωγή του ούτε η αμφίβολη σεξουαλικότητά του τον εμπόδισαν να εξελιχθεί. Το προσόν που έπαιζε πολύ μεγάλο ρόλο στην ανέλιξη στον χώρο της Εκκλησίας ήταν η μόρφωση και η εκπαίδευση και είναι γεγονός ότι ο Βασιλάκης δεν χρησιμοποιεί κανέναν υπαινιγμό εναντίον του μορφωτικού επιπέδου του Βαγώα.

Ο Βασιλάκης επηρεάζεται από τις ρητορικές θεωρίες των προγενεστέρων, συγκεκριμένα του Διονυσίου του Αλικαρνασσέως και του Ερμογένη, και υιοθετεί τη δική του ρητορική μεθοδολογία, η οποία συνίσταται στην αποκάλυψη της αλήθειας, στη χρήση πίστεων και ενδείξεων, και στον έλεγχο του κατηγορουμένου. Όπως έχει γίνει φανερό, ο ρήτορας ακολουθεί εν πολλοίς τις ρητορικές αυτές αρχές και μεθόδους τόσο στη δομή όσο και στο περιεχόμενο του λόγου του, ιδιαιτέρως στη χρήση κοινών τόπων, του «εικότος» και της συνολικής επιχειρηματολογίας του.

Οι ρητορικές θεωρίες προσαρμόζονται στις ανάγκες ενός δικανικού λόγου, ενταγμένου σ᾽ ένα νομικό ή ψευδο-νομικό πλαίσιο. Ο Βασιλάκης χρησιμοποιεί

ρητορικές μεθόδους και τεχνικές που απαντούν ήδη στη δικανική ρητορεία της κλασικής περιόδου, ενώ παράλληλα αντλεί στοιχεία ρητορικών θεωριών όσον αφορά στη δομή και σύνθεση του λόγου από την ύστερη αρχαιότητα και τη βυζαντινή περίοδο. Η πρόσληψη και η ευρηματική χρήση όλων αυτών των διαχρονικών ρητορικών στοιχείων και θεωριών αναδεικνύει τον Βασιλάκη ως έναν επιδεξιότατο και καινοτόμο ρήτορα της εποχής του, κριτικό παρατηρητή των φαινομένων του εκκλησιαστικού κύκλου, και τέλος ικανότατο δημιουργό και συνθέτη λόγων που συνδύαζε με άνεση στοιχεία από όλα τα είδη της ρητορικής τέχνης φιλτραρισμένα μέσα από ένα επίκαιρο θεολογικό και κοινωνικό πρίσμα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Berschin, W. 1998. *Ελληνικά Γράμματα και Λατινικός Μεσαίωνας. Από τον Ιερώνυμο ως τον Νικόλαο Κουσανό*, μτφρ. Δ. Ζ. Νικήτας, University Studio Press, Θεσσαλονίκη (τ. π.: *Grieschisch-Lateinisches Mittelalter. Von Hieronymus zu Nikolaus von Kues*).

Copeland, R. 2005. "Rhetorik, B.I.2.2. Lateinisches Mittelalter", *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, 7, 1451-1460. Max Niemeyer Verlag, Τυβίγγη.

Gagarin, M. 1994. "Probability and Persuasion: Plato and early Greek rhetoric" στο *Persuasion: Greek Rhetoric in Action*, επιμ. I. Worthington, 46-68. London. New York. Routledge.

Gagarin, M. 2014. "*Eikos* Argument in Athenian Forensic Oratory" στο *Probabilities, Hypotheticals, and Counterfactuals in Ancient Greek thought*, επιμ. V. Wohl. Cambridge: 15-29.

Garzya, A. 1968. "Il Prologo di Niceforo Basilake", *Ann. Fac. Lett. Macerata* I, 257-271.

Garzya, A. 1969. "Intorno al Prologo di Niceforo Basilake", *JÖB* 18, 66-68.

Garzya, **A**. 1970. "Un lettré du milieu du XII siècle: Nicéphore Basilakès", RÉSEE 8/4, 611-621.

Garzya, **A**. 1984. *Nicephorus Basilaca. Orationes et Epistulae*. Leipzig.

Gibson, C.A. 2016. *The Rhetorical Exercises of Nikephoros Basilakes. Progymnasmata from Twelfth Century Byzantium* (Dumbarton Oaks Medieval Library, 43). Cambridge, MA-London.

Gollo, G. 2022. "Self-portrait from the exile: Nikephoros Basilakes' Third Letter", *Parekbolai* 12, 1-26. https://doi.org/10.26262/par.v12i0.8509.

Grünbart, M. 2012. *Rhetorische Kultur in Spätantike und Mittelalter / Rhetorical Culture in Late Antiquity and the Middle Ages*. Theatron. vol. 14. Millenium Studies.

Heath, M. 1994. "The substructure of stasis-theory from Hermagoras to Hermogenes", *Classical Quarterly* 44, 114-129.

Heath, M. 1995. *On issues: strategies of argument in later Greek rhetoric*. Oxford: Clarendon Press.

Hörandner,W. 2005. "Rhetorik, B.I.2.1. Byzanz", στο *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, τ. 7, Max Niemeyer Verlag, Τυβίγγη, 1446-1451.

Jeffreys, E. 2007. "Rhetoric in Byzantium" στο *A Companion to Greek Rhetoric*, επιμ. I. Worthington, 166-184. Blackwell Publishing Ltd.

Kennedy, G.A. 1983. *Greek Rhetoric under Christian Emperors*. Princeton. New Jersey. Princeton University Press.

Kennedy, G.A. 2003. *Progymnasmata: Greek Textbooks of Prose Composition and Rhetoric.* Translated with Introductions and Notes (Writings from the GrecoRoman World 10). Society of Biblical Literature. Atlanta.

Kraus, M. 2007. "Early Greek Probability Arguments and Common Ground in Dissensus". *OSSA Conference Archive* 92, 1-11.

https://scholar.uwindsor.ca/ossaarchive/OSSA7/papersandcommentaries/92

Lausberg, H. 1998. *Handbook of Literary Rhetoric. A foundation for Literary Study.* Leiden. Boston. Köln. Brill.

Leonte, F. 2023. *Ethos, Logos and Perspective. Studies in Late Byzantine Rhetoric*. London and New York. Routledge.

Magdalino, P. 1993. "The Bagoas of Nikephoros Basilakes: A Normal Reaction?", στο *Of Strangers and Foreigners (Late Antiquity – Middle Ages)*, επιμ. L. Mayali & M. M. Mart, 47-63. Berkeley.

Magdalino, P. 2008. Η αυτοκρατορία του Μανουήλ Α' Κομνηνού *1143-1180*, μτφρ. Α. Κάσδαγλη. ΜΙΕΤ. Αθήνα. (τ.π.: *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*).

Νικολαΐδου, Ε. 2015. Οι ηθοποιίες του Νικηφόρου Βασιλάκη. Παράδοση και Πρωτοτυπία. Μεταπτυχιακή Εργασία. ΑΠΘ. Θεσσαλονίκη.

Ostrogorsky, G. 1995. Ιστορία του βυζαντινού κράτους, τόμ. Α΄-Γ΄, μτφρ. Ι. Παναγόπουλος. Εκδ. Στ. Βασιλόπουλος. Αθήνα (τ.π. *Geschichte des Byzantinischen Staates*).

Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό. Εκπαιδευτική Εγκυκλοπαίδεια. Τόμος 2. Αθήνα 1983.

Papaioannou, S. 2012. "On the Stage of Eros: Two Rhetorical Exercises by Nikephoros Basilakes." **στο** *Rhetorische Kultur in Spätantike und Mittelalter / Rhetorical Culture in Late Antiquity and the Middle Ages*, **επιμ**. M. Grünbart, 357-376. Theatron. vol. 14. Millenium Studies.

Pignani, A. 1983 (επιμ.) *Nikephoros Basilakes, Progymnasmata, Progimnasmi e Monodie*. Napoli.

Too, Y.L. επιμ. 2001. *Education in Greek and Roman Antiquity*, Leiden/Boston. Brill.

Τριανταφη, Σ. 2016. Η ρητορική. Η τέχνη της επικοινωνίας από την αρχαιότητα στο Βυζάντιο. Η επικαιροποίηση της ρητορικής και η εξέλιξή της. Εκδ. Αντ. Σταμούλη. Αθήνα.

Τσερεβελακης, Γ. 2010. «Κατά Βαγώα Μελέτη» του Νικηφόρου Βασιλάκη. Εισαγωγή, Μετάφραση και Ερμηνευτικά Σχόλια. Διπλωματική Εργασία. Πανεπιστήμιο Κρήτης. Ρέθυμνο.

Worthington, I. 2007. *A Companion to Greek Rhetoric*. Blackwell Publishing Ltd.

Βασίλης Κατσαρός

Το υπόβαθρο του πολιτιστικού κλίματος στην επικοινωνία Βυζαντίου και Θεσσαλονίκης κατά την πρώιμη Παλαιολόγεια «αναγέννηση» και την ακμή της (τέλη 13ου αρχές 14ου αι.). Νέα στοιχεία για την εξέταση του ρόλου των προσωπικών διασυνδέσεων λογίων και καλλιτεχνών

Η πνευματική δραστηριότητα που παρατηρείται στη Θεσσαλονίκη κατά το τελευταίο τέταρτο του 13ου και τις αρχές του 14ου αι. έχει απασχολήσει ιδιαίτερα την έρευνα. Οι μελέτες των O. Tafrali,[1] G. Schirò,[2] D. M. Nicol,[3] R. Browning,[4] E. Gamillscheg,[5] Fr. Tinnefeld[6] και των Β. Λαούρδα,[7] Γ. Θεοχαρίδη[8] Ι. Ε. Αναστασίου,[9] Κ. Ν. Κωνσταντινίδη,[10] Δ. Ν. Μόσχου,[11]

---

1 Tafrali, O.: *Thessalonique au quatorzième siècle,* Paris 1913 (φωτ. ανατ. Θεσσαλονίκη 1993).

2. Schirò, G.: *Ο Βαρλαάμ και η φιλοσοφία εις την Θεσσαλονίκην κατά τον ιδ΄ αιώνα,* Θεσσαλονίκη 1956.

3 Nicol, D. M.: Thessalonica as a Cultural Centre in the Fourteenth Century. Στο: *Η Θεσσαλονίκη μεταξύ Ανατολής και Δύσεως. Πρακτικά Συμποσίου Τεσσαρακονταετηρίδος της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 30 Οκτωβρίου – 1 Νοεμβρίου1980*, Θεσσαλονίκη 1982, 121-131.

4 Browning, R.: Βυζαντινή Μακεδονία, πνευματικός βίος. Στο: Μ. Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ (επιμ.) *Μακεδονία 4.000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού,* Αθήνα 1982, 332-337.

5 Gamillscheg, E.: Beobachtungen zur Buchproduction im byzantinischen Makedonien. Στο: *Διεθνές Συμπόσιο Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ., Θεσσαλονίκη 29-31 Οκτωβρίου 1992,* Θεσσαλονίκη 1995, 105-113.

6 Tinnefeld, F.: Intellectual in the Late Byzantine Thessalonike, *DOP* 57 (2005) 153-172.

7 Λαουρδας, Β.: *Η κλασσική φιλολογία εις την Θεσσαλονίκην κατά τον δέκατον τέταρτον αιώνα,* Θεσσαλονίκη 1960.

8 Θεοχαριδης, Γ. Ι.: Ο Ματθαίος Βλάσταρις και η μονή του κυρ-Ισαάκ εν Θεσσαλονίκη, *Byzantion* 40 (1970) 437-459.

9 Αναστασιου, Ι. Ε.: Η παιδεία στη Θεσσαλονίκη κατά τον ιδ΄ αιώνα, *Βυζαντινά* 13 (1985) 909-921.

10 Κωνσταντινιδης, Κ. Ν.: Οι απαρχές της πνευματικής ακμής στη Θεσσαλονίκη κατά τον 14ο αιώνα, *Δωδώνη* 21[1] (1992), Ιωάννινα 1995, 133-150.

11 Μοσχος, Ν. Δ.: Φιλοσοφία και Θεολογία στη Θεσσαλονίκη του 14ου αιώνα / Philosophy

Αγγελικής Κωνσταντακοπούλου,[12] Β. Κατσαρού[13] και Γ. Χρ. Χαριζάνη[14] φώτισαν αρκετές πτυχές του φαινομένου ανάπτυξης της παιδείας και των γραμμάτων στην πόλη και συνέβαλαν ώστε να γνωρίζουμε γενικότερα τις σχέσεις των προσώπων μεταξύ τους, αλλά και τις διασυνδέσεις ορισμένων με προσωπικότητες που διατήρησαν τις επαφές τους και όταν ακόμη απομακρύνθηκαν από την πρωτεύουσα του Βυζαντίου, όπου ασφαλώς απέκτησαν ανώτερη μόρφωση.

Η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Βυζαντινούς το 1261 από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο[15] συντέλεσε στο να αναδιοργανωθεί ο κοινωνικός ιστός της πόλης και να επαναλειτουργήσουν θεσμοί που κυριάρχησαν σε όλο τον μακραίωνο βίο της αυτοκρατορίας, όπως η οργάνωση της παρεχόμενης ανώτερης εκπαίδευσης[16] για μια νέα γενιά μορφωμένων ανθρώπων που έπρεπε να στελεχώσουν τις υπηρεσίες του κράτους και της εκκλησίας, όπου οι λόγιοι ήταν περιζήτητοι.

Η Θεσσαλονίκη, γνωστή ως «δεύτερη πρωτεύουσα»[17] του Βυζαντίου, από τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄ οργανώνεται με πρότυπο

---

and Theology in 14th Century Thessaloniki. Στο: ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ Χ. (επιμ.) Άγιος Νικόλαος Ορφανός / Ayios Nikolaos Orphanos. Οι Τοιχογραφίες / The Wall Paintings, Αθήνα 2003, 38-69.

12 ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Α.: *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Χώρος και ιδεολογία,* Γιάννενα 1996.

13 ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Β.: Γράμματα και πνευματική ζωή στη Βυζαντινή Θεσσαλονίκη / Literary and Intellectual Life in Byzantine Thessaloniki. Στο: ΧΑΣΙΩΤΗ, Ι. Κ. (επιμ.) *Τοις αγαθοίς βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη. Ιστορία και πολιτισμός*, τόμ. Β΄, Θεσσαλονίκη 1997, 178-213. Στο πνεύμα του διεπιστημονικού διαλόγου για το φαινόμενο της ακμής των γραμμάτων και της τέχνης, που καλύπτει γενικότερα την παλαιολόγεια εποχή, κινείται και η μελέτη του ΚΥΡΙΑΚΟΥΔΗ ΕΥ. Ν.: Το κλασικιστικό πνεύμα και η καλλιτεχνική ακμή στη Θεσσαλονίκη κατά την εποχή των Παλαιολόγων. Στο *Αφιέρωμα στη Μνήμη του Σωτήρη Κίσσα,* Θεσσαλονίκη 2001, 219-249.

14 ΧΑΡΙΖΑΝΗΣ, Γ. ΧΡ.: Γράμματα και σπουδές στη Θεσσαλονίκη κατά τους βυζαντινούς χρόνους (Μέσα από τους Βίους Θεσσαλονικέων αγίων και άλλες πηγές), *Βυζαντινός Δόμος* 22-24 (2014-2016) 23-38.

15 GEANAKOPLOS, D. J.: *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1282,* Cambridge, Mass. 1973 / (ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ.): *Ο αυτοκράτωρ Μιχαήλ Παλαιολόγος και η Δύση, 1258-1282. Μελέτη επί των Βυζαντινο-Λατινικών σχέσεων,* μτφρ. Κ. ΠΟΛΙΤΗ, Αθήναι 1969.

16 CONSTANTINIDES, C. N.: *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204-ca 1310),* Nicosia 1982, 31-49. Βλ. και MERGIALI, S.: *L' enseignement et lettrés pendant l' époque des Paléologues (1261-1453),* Ἀθῆναι 1996, 34-42, 43-72.

17 ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Α.: Η φυσιογνωμία της Θεσσαλονίκης ως δεύτερης πόλης της αυτοκρατορίας την εποχή των Παλαιολόγων. Στο: *Β΄ Διεθνές Συμπόσιο για τη Μακεδονία, Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων, Θεσσαλονίκη 14-20 Δεκεμβρίου 1992,* Θεσσαλονίκη 2002, 75-83· Της ΙΔΙΑΣ: Η Θεσσαλονίκη, η δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας, από τα τέλη του 10ου ώς το 1430. Στο: ΧΑΣΙΩΤΗΣ Ι. Κ. (επιμ.) *Τοις αγαθοίς βασιλεύουσα Θεσαλονίκη,* τόμ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1997, 114-135.

την κοινωνία της πρωτεύουσας, τόσο στα γράμματα[18] όσο και στην τέχνη[19] και λειτουργεί ως καθρέφτης της πολιτιστικής ζωής της Κωνσταντινούπολης, η οποία εκφράζεται με τον όρο Παλαιολόγεια «αναγέννηση».[20] Στο πνεύμα του διεπιστημονικού διαλόγου για το φαινόμενο της ακμής των γραμμάτων και της τέχνης, που καλύπτει γενικότερα την παλαιλόγεια εποχή, κινείται και η μελέτη του Ευ. Ν. Κυριακούδη: *Το κλασικιστικό πνεύμα και η καλλιτεχνική ακμή στη Θεσσαλονίκη κατά την εποχή των Παλαιολόγων.* Στο Αφιέρωμα στη Μνήμη του Σωτήρη Κίσσα, Θεσσαλονίκη 2001, 219-249.

Οι επιστημονικές εργασίες που επικεντρώνονται στο φαινόμενο των πολιτιστικών ζυμώσεων που παρατηρούνται στη Θεσσαλονίκη κατά τα τέλη του 13ου αιώνα προσανατολίζονται στον κύκλο των λογίων που συγκροτούν την κίνηση στον τομέα των γραμμάτων στην πόλη, με πνευματική εστία τη Μητρόπολη Θεσσαλονίκης. Ο Κ. Ν. Κωνσταντινίδης προσέφερε ένα βασικό περίγραμμα των «απαρχών της πνευματικής ακμής» κατά τον 14ο αιώνα.[21] Ο Daniel Bianconi εμβάθυνε στη διερεύνηση του φαινομένου,[22] μελετώντας επίσης τους ρόλους των προσώπων και αναδεικνύοντας ιδιαίτερα τη δράση του «υπάτου των φιλοσόφων» και χαρτοφύλακα της Αρχιεπισκοπής Αχρίδας Ιωάννου Πεδιασίμου στο κέντρο της πνευματικής ζωής της στο μεταίχμιο του 13ου-14ου αιώνα.[23] Η Ελισάβετ Χατζηαντωνίου ενδιαφέρθηκε για την ιεραρχική τάξη και τη διοικητική οργάνωση της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης γενικά αλλά και γι' αυτή τη χρονική περίοδο, φωτίζοντας τους ρόλους των προσώπων με την παράθεση της σχετικής βιβλιογραφίας.[24]

---

[18] Χρυσος, Ε.: Η πνευματική φυσιογνωμία της βυζαντινής Θεσσαλονίκης κατά την εποχή των Παλαιολόγων / The Spiritual Character of Byzantine Thessaloniki in the Palaeologan Era. Στο: Καραγιαννη Φ. (επιμ.), Το ημέτερον κάλλος. Βυζαντινές εικόνες από τη Θεσσαλονίκη / Our Sacred Beauty. Byzantine Icons from Thessaloniki, Θεσσαλονίκη / Thessalonike 2018, 35-47.

[19] Βελενης, Γ.: Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Η πόλη και τα μνημεία της / Byzantine Thessaloniki. The City and its Monuments. Στο: Καραγιαννη Φ. (επιμ.), *Το ημέτερον κάλλος,* Θεσσαλονίκη 2018, 66-75· Τσιγαριδας, Ε. Ν.: Η μνημειακή ζωγραφική στη Θεσσαλονίκη κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο / Monumental Painting in Thessaloniki in the Middle and Late Byzantine Period. Στο: Καραγιαννη Φ. (επιμ.), *Το ημέτερον κάλλος,* ό.π., Θεσσαλονίκη 2018, 86-103.

[20] Runciman, St.: *The Last Byzantine Renaissance,* Cambridge 1970, Καμπεριδης Λ. (μτφρ.), [1]Αθήνα 1980. Medvedev, I. P.: Renessansnye tendencii pozdnevizantijskoj Kul'tury. Στο: *Kul'tura Vizantii, IV-XV v.* Moscow 1971, 224-243. Του Ιδιου, *Vizantijskij gumanizm XIV-XV$_{vv}$.*, Sankt-Peterburg 1997. FRYDE, E.: *The Early Palaeologan Renaissance (1261-c. 1360),* Leiden – Boston – Köln 2000.

[21] Κωνσταντινιδης, Κ. Ν.: *Οι απαρχές*, ό.π., σημ. 9.

[22] Bianconi, D.: *Thessalonica nell' età dei Paleologi. Le pratiche intellectuali nel riflesso della cultura scritta, [Dossiers Byzantins, 5], Paris 2005*, 51-90.

[23] Ό.π., 60-72.

[24] Χατζηαντωνιου, Ε.: Η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης από τα μέσα του 8ου αι. ώς το 1430.

Με βάση την προηγούμενη έρευνα είναι γενικά παραδεκτό ότι στη Θεσσαλονίκη εμφανίζονται κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 13ου και τις αρχές του 14ου αιώνα λόγιοι που κατάγονται από την πόλη και απέκτησαν ικανή μόρφωση στην Κωνσταντινούπολη ή μετοίκησαν εδώ, αφού η Θεσσαλονίκη προσφεροταν για να εξασφαλίσουν κάποια σταδιοδρομία σε συγκεκριμένες θέσεις της κρατικής ή εκκλησιαστικής διοίκησης. Οι περισσότεροι εξ αυτών συνδέθηκαν και είναι γνωστοί από το περιβάλλον της Μητροπόλεως. Μερικοί, όπως ο Δημήτριος Βεάσκος[25] και ο Ιωάννης Σταυράκιος,[26] αλληλογραφούν με τον Γεώργιο Κύπριο[27] και θέτουν ως σημείο αναφοράς την εκπαίδευσή τους στην Κωνσταντινούπολη, όταν ο Κύπριος δίδασκε, πριν να γίνει πατριάρχης,[28] και φαίνεται ότι οι προαναφερόμενοι ήταν από τους πρώτους που διέθεταν τα προσόντα να καταλάβουν αξιώματα στη διοίκηση της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης, όχι τόσο κατά τη θητεία του αρχιεπισκόπου Ιωαννικίου Κυδώνη (1261-1283)[29], κυρίως στις αρχές της όγδοης δεκαετίας του 13ου αιώνα, αλλά επί της αρχιερατείας του επόμενου μητροπολίτη Ιγνατίου (1283/84-1289)[30] και εξής απέκτησαν την εμπειρία να ανέλθουν στην ιεραρχία σε μια περίοδο κατά την οποία ο κατάλογος των λογίων αξιωματούχων της Μητρόπολης εμφανίζεται επαυξημένος,

Ιεραρχική τάξη – Εκκλησιαστική περιφέρεια Διοικητική Οργάνωση, Θεσσαλονίκη 2007, 53-72, 114-159, 292-295.

25 Βλ. PLP 2541. Παπαδοπουλος-Κεραμευς, Α.: Ιωάννης Σταυράκιος και Δημήτριος Βεάσκος, *VV* 13 (1906) 495. Κωνσταντινιδης, Κ. Ν.: Οι απαρχές, 139-140. Bianconi, D.: *Thessalonica,* 63-65. Χατζηαντωνιου, Ε.: Οφφικιάλοι των σεκρέτων της μητρόπολης και του μητροπολιτικού ναού της Θεσσαλονίκης, *Βυζαντιακά* 26 (2007) 100, 123, 131. Της Ιδιας: *Η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης,* 257. Χρυσοστομιδης, Η.: *Το επιστολογραφικό corpus του Γεωργίου Γρηγορίου Κυπρίου* (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 2015, 75-76.

26 Βλ. PLP 26708. Παπαδοπουλος-Κεραμευς, Α.: *VV* 13 (1906) 495. Του Ιδιου: Δύο ακολουθίαι εις τον Άγιον Δημήτριον, *Γρηγόριος Παλαμάς* 11 (1927) 372. Κωνσταντινιδης, Κ. Ν.: Οι απαρχές, 140-141. Bianconi, D.: *Thessalonica,* 63, 163-164, 185-186. Καλτσογιαννη, Ε. – Κοτζαμπαση, Σ. – Παρασκευοπουλου, Η.: Η Θεσσαλονίκη στη Βυζαντινή Λογοτεχνία. Ρητορικά και αγιολογικά κείμενα, Θεσσαλονίκη 2002, 144-148. Κουντουρα-Γαλακη, Ε.: Ιωάννης Σταυράκιος: ένας λόγιος της πρώιμης Παλαιολόγειας εποχής, *Σύμμεικτα* 16 (20032004) 379-394. Χατζηαντωνιου, Ε.: Οφφικιάλοι, 102, Της Ιδιας: *Η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης,* 262. Kraus, C. R.: Kleriker im späten Byzanz. Anagnosten, Hypodiakone, Diakone und Priester 1261-1453, Wiesbaden 2007, 170-171. Kotzabassi, S.: *Das hagiographische Dossieur der heilingen Theodosia von Konstantinopel,* Berlin 2009, 54-56. Χρυσοστομιδης, Η.: *Το επιστολογραφικό corpus,* 123.

27 Χρυσοστομιδης, Η.: *Το επιστολογραφικό corpus,* 133.

28 Ό.π., 5-6.

29 Χατζηαντωνιου, Ε.: *Η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης,* 292, σημ. 1118.

30 Ό.π., 292, σημ. 1119.

συμπεριλαμβάνοντας ονόματα λογίων όπως ο Γεώργιος Φοβηνός[31] και ο Πέτρος Τζίσκος.[32]

Η τελευταία δεκαετία του 13ου αι. είναι η πλέον ενδιαφέρουσα, επειδή αποτελεί σταθερό έδαφος στο οποίο δημιουργείται και εκδηλώνεται ένα ευδιάκριτο ρεύμα από το ευρύτερο φαινόμενο της λεγόμενης Παλαιολόγειας «Αναγέννησης». Το ρεύμα αυτό κατακλύζει τις πρώτες τρεις δεκαετίες του 14ου αιώνα και επηρεάζει και το μεταγενέστερο πολιτιστικό κλίμα της φθίνουσας βυζαντινής αυτοκρατορίας.[33]

Συντονιστής αυτή ακριβώς την εποχή της «πολιτισμικής άνθησης» που συντελείται στη Θεσσαλονίκη είναι μία «από τις ισχυρές προσωπικότητες που κατείχε τον επισκοπικό θρόνο της πόλης»,[34] ο επίσκοπος Ιάκωβος. Τροφοδότης της κλασσικής παράδοσης ήταν επίσης ο καταγόμενος από τη Θεσσαλονίκη και διατελέσας «ύπατος των φιλοσόφων» στην Κωνσταντινούπολη, γνωστός ως «χαρτοφύλαξ της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος» Ιωάννης Πεδιάσιμος.[35]

---

31 PLP 30002, 30004.. Κωνσταντινιδης, Κ. Ν.: Οι απαρχές, 142, σημ. 2. Τρωιανος, Σπ. Ν.: *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, [2]Αθήνα-Κομοτηνή 1999, 284285 και σημ. 5-6, 9. Bianconi, D.: *Thessalonica,* 63-64.

32 Βλ. PLP 27990. Κωνσταντινιδης, Κ. Ν.: Οι απαρχές, 144, σημ. 3. Χατζηαντωνιου, Ε.: Οφφικιάλοι, 123-124. Της Ιδιας: *Η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης,* 257.

33 Radoičić, S.: Die Entstehung der Malerei der Paläologischen Renaissance, *JÖBG* 7 (1958) 105-123. Grape, W.: Zum Stil der Mosaiken in der Kilise Camii in Istanbul, *Pantheon* 32/1 (1974) 3-13. Demus, O.: Die Entstehung des Paläologenstils in der Malerei. Στο: Underwood, P. A. (εκδ.), *The Kariye Djami,* IV, Princeton N.J. 1975, 129-148. Σωτηριου, Μ.: Η Μακεδονική Σχολή και η λεγόμενη Σχολή Μιλούτιν, Δχαε, περ. Δ΄, τόμ. 5 (1966-1969) 1-30. Καλοπιση-Βερτη, Σ.: Τάσεις της μνημειακής ζωγραφικής περί το 1300 στον ελλαδικό και νησιωτικό χώρο (εκτός από τη Μακεδονία). Στο: *Ο Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή του,* Αθήνα 1999, 63-90, εικ. 1-29, πίν. Α΄-ΙΑ΄.

34 Κωνσταντινιδης, Κ. Ν.: Οι απαρχές, 138 και σημ. 2.

35 Βλ. PLP 2235. Makrides, R. J.: Pediasimos John, *ODB,* 3, 1615. Constantinides, C. N.: *Higher Education,* 116-125. Του Ιδιου: Οι απαρχές, 142-144. Mergiali, S.: *L'enseignement,* 21-23. Bianconi, D.: *Thessalonica,* 60-69. Χατζηαντωνιου, Ε.: Οφφικιάλοι, 103. Της Ιδιας: *Η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης,* 239. Χρυσοστομιδης, Η.: *Το επιστολογραφικό corpus,* 119-120. Pérez Martín, I.: L' écriture de l' *hypatos* Jean Pothos Pédiasimos d' après ses scolies aux *Elementa* d' Euclide, *Scriptorium* 64 (2010) 109-119, πίν. 11-16. Βλ. επίσης, Schminck, A.: Der Traktat Περὶ γάμων des Johannes Pediasimos. Στο: Schminck, A.: *Ausgewählte Schriften zur byzantinischen Rechtgeschichte und Kunstgeschichte* [corr. Kulturgeschichte], I, 2018, 126-128 και σημ. 1 και 12. Levrie, K.: Jean Pédiasimos. Essai sur les douze travaux d' Héraclès. Édition critique, traduction et introduction, Leuven – Paris – Bristol, CT 2018, 1-12.

Τα όρια της αρχιερατείας του Ιακώβου[36] στη Μητρόπολη Θεσσαλονίκης δεν ήταν σαφή, όπως και η ταύτιση του προσώπου παλαιότερα.[37] Γνωρίζουμε όμως τώρα ότι ο Ιάκωβος υπήρξε ηγούμενος της μονής της Μεγίστης Λαύρας (Φεβρ. 1287 – Αύγ. 1288) και «Πρώτος» του Αγίου Όρους.[38] Ήταν επίσης συνυποψήφιος τον Οκτώβριο του 1289 για τον πατριαρχικό θρόνο στον οποίο

[36] Βλ. PLP 7905, 7906. Βεης, N.: Διορθώσεις βυζαντινών μολυβδοβούλλων, *Journal Internationale d' Archaeologie Numismatique.* XXII, 9, 10 αριθ. 11. Laurent, V.: Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine, *Ελληνικά* 4 (1931) 341. Κωνσταντοπουλος, Κ. Μ.: Το μολυβδόβουλλον του μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Ιακώβου, *ΕΕΒΣ* 12 (1936) 449-453. Πρβλ. Laurent, V.: *Corpus de sceaux de l' Empire byzantin,* V, 1, Paris 1952, 340, αριθ. 465. Wendel, C.: Planudea, *BZ* 40 (1940) 430-431. Laurent, V.: Mélanges, II, La vie de Saint Germain l' Hagiorite. Quelques observations, *REB* 10 (1952) 118-119. Του Ιδιου: Notes de chronologie et d' histoire byzantine de la fin du XIIIe siècle, *REB* 27 (1969) 223 σημ. 54. Papachryssanthou, D.: Hiérissos, métropole éphémère au XIVe siècle, *Travaux et Mémoires* 4 (1970) 395-396, 398-399. Θεοχαριδης, Γ.: Ο Ματθαίος Βλάσταρις, 442-454. Rautman, M. L.: Notes on the metropolitan succession of Thessaloniki, c. 1300, *REB* 46 (1988) 150-152. Fedalto, G.: *Hierarchia Ecclesiae Orientalis: Series episcoporum ecclesiarum christianarum orientalium,* Padova 1988, 426. Katsaros, B.: Documents relatifs à la métropole de Thessalonique datant de la fin du XIIe siècle – debut du XIVe, *Βυζαντινά* 15 (1989) 401-422, fig. 1-7. Ντατιουκλας, Στ.: Πολιτική και εκκλησιαστική διοίκηση της βυζαντινής Θεσσαλονίκης από το 1300 έως το 1341. Θεσμοί και πρόσωπα, *Μακεδονικά* 30 (1995-1996) 129-130. Dennis, G. T.: The Late Byzantine Metropolitans of Thessalonike, *DOP* 57 (2003) 255-263. Preiser-Kapeller, J.: *Studien zu den Metropoliten und Bischöfen des Patriarchats von Konstantinopel in der Palaiologenzeit (1258-1453),* II, Wien 2006, 479. Χατζηαντωνιου, Ε.: *Η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης*, 63-292.

[37] Petit, L.: Le Synodicon de Thessalonique, *Échos d' Orient* 5 (1901-1902) 33, *Échos d' Orient* 18 (1916-1919) 247. Mercati, S. G.: Sulla Vita e sulle opere di Giacomo de Bulgaria. Στο: *Actes du IVe Congress Internationale des Études Byzantines* (= *Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare* 9 (1935) 165-176 (ανατ. Mercati, S. G.: *Collectanea Byzantina,* I, Bari 1970, 99-113). Του Ιδιου: Jacobi Bulgariae Archiepiscopi Opuscula, I-VII, *Bessarione* 21 (1937) 73-89, 208-227 (ανατ. Mercati, S. G.: *Collectanea Byzantina,* I, Bari 1970, 66-113). Η σύγχυση προήλθε από τη θεώρηση ότι ο Ιάκωβος αρχιεπίσκοπος Αχρίδας (Βουλγαρίας), ο οποίος ανάμεσα στα λογοτεχνικά του έργα αφιέρωσε *Μονῳδία ἐπὶ τῷ ἀοιδίμῳ καὶ μακαρίτῃ δεσπότῃ κυρῷ Ἀνδρονίκῳ,* πατέρα του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, βλ. Mercati, S. G.: ό.π., 66-73· πρβλ. Sideras, A. / Sideras. A.: *Ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι / Unedierte byzantinische Grabreden,* Θεσσαλονίκη 1991, 371-376) ήταν το ίδιο πρόσωπο, όπως πιστεύει ο Dujčev, I.: Die letzten Jahre des Erzbischofs Iakovos von Achrida, *BZ* 42 (1943-48) 377-383 (ανατ. Dujčev, I.: *Medioevo Bizantino-Slavo,* I, Roma 1965, 349-357· Grumel, V.: Bibliographie. Les dernières années de Jacques d'Ochrida, *REB* 7 (1949) 115-122, 132. Dujčev, I.: Un nouveau témoignage de Jaques de Bulgarie, *Byzantinoslavica* 21 (1960) 54-61 (ανατ. Dujčev, I.: *Medioevo Bizantino-Slavo,* I, Roma 1965, 359-368). Τη λανθασμένη ταύτιση ακολουθούν οι Καλτσογιαννη, Ε. – Κοτζαμπαση, Σ. – Παρασκευοπουλου, Η.: *Η Θεσσαλονίκη στη βυζαντινή λογοτεχνία,* σ. 30-32.

[38] Παπαχρυσανθου, Δ.: *Ο Αθωνικός μοναχισμός. Αρχές και οργάνωση* (ελληνική έκδοση βελτιωμένη και επαυξημένη, α΄ ανατύπωση), Αθήνα 2004, 359 αριθ. 45 και σημ. 63.

προτιμήθηκε από τον Ανδρόνικο Β΄ ο Αθανάσιος Α΄.[39] Στη συνέχεια της σταδιοδρομίας του εμφανίζεται μητροπολίτης Θεσσαλονίκης.[40] Η ανάδειξή του στον αρχιεπισκοπικό θρόνο της πόλης αυτής ούτε τυχαία ήταν ούτε δυσερμήνευτη. Ναι μεν προτιμήθηκε από τον Ανδρόνικο Β΄ μεταξύ των τριών υποψηφίων (Γενναδίου Βουλγαρίας, Ιακώβου και Αθανασίου) ο τελευταίος, αλλά φαίνεται ότι ο γνώριμος του Ανδρονίκου Β΄ Ιάκωβος ώθησε τον βυζαντινό αυτοκράτορα να τον τοποθετήσει αμέσως στον εξέχοντα θρόνο της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης ως «Πρώτο» του Αγίου Όρους (μέχρι τον Απρίλιο του 1289) και να του δοθεί ο τιμητικός τίτλος «τόπος ἐπέχων Σεβαστείας».[41] Στο μεσοδιάστημα της ιερατείας του μητροπολίτη Ιγνατίου έως την άνοδο του Ιακώβου λανθασμένα παλαιότερα τοποθετήθηκε στη Μητρόπολη ο Μαλαχίας, ο οποίος είχε και αυτός διατελέσει ηγούμενος της μονής της Μεγίστης Λαύρας.[42] Αλλά η σύγχρονη έρευνα απέρριψε την άποψη του L. Petit, μετατοπίζοντας την τοποθέτηση του Μαλαχία σε χρόνο μετά την παραίτηση του Ιακώβου το 1305.[43] Έτσι, για 15 περίπου χρόνια ο Ιάκωβος ήταν ο κεντρικός στυλοβάτης του πνευματικού βίου της πόλης, όπου οι πολιτιστικές δραστηριότητες λογίων και καλλιτεχνών διαμόρφωναν το υπόβαθρο

---

[39] Laurent, V.: *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople,* I: *Les actes des patriarches,* fasc. IV: *Les regestes de 1208 à 1309,* Paris 1971, 349. Katsaros, B.: Documents relatifs, 407, σημ. 45. Η έριδα ανάμεσα στον Αθανάσιο Α΄ και την πλευρά του Ιακώβου συνεχίστηκε έως και την εκθρόνιση του Αθανασίου Α΄ το 1293 αλλά και ώς το τέλος της δεύτερης πατριαρχίας του (1303-1309), όταν ο Ιάκωβος, ηγέτης της μερίδας των οπαδών του Θεοδώρου Μετοχίτη, πρωτοστατεί στην εκθρόνισή του· βλ. Αγορίτσας, Δ. Κ.: Κωνσταντινούπολη. Η πόλη και η κοινωνία της στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων (1261-1328), Θεσσαλονίκη 2016, 437, όπου γίνεται λόγος (ό.π., σημ. 161) και για τη στροφή του Ιακώβου Θεσσαλονίκης κατά του Αθανασίου *έως και το 1310*. Δεν ισχύουν όσα παρατίθενται από τον Χατζηαντωνίου, Ε.: Ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης «τὸν τόπον ἐπέχων», *Βυζαντινά* 27 (2007) 273 και σημ. 42-45.

[40] Η έρευνα ταλαντεύεται ως προς την ενθρόνιση του Ιακώβου. Bianconi, D.: *Thessalonica,* 64. Χατζηαντωνίου, Ε.: *Η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης,* 63. Είναι αδύνατο όμως η θέση του αρχιεπισκόπου να παρέμενε κενή από την εποχή της εκλογής του πατριάρχη Αθανασίου Α΄ έως την υποτιθέμενη χρονολογία ενθρόνισης του Ιακώβου 1289-1293, επειδή σ' αυτό το μεσοδιάστημα δεν εμφανίζεται άλλο πρόσωπο στον μητροπολιτικό θρόνο παρά τις υποθέσεις παλαιότερα ότι διετέλεσε μητροπολίτης έως την ενθρόνιση του Ιακώβου ο Δημήτριος Βεάσκος (βλ. Χατζηαντωνίου, Ε.: ό.π., σ. 257 σημ. 1016).

[41] Ντάγιουκλας, Στ.: Πολιτική και εκκλησιαστική διοίκηση, 129. Βλ. Χατζηαντωνίου, Ε.: Ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, 272: « *Είναι λοιπόν πιθανό να είχε επαφές με τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ και να θεωρούνταν έμπιστό του πρόσωπο* ».

[42] Θεοχαρίδης, Γ. Ι.: Ο Ματθαίος Βλάσταρις, 448.

[43] Laurent, V.: Notes de chronologie et d' histoire de la fin du XIIIe siècle, Mélanges II, 118, 119 και 4 – Le patriarche Niphon et les depositions d' évêques pour délit de Simonie, *REB* 27 (1969) 219-223.

του φαινομένου της «κύριας φάσης» της Παλαιολόγειας αναγέννησης στην περιφέρεια του Βυζαντίου, αφού το βαθύτερο νόημα, η καρδιά του φαινομένου χτυπούσε στην πρωτεύουσα.

Τί γνωρίζουμε όμως κατά βάθος για τη λογιοσύνη και τον ευρύτερο και ουσιαστικό ρόλο του Ιακώβου ως θεμελιωτή της πνευματικής κίνησης στη Θεσσαλονίκη, η οποία αποτέλεσε από κάποιο χρονικό σημείο και εφεξής τον δεύτερο πυλώνα ή πνεύμονα της αναγέννησης των γραμμάτων και των τεχνών μαζί με την Κωνσταντινούπολη στο ύστερο Βυζάντιο; Μόνο γενικότερους χαρακτηρισμούς και υποθέσεις από τα λίγα διαθέσιμα στοιχεία για τη δράση του,[44] ανεκμετάλλευτα και αυτά, καθώς και από την κρίση του μαθητή του Θωμά Μαγίστρου που αναφέρεται με σεβασμό σ' αυτόν.[45] Το κύριο βάρος της έρευνας επικεντρώθηκε στα πιο γνωστά από λίγες μαρτυρίες πρόσωπα που έτυχε να σπουδάσουν στην Κωνσταντινούπολη και με την παρουσία τους στη Θεσσαλονίκη μετείχαν σε κάποιους κύκλους λογιοσύνης και διανόησης, συντηρώντας τον άξονα πνευματικής επικοινωνίας Θεσσαλονίκης – Κωνσταντινούπολης.[46]

Η παρουσία του μητροπολίτη Ιακώβου φωτίζεται εν μέρει από τα έγγραφα που βρίσκονται στα Αρχεία των μονών του Αγ. Όρους,[47] αλλά κυρίως από τα κείμενα του χφ. *Vat.gr. 1891,* ορισμένα από τα οποία είχα μελετήσει σε παλαιότερη εργασία μου.[48] Το ίδιο έπραξε και ο P. Magdalino,[49] χωρίς ωστόσο

---

44 Βλ. σημ. 36 εδώ.

45 Treu, M.: Die Gesandtschaftreise des Rhetor Theodulos Magistros, *Jahrbücher für Classische Philologie und Pedagogie,* Suppl. Band 27 (1902) 5-30. Σκαλιστης, Σ. Κ.: *Θωμάς Μάγιστρος. Ο βίος και το έργο του,* διδ. διατρ., Θεσσαλονίκη 1984, 190-193, 345-348. Καλτσογιαννη, Ε. – Κοτζαμπαση, Σ. – Παρασκευοπουλου, Η.: *Η Θεσσαλονίκη στη Βυζαντινή λογοτεχνία,* 47-48. GAUL, N.: Magistros und die spätbyzantinische Sophistik. Studien zum Humanismus urbaner Eliten in der frühen Palaiologenzeit, Wiesbanden 2011, 322-325, 404-405, όπου και βιβλιογραφία.

46 Κωνσταντινιδης, Κ. Ν.: *Higher Education,* 128. Bianconi, D.: *Thessalonica,* 72.

47 Έγγραφο από το Αρχείο της Μονής Ζωγράφου (βλ. Pavlikianov, C,: *The Mediaeval Greek and Bulgarian Documents of the Athonite Monastery of Zographou,* Sofia 2014, 198-200, αριθ. 16.$_{23-26}$) χρονολογείται τον Μάιο του 1289. Ωστόσο, από τον Νοέμβριο του 1289, αμέσως δηλαδή μετά την αποτυχία του να καταλάβει τον οικουμενικό θρόνο, ο Ιάκωβος είναι πιθανότατα ο αναφερόμενος μητροπολίτης «Θεσσαλονίκης, ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος πάσης Θετταλίας» (βλ. Lemerle, P. – Guillou, A. – Svoronos, N. – Papachryssanthou, D. *Actes de Lavra,* II, Paris 1977, 54-57, αριθ. 82:, σ. 56.$_{3-4}$. Βλ. ακόμη, Lefort, J. – Oikonomidès, N. Papachryssanthou, D. – Kravari, V. – Métrévéli, H.: *Actes d'Iviron,* III, Paris 1994, 130-137, αριθ. 67.$_{1-2, 18}$ (Ιανουάριος 1295).

48 Katsaros, B.: Documents relatifs, 401-409, 410-422.

49 Magdalino, P.: Some Additions and Corrections to the List of Byzantine Churches and Monasteries in Thessalonica, *REB* 35 (1977) 284-285.

να λύσουμε τα γενικότερα ζητήματα που αναφύονται γύρω από την κατάστρωση του κώδικα που μας διέσωσε ένα αξιοπρόσεχτο περιεχόμενο. Στην εξέταση αυτών των ζητημάτων αφιέρωσε ένα μέρος του βιβλίου του για τη Θεσσαλονίκη κατά την εποχή των Παλαιολόγων ο D. Bianconi.[50]

Ο D. Bianconi, αφού επισημάνει το γεγονός ότι δημιουργείται στη Θεσσαλονίκη μία élite ανάλογη – εν τῳ μέτρῳ του δυνατού βεβαίως– με εκείνη της Κωνσταντινούπολης κατά τον χρόνο της θητείας του μητροπολίτη Ιακώβου,[51] αποδίδει σπουδαιότερο ρόλο στον όμιλο των διανοουμένων της πόλης, με καταλυτική την παρουσία του Ιωάννη Πεδιάσιμου στα «φιλολογικά σαλόνια» της,[52] αν και δεν είναι βέβαιο ότι αυτός παρέμεινε για λίγο, πολύ ή καθόλου στη Θεσσαλονίκη μετά την αποχώρησή του από την Αχρίδα.[53]

Το γεγονός ότι στα φύλλα 80-110 του χφ. *Vat. gr. 1891* περιλαμβάνεται προς το τέλος το έργο «*Σύνοψις περὶ μετρήσεως γῆς...*»[54] του Πεδιασίμου και η παλαιογραφική σύγκριση του χφ. με άλλα χφφ., όπως ο *κώδ. Marc. gr.* 202 ή ο *Vat. gr. 64,* οδηγούν τον D. Bianconi στο συμπέρασμα ότι η κατάστρωση του *χφ. Vat. gr. 1891* οφείλεται στο ενδιαφέρον και τη φροντίδα κάποιου ιθύνοντος του κύκλου της Θεσσαλονίκης ή και στον ίδιο τον Πεδιάσιμο.[55] Βεβαίως η διδασκαλική δραστηριότητά του στην Κωνσταντινούπολη δεν ανακόπηκε στο περιβάλλον της Αχρίδας,[56] πιθανόν και για λίγο στη Θεσσαλονίκη,

---

[50] Bianconi, D.: Thessalonica, 51-90.

[51] Ό.π., 64.

[52] Ό.π., 56, 72.

[53] Συνήθως η αναχώρησή του από την Αχρίδα προς τη γενέτειρά του Θεσσαλονίκη, όπου δήθεν εμφανίζεται ως *μέγας σακελλάριος* της μητρόπολης Θεσσαλονίκης, τοποθετείται μετά το 1284 και έως το 1290 (Χατζηαντωνιου, Ε.: Η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης, 238-239 και σημ. 920). Η Pérez-Martín, I. (L' écriture de l' *hypatos* Jean Pothos Pédiasimos, 112, σημ. 17, 119) υπέδειξε ότι ο Πεδιάσιμος *était ainsi revenu de Thessalonique à Constantinople entre janvier 1295 et juillet (1296)*[33]*, et a poursuivi son activité au moins jusqu'en 1303* (ό.π., 119). Αν η συγχαρητήρια επιστολή που απευθύνει στον νεοεκλεγέντα μητροπολίτη Θεσσαλονίκης (βλ. παρακάτω σημ. 121) από την *βουλγαρική εσχατιά* (δηλ. την Αχρίδα) χρονολογηθεί μετά την ανάδειξη του Ιακώβου στον μητροπολιτικό θρόνο (1289), τότε εξάγεται το συμπέρασμα ότι ο Ιωάννης Πεδιάσιμος παρέμεινε στην Αχρίδα και με ενέργειες του Ιακώβου, ίσως προς τον ίδιο τον Ανδρόνικο Β΄ ή τον πατριάρχη Ιωάννη ΙΒ΄ Κοσμά, επανήλθε στην πρωτεύουσα (*τὴν θρεψαμένη*) μέσω, φυσικά, της ιδιαίτερης πατρίδας του (*ἐνεγκαμένης*) της Θεσσαλονίκης.

[54] Canart, P.: *Codices Vaticani graeci, Codices 1745-1962,* I, In Bibliotheca Vaticana 1970, 528.3.

[55] Bianconi, D.: *Thessalonica,* 69-72. Η Pérez-Martín (L' écriture de l' *hypatos* Jean Pothos Pédiasimos, 112, σημ. 18), αμφιβάλλει για τη γραφή του.

[56] Για τα μαθήματά του στην Αχρίδα μας πληροφορεί ο ίδιος σε επιστολή του που μας παραδίδεται από τον *Vat. gr. 1891,* φ. 52^{v} 22-53.1-3: ἤδη τῆς πρώην ὑγείας ἔσομαι ἀπολελαυκώς, ἀλλὰ μάνθανε καὶ περὶ τῶν ἐμῶν μαθημάτων. Καὶ αὖθις ἡδύνθην... ἀθρόως γάρ μοι εἰσῆλθε τὰ τερπνά,

αφού, όπως είδαμε, επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη. Ούτε σταμάτησε επίσης το ενδιαφέρον του προς τη μελέτη των κειμένων της αρχαιότητας.[57] Το χφ. *Vat. gr.* 1891 προέρχεται ασφαλώς από το περιβάλλον της μητρόπολης Θεσσαλονίκης στην οποία αυτή την εποχή προΐσταται ο Ιάκωβος, και θα μπορούσε η κατάστρωσή του να πραγματοποιηθεί εντός αυτής[58] –αφού εμπεριέχει κείμενα, όπως θα δούμε, και του Δημητρίου Βεάσκου, αλλά και του ίδιου του Ιακώβου– με περιεχόμενα που ενδιέφεραν την ίδια τη Μητρόπολη. Άλλωστε ο D. Bianconi αναγνωρίζει στο χφ. τη γραφή του Βασιλείου Βεάσκου[59] που ανήκει στον κύκλο των λογίων που εργάζονται για τη Μητρόπολη.

Η γέφυρα επικοινωνίας του Ιωάννη Πεδιάσιμου με το κέντρο του Βυζαντίου είχε, από τα τέλη της βασιλείας του Μιχαήλ Η΄ και μάλλον από τις αρχές της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄, κοπεί για το διάστημα που αυτός βρέθηκε πολύ μακριά ως «χαρτοφύλαξ» της Αρχιεπισκοπής Αχρίδας.[60] Ο ίδιος διαμαρτύρεται γι᾽ αυτή τη «δυσμενή» μετάθεση, εκφράζοντας αυτή την πικρία και προς τον Γεώργιο Κύπριο,[61] αλλά και σε φιλικό του πρόσωπο με το οποίο επικοινωνεί, όπως θα δούμε, στο περιβάλλον της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης.[62] Με αυτό το περιβάλλον διατηρεί τις σχέσεις του με επιστολές του[63] που απευθύνονται και στα πρόσωπα των λογίων Γεωργίου Φοβηνού,[64] Δημητρίου Βεάσκου,[65]

τοῦτο καὶ γάρ μοι ἐπόθουν τυχεῖν ... καὶ τὴν ἀποδημίαν οὐκ ἔφερον. Βλ. και *Par. gr. 1124A,* φ. 228. 14-16· και από το γεγονός ότι συστήνει στον Γεώργιο-Γρηγόριο Κύπριο τον μαθητή του Δουκόπουλο για να του διδάξει ανώτερα μαθήματα στην Κωνσταντινούπολη, όταν εκείνος ασκούσε τα καθήκοντα του διδασκάλου πριν να γίνει πατριάρχης, βλ. Κωνσταντινιδης, Κ. Ν.: Οι απαρχές, 143 και σημ. 4. Βλ. και Χρυσοστομιδης, Η.: *Το επιστολογραφικό corpus,* 119-120.

57 Bianconi, D.: *Thessalonica,* 61-62. Pérez-Martín, I.: L᾽ écriture de l᾽ *hypatos* 109-111, 119.

58 Bianconi, D.: *Thessalonica,* 67.

59 Ό.π., 66.

60 *Vat. gr. 1891,* φ. 30ᵛ : *ὅπως ἡμῖν τῆς δυστυχίας λόγον ὑπέχειν καὶ ὅπερ τοῦ κοινοῦ ἡμῶν καθηγεμόνος ... ἀπερράγημεν*. Για την αρχιεπισκοπή Αχρίδος (ή Βουλγαρίας) βλ. Δεληκαρη, Α.: *Η αρχιεπισκοπή Αχριδών κατά τον Μεσαίωνα. Ο ρόλος της ως ενωτικού παράγοντα στην πολιτική και εκκλησιαστική ιστορία των Σλάβων των Βαλκανίων και του Βυζαντίου*, Θεσσαλονίκη 2014.

61 Τα προβλήματα που αντιμετωπίζει στην Αχρίδα ανάμεσα στους αμόρφωτους κληρικούς (Χρυσοστομιδης, Η.: *Το επιστολικό corpus,* 120) ερμηνεύονται και από τη στέρηση του πνευματικού περιβάλλοντος της πρωτεύουσας, από την οποία υποφέρουν όσοι λόγιοι τοποθετούνται σε θέσεις μακριά από το κέντρο του Βυζαντίου· π.χ. ο Ιωάννης Μαυρόπους στα Ευχάιτα, ο Μιχαήλ Χωνιάτης στην Αθήνα ή ο Ιωάννης Απόκαυκος στη Ναύπακτο.

62 *Vat. gr. 1891,* φ. 30^{v}_{19}: *Ἐγὼ δ᾽ οὐ δύναμαι φέρειν ἔτι τὰ τῆς ξενιτείας δεινά.*

63 Πέντε μόνο επιστολές του Ιωάννη Πεδιασίμου και την επιστολή του Κυπρίου δημοσίευσε ο M. Treu, M.: *Theodori Pediasimi eiusque amicorum quae exstant*, Potisdamiae 1899, 44-49.

64 Ό.π., 44-45, 47-48, τῷ Φοβηνῷ.

65 Ό.π., 45-46, τῷ Βεάσκῳ.

Πέτρου Τζίσκου[66] και του καταγόμενου πιθανότατα από τη Θεσσαλονίκη «υπάτου των φιλοσόφων» και «διδασκάλου των Ευαγγελίων» Κόμητος.[67]

Η επιστολογραφία ως λογοτεχνικό είδος[68] προσφέρεται αφενός ως μέσο έκφρασης της ρητορικής ικανότητας των λογίων και διανοουμένων, τόσο στους κύκλους élite, όσο και στους εγγραμμάτους ανθρώπους, αφετέρου ως καθρέφτης της κοινωνίας στο πλαίσιο της καθημερινής ζωής και των ανθρωπίνων σχέσεων που συγκροτούν και το πολιτιστικό status μιας εποχής. Από το πλήθος των σωμάτων επιστολών που μας παραδόθηκαν με τα ονόματα των λογίων (Αθανασίου Α΄,[69] Κωνσταντίνου Ακροπολίτη,[70]

---

66 Ό.π., 46-47, τῷ Τζίσκῳ.

67 Ό.π., 46, τῷ Κόμητι. Τα τρία πρόσωπα είναι γνώριμα ήδη. Ο *ὕπατος τῶν φιλοσόφων καὶ διδάσκαλος τοῦ Εὐαγγελίου* Κόμης φαίνεται ότι διαδέχτηκε τον Ιωάννη Πεδιάσιμο στο αξίωμα του *υπάτου* μετά το 1282 (όταν πιθανότατα ο Ανδρόνικος Β΄ τον μετέθεσε στην Αχρίδα, αμέσως με την άνοδό του στον θρόνο). Το 1283 ο Κύπριος διαδέχεται τον πατριάρχη Ιωσήφ και φαίνεται ότι ο Κόμης τοποθετείται ως *διδάσκαλος τοῦ Εὐαγγελίου* από τον νέο πατριάρχη, διαδεχόμενος τον Γεώργιο Μοσχάμπαρ (βλ. Μονιου, Δ. Ι.: *Γεώργιος Μοσχάμπαρ, ένας ανθενωτικός θεολόγος της πρώιμης Παλαιολόγειας περιόδου*, Αθήνα 2011, 41-44), ο οποίος έλαβε μετά το αξίωμα του *χαρτοφύλακος* της Εκκλησίας. Τα χρονικά περιθώρια για την αναγνώριση του Κόμητος ως *ὑπάτου τῶν φιλοσόφων* στενεύουν ανάμεσα στον προηγούμενο Πεδιάσιμο και τον επόμενο ύπατο Νικήτα Κυπριανό (βλ. Κοτζαμπαση, Σ.: Ένα ανέκδοτο εγκώμιο στον άγ. Νέστορα. Το πρόβλημα της ταύτισης του συγγραφέα. Στο: *Μνήμη Λίνου Πολίτη,* Θεσσαλονίκη 1988, 73-75). Βλ. και Καλτσογιαννη, Ε. – Κοτζαμπαση, Σ. – Παρασκευοπουλου, Η.: *Η Θεσσαλονίκη στη Βυζαντινή Λογοτεχνία,* 151. Ωστόσο η κοινή καταγωγή του Κόμητος με τον Πεδιάσιμο και η σχέση του με τον Γεώργιο-Γρηγόριο Κύπριο είναι αδιαμφισβήτητη, όπως και η καλή γνώση της Θεσσαλονίκης και του λησμονημένου Αγίου Νέστορος, συμμάρτυρος του ονομαστού Αγίου Δημητρίου.

68 Βλ. γενικά Συκουτρης, Ι.: *Αρχαία Επιστολογραφία* (μτφρ. Ιακωβ, Δ. Τ.), Αθήνα 1988. Τωμαδακης, Ν. Β.: *Βυζαντινή Επιστολογραφία,* [3]Θεσσαλονίκη 1993. Karlsson, G.: *Idéologie et cérémonial dans l' épistolographie byzantine,* Uppsala [2]1962. Mullet, M.: The Classical Tradition in the Byzantine Letter. Στο: *Byzantine and the Classical Tradition,* Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies, 1979, Birmingham 1981, 75-94. Hörandner, W. – Grünbart, M. (επιμ.) L' épistolographie et la poésie épigrammatique. Projects actuels et questions de méthodologie. Actes de la 16e Table ronde (dans le cadre) du XXe congrès international des études byzantines, Paris, 19-25 Août 2001, Paris 2003, 11-135.

69 Talbot, A.– M. Maffry, (έκδ.), *The Correspondense of Athanasios I, Patriarch of Constantinople, Letters to the Emperor Andronicus II, Members of the Imperial Family and Officials,* Washington D.C. 1975.

70 Romano, R. (έκδ.) *Constantino Acropolita, Epistole,* Napoli 1991.

Λέοντα Βαρδαλή,[71] Ματθαίου-Μανουήλ Γαβαλά,[72] Μιχαήλ Γαβρά,[73] Γεωργίου του Γαλησιώτου,[74] Νικηφόρου Γρηγορά,[75] Γρηγορίου Κυπρίου,[76] Γρηγορίου Βουλγαρίας,[77] Ιωάννου Ζαχαρία,[78] Θωμά Μαγίστρου,[79] Θεολήπτου Φιλαδελφείας,[80] Γεωργίου Λακαπηνού,[81] Μανουήλ Μοσχοπούλου,[82] Γεωργίου Παχυμέρη,[83] Μαξίμου Πλανούδη,[84] Θεοδώρου Υρτακηνού,[85]

[71] Boissonade, J. Fr. (έκδ.), *Anecdota Graeca I,* Paris 1830 (ανατ. Hildesheim 1962) 402-403. Δυοβουνιωτης, Κ. (έκδ.), Επιστολή προς Ανδρόνικον, *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών* 9 (1934) 296-298. Ταξιδης, Η.: Léon Bardales: sa vie et son œuvre, *Parekbolai* 1 (2011) 97-114.

[72] Reinsch, D. (έκδ.), Die Briefe des Matthaios von Ephesos im Codex Vindobonensis Theol. Gr. 174, Berlin 1974. Κουρουσης, Σ. Ι.: *Μανουήλ Γαβαλάς, είτα Ματθαίος μητροπολίτης Εφέσου (1271/2 – 1355/60), Α΄ Τα Βιογραφικά,* Αθήναι 1972.

[73] Fatouros, G.: *Die Briefe des Michael Gabras (ca. 1290 – nach 1350),* I-II, Wien 1973.

[74] Βλ. PLP 3528. Κουρουσης, Σ.: Η πρώτη ηλικία και η πρώιμος σταδιοδρομία του πρωτεκδίκου και σακελλίου της μεγάλης εκκλησίας Γεωργίου Γαλησιώτου (1278/80-1357;), *Αθηνά* 75 (1974) 364-366.

[75] Leone, P. (έκδ.), *Nicephori Gregorae, Epistolae,* I-II, Matino 1982.

[76] Ευστρατιαδης, Σ. (έκδ.), *Γρηγορίου του Κυπρίου Επιστολαί και Μύθοι,* Αλεξάνδρεια 1910. Lameere, W.: *La tradition manuscrite de la correspondance de Grégoire de Chypre, patriarche de Constantinople (1283-1289),* Brüssel – Rome 1937. Χρυσοστομιδης, Η.: *Το επιστολογραφικό corpus του Γεωργίου-Γρηγορίου Κυπρίου,* Θεσσαλονίκη 2015.

[77] Λαμπρος, Σ. (έκδ.): Επιστολαί ανέκδοτοι του Βουλγαρίας Γρηγορίου, *Νέος Ελληνομνήμων* 14 (1920) 342-346.

[78] Κουρουσης, Σ. Ι.: *Το επιστολάριον Γεωργίου Λακαπηνού – Ανδρονίκου Ζαρίδου (1299-1315 ca.) και ο ιατρός – ακτουάριος Ιωάννης Ζαχαρίας* (1275-ca. 1328;). Μελέτη φιλολογική, Αθήναι 1984.

[79] Boissonade, J. (έκδ.): *Anecdota Graeca* II, Paris 1830 (ανατ. Hildescheim 1962), 212-228. Migne, J.-B., P.G. 145, στ. 432-445. Σκαλιστη, Στ. Κ.: *Θωμάς Μάγιστρος,* 186-207.

[80] Salaville, S.: Une lettre et un discours inédits de Theoleptos de Philadelpheia, *REB* 5 (1947) 101-115. Sinkewicz, R. E.: A Critical Edition of the Anti-Arsenite Discourses of Theoleptos de Philadelpheia, *Mediaeval Studies* 50 (1988) 46-95. Του Ιδιου: Theoleptos of Philadelpheia: the Monastic Discourses. A Critical Edition, Translation and Study, Toronto 1992. Γρηγοροπουλος, Ι. Κ.: *Θεολήπτου Φιλαδελφείας του Ομολογητού (1250-1322). Βίος και έργα,* τόμ. Α΄, Εισαγωγή, τόμ. Β΄, Κριτικό κείμενο – σχόλια, Κατερίνη 1996.

[81] Lindstam, S.: *Georgii Lacapeni et Andronici Zaridae epistulae XXXII cum epimerismis Lacapeni accedunt duae epistulae Michaelis Gabra ad Lacapenum,* Göteborg 1924. Βλ. και σημ. 78 εδώ.

[82] Levi, L.: (έκδ.) Cinque lettere inedite di Manuel Moscopoulo, *Studi Italiani di Filologia Classica* 10 (1902) 64-68. Βλ. και Svoronos, N. G.: Le serment de fidelité à l' empereur byzantin et sa signification constitutionelle, *REB* 9 (1952) 130-139. Ševčenko, I.: The Imprisonment of Manuel Moschopoulos in the Year 1305 or 1306, *Speculum* 27/2 (1952) 133-157.

[83] Loenertz, R. J.: Un Pachymère, auteur des lettres du San Marco 356?, *BZ* 53 (1960) 290-299.

[84] Leone, P. A.: *Maximi monachi Planudis epistulae,* Amsterdam 1991. Ταξιδης, Η.: Μάξιμος Πλανούδης. Συμβολή στη μελέτη του corpus των επιστολών του, Θεσσαλονίκη 2012.

[85] La Porte du Theil: (έκδ.) Θεοδώρου Υρτακηνού Επιστολαί... *Notices et Extraits... de la*

Γρηγορίου Χιονιάδου[86] και Νικηφόρου Χούμνου[87]), λογίων που βιώνουν τις εξελίξεις και αποτυπώνουν στα κείμενά τους τους τρόπους σκέψης και τις κατευθύνσεις των πολιτιστικών εκφράσεων της εποχής τους, γνωρίζουμε πολύ καθαρότερα το πώς διαμορφώνεται το πνευματικό και κοινωνικό περιβάλλον στην Κωνσταντινούπολη κατά την περίοδο που εξετάζουμε.

Η κατάσταση του κλήρου και του μοναχισμού, οι δραστηριότητες των λογίων, η ανόρθωση της παιδείας, οι κοινωνικές δικτυώσεις και η συσπείρωση των διαφόρων ομάδων στις δομές της αυτοκρατορικής αυλής και της εκκλησίας, οι διαφοροποιήσεις των ιδεών μεταξύ των αντιμαχομένων μερίδων, όλα αυτά που συντελούνται μέσα στο φαινόμενο της Παλαιολόγειας «αναγέννησης» στο κέντρο του Βυζαντίου τα ανέδειξε η διατριβή του Δ. Αγορίτσα,[88] που συγκεντρώνει όλον αυτόν τον πλούτο των πληροφοριών.

Για τη Θεσσαλονίκη οι επιστολές που περιέχονται στα φύλλα 29-32^{v,} 51^{v}-58 του *χφ. Vat. gr. 1891*, και εν μέρει στα φύλλα 228233^{v} του κώδ. Paris. gr. 1124A παραμένουν ένα desideratum της έρευνας. Ποιο/α πρόσωπο/α κρύβεται/ονται κάτω από τα κείμενα αυτά; Ο P. Canart, καταλογογραφώντας τα εν λόγω κείμενα,[89] τα προσέγραψε σ' έναν «ανώνυμο πολίτη της Θεσσαλονίκης»: (anonymi Thessalonicensis και anonymi civis Thessalonicensis).[90] Ο P. Magdalino, παρεμπιπτόντως,[91] αναφερόμενος στη μνεία μιας επιστολής του φ. 53^{r} του χφ. *Vat. gr. 1891*, όπου γίνεται αναφορά για μιαν επιστολή «χαρτοφύλακος» απεσταλμένου από τη Θεσσαλονίκη στην Κωνσταντινούπολη, υπέθεσε λογικά ότι η συγκεκριμένη προέρχεται «from a

Bibliothèque Nationale et autres bibliothèques 5 (1798) 709-744, 6 (1800) 1-48. Karpozilos, A.: The Correspondence of Theodoros Hyrtakenos, *JÖB* 40 (1990) 275-294. Fatouros, G.: Zur Chronologie der Briefe des Theodoros Hyrtakenos, *JÖB* 43 (1993) 221-231. Karpozilos, A. Fatouros, G.: The Letters of Theodoros Hyrtakenos. Greek Text, Translation, and Commentary, Athens 2017.

86 Ευαγγελιδου, Τ.: (έκδ.) *Γρηγορίου Χιονιάδου. Επιστολαί ις΄ νυν το πρώτον εκδιδόμεναι εκ Βιενναίου κώδικος*, Αθήναι 1902. Παπαδοπουλος, Ι.: *Γρηγορίου Χιονιάδου του αστρονόμου Επιστολαί,* Θεσσαλονίκη 1929. Papadopoulos, J. B.: Une lettre de Grégoire Chioniadès, évêque de Trabriz. Στο: *Mélanges Charles Diehl,* I, Paris 1930, 257-262.

87 Boissonade, J. F.: *Anecdota Nova,* Paris 1844, (ανατ. Hildesheim 1962), 1-190. Verpeaux, J.: *Nicephore Choumnos,* Paris 1959, Παπατριανταφυλλουθεοδωριδη, Ν.: *Η χειρόγραφη παράδοση των έργων του Νικηφόρου Χούμνου (1250/5-1327),* διδ. διατρ., Θεσσαλονίκη 1984. Riehle, A.: *Functionen der byzantinischen Epistolographie. Studien zu den Briefen und Briefsammlungen des Nikephoros Chumnos (ca. 1260-1327),* διδ. διατρ., München 2014.

88 Αγοριτσας, Δ. Κ.: Κωνσταντινούπολη. *Η πόλη και η κοινωνία της στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων* (1261-1328), Θεσσαλονίκη 2016 passim.

89 Canart, P.: *Codices Vaticani Graeci*, I, 521, ff. 29^{v}-32$^{r-v,}$ 523, ff. 51^{v}-58.

90 Ό.π., 521, 523.

91 Magdalino, P.: The Not-so-Secret Functions of the Mystikos, *REB* 42 (1984) 229-240.

churchman, probably the metropolitan, to Nikephoros Choumnos».[92] Ο προβληματισμός του P. Magdalino, αν και δεν ξεκαθάριζε ολόκληρο το ζήτημα, αποτελεί μια λογική υπόθεση εμμέσως για μια νέα ώθηση για την απόδοση του κειμένου στον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ιάκωβο, στον οποίο απέδωσα παλαιότερα τις επιστολές των φφ. 74^{r-v}-75^{r} 75^{v}-76^{r} του ίδιου χφ. *Vat. gr. 1891*.[93]

Ο D. Bianconi διατηρεί την αβεβαιότητα της απόδοσης των επιστολών[94] με την ένδειξη του P. Canart («anonymus Thessalonicensis»), αναφερόμενος, και στον αναγραφόμενο κατάλογο, στον μόνο τίτλο που ανήκει στην επιστολή των φφ. 55^{v}-56 και που παραδίδει το όνομα του Θεοδώρου Μετοχίτη με το αξίωμά του ως «λογοθέτη των αγελών».[95] Ο Bianconi τοποθετεί το κείμενο στο περιβάλλον «dell' estremo XIII inizio XIV secolo»,[96] όπου στην πνευματική ζωή της Θεσσαλονίκης κυριαρχεί η μορφή του Ιακώβου. Στη σειρά των επιστολών του χφ. *Vat. gr. 1891*, φφ. 29-32^{v,} 51^{v}-58 και 75-76[97] διακρίνουμε δύο τμήματα: ένα που περιέχει κείμενα στα φφ. 29-32^{v}[98] και άλλο που περιέχεται στα φφ. 51^{v}-58,[99] ενώ οι επιστολές των φφ. 75-76 εμφανίζονται σε απόσταση από τα δύο προηγούμενα τμήματα ως τρίτο τμήμα.

Η μελέτη του περιεχομένου των επιστολών μας οδηγεί στο να διακρίνουμε επίσης δύο ομάδες κειμένων στις οποίες είναι δυνατό να προσεγγίσει κανείς τα πρόσωπα των επιστολογράφων και των αποδεκτών τους.

Η πρώτη ομάδα περιλαμβάνει τις επιστολές που ανταλλάσσουν δύο φίλοι,[100] παλιοί γνώριμοι με κοινές σπουδές στην Κωνσταντινούπολη,[101] που κατάγονται από τη Θεσσαλονίκη.[102] Επί πλέον εμφανίζονται και ως

---

92 Ό.π., 240, σημ. 52.

93 Katsaros, B.: *Documents relatifs*, 410-412 και 413-414. Αν προστεθεί και η απαντητική επιστολή μιας *Υπομνήσεως* μοναχής της γυναικείας μονής του Αγίου Δημητρίου, της επικαλουμένης της *Κεφαλωνίας* (ό.π., 417-418), τότε και η επιστολή αυτή (φ. 77-77^{v}, ό.π., 418) αυξάνει τον αριθμό στο corpus των επιστολών του Ιακώβου.

94 Bianconi, D.: *Thessalonica,* 67 και σημ. 78.

95 Ό.π., 67, σημ. 79.

96 Ό.π., 67.

97 Canart, P.: *Codices Vaticani Graeci,* I, 521.$_{8-12}$, 523-524.$_{98-120.}$

98 Ό.π., 521 post 8.

99 Ό.π., 523 post 98.

100 Πρβλ. Karpozilos, A.: Books and Bookmen in the 14th c. The Epistolographical Evidence, *JÖB* 41 (1991) 255-276.

101 *Vat. gr. 1891,* φ. 30.$_{5-7}$: *... ὅσα καὶ γλώττῃ χρῴμενοι ψυχαγωγοῦμεν τὸν ἔρωτα, φιλίας ὑπομιμνήσκοντες παλαιᾶς, καὶ μαθημάτων φιλτάτων καὶ διατριβῶν καὶ ἔριδος ἡδείας, ἣν καὶ Ἡσίοδος ὁ σοφὸς ἐπαινεῖ...* (om. Paris. gr. 1124A. Στο εξής: P.).

102 *Vat. gr. 1891*, φ. 30^{v}.$_{15-17:}$ *Ἐγὼ πολλῶν ἐκ Θεσσαλονίκης ἀφικνουμένων, τῆς εὐδαίμονος πατρίδος*

συγγενείς.[103] Ο ένας γράφει ασφαλώς από τη Θεσσαλονίκη και ο άλλος περιμένει τα γράμματά του σ' έναν τόπο όπου φαίνεται ότι υποφέρει, επειδή απομακρύνθηκε από κάποιο γνώριμο κέντρο.[104] Ένα περιστατικό μεσολαβεί μεταξύ τους που αναγκάζει τον θιγόμενο να θυμώσει σε σημείο διακοπής της αλληλογραφίας,[105] αλλά τελικά η παρεξήγηση διαλύεται.[106] Δεν είναι βέβαιο αν η διακοπή της αλληλογραφίας για δύο ολόκληρα χρόνια[107] αφορά στη μεταξύ τους παρεξήγηση ή ερμηνεύεται και από ανατροπή των πραγμάτων που συνέβη σ' αυτόν που διέκοψε την επικοινωνία.[108] Από τις συχνές και επαναλαμβανόμενες διασυνδέσεις των γραφομένων καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι αλληλογραφούν μόνον δύο πρόσωπα. Το ένα από αυτά είναι ο Ιωάννης Πεδιάσιμος και βρίσκεται στην Αχρίδα.[109] Το άλλο πρόσωπο βρίσκεται στη Θεσσαλονίκη.[110] Πρόκειται για τον σημαντικό λόγιο του κύκλου της Μητρόπολης, πιθανότατα για τον Δημήτριο Βεάσκο.[111]

ἡμῶν, σὺν ἐκείνοις ἰδεῖν καὶ σὲ προσδοκῶν, εἶτα οὐκ ἔχω τὸ ἐλπισθέν, οὐκ ἔστιν εἰπεῖν ὅσης ἐμφοροῦμαι τῆς ἀθυμίας, ἀλλ' οὐκ οἶδα ὅτι δῆθεν τοῦ μηκέτι σὸν ἀφίχθαι τὸ αἴτιον. (om.P.).

[103] *Vat. gr. 1891*, φ. 30.$_{22}$: *συγγενώῃ μὲν ἐκεῖνος ἡμῖν, συγγενώης δὲ* (om.P.).

[104] *Vat. gr. 1891*, φ. 30$^{v}_{19-21}$: *Ἐγὼ δ' οὐ δύναμαι φέρειν ἔτι τὰ τῆς ξενιτείας δεινὰ καί σου τὴν διάζευξιν ... ὅπως ἡμῖν τῆς δυστυχίας λόγον ὑπέχειν καὶ ὅπερ τοῦ κοινοῦ ἡμῶν καθηγεμόνος ... ἀπερράγημεν.* (om.P.), ό.π., φ. 32, 16: *τῆς ἐπεισφρησάσης σοι συμφορᾶς ἐκταράξαν ...* (om.P.), ό.π., φ. 53, 3: *καὶ τὴν ἀποδημίαν πλέον οὐκ ἔφερον.* [Paris. gr. 1124A, φ. 228.$_{16}$].

[105] *Vat. gr. 1891*, φ. 53$^{v}_{12-15}$: *Ἐσίγησεν ὁ ἐμοὶ πάντα φιλούμενος καὶ λαλεῖν οὐδαμῶς ... τίς ἡ τοσαύτη ἀποστροφὴ καὶ πόθεν ἡ αἰτία ταύτη συνέβη σοι;* (Paris. gr. 1124A, φ. 229.11-14). *Vat. gr. 1891*, φ. 30$^{v}_{3-5}$: *Θαυμάζω δέ· τί, πότ' ἐστι τῆς ἡμετέρας ἀγραφίας τὸ αἴτιον, καὶ πόθεν ἐφ' οὕτω χρόνῳ συχνῷ γράμμασιν ἡμᾶς οὐκ ἠσπάσθω;* ό.π., φ. 31$^{v}_{19-20-24}$: *ὅτε σου τὸ γράμμα τοῖν χεροῖν ἐνετέθη μοι, ᾔσθην πῶς οἴει, ἀλλὰ καὶ ἠνιάθην· τὸ μὲν ὅτι σὲ εὖ ἔχοντα ... τὸ δὲ ὅτι τῶν προτεθημένων διήμαρτες ... οὐδὲ γράφειν δοκεῖ μοι ἔοικεν.* (om.P.).

[106] *Vat. gr. 1891*, φ. 32.$_{3}$: *Ὅτι δ' ἡμῖν οὐκ ἀντεπέστειλας, ὡς εἰκός, σαφῶς ἂν αὐτὸς εἰδείης τὸ αἴτιον ...* (om.P.).

[107] Ό.π. φ. 53$^{v}_{15}$: *Διετὴς γὰρ ἤδη καιρὸς παρέρρευσεν καὶ οὐδὲ διστίχου σου γράμματος ἡμῶν κατηξίωσας.* (Paris. gr. 1124A, φ. 229.15).

[108] *Vat. gr. 1891*, φ. 32.$_{16-17}$: *τὸ δὲ περιὸν τῆς ἐπεισφρησάσης σοι συμφορᾶς ἐκταράξαν τε καὶ συγχέαν σε τῶν φίλων ἐκλαθέσθαι σε παρεσκεύασεν ...* (om.P.).

[109] *Vat. gr. 1891*, φ. 32.4: *προσειρήσθω ὁ θαυμάσιος Ἰωάννης.* Ό.π., φ. 30^{v}3-4: *Οὗτος ὁ χρυσοῦς Ἰωάννης, ἡ θαυμασία ψυχή, τῶν φίλων ὁ φίλτατος, ἀμνήμων ἡμῶν ἐξαπίνης ἐγένετο; Καὶ πόθεν τούτου τὸ αἴτιον; Ἐξ ἡμῶν, ὅτι μὴ φιλοῦμεν μηδὲ γράφομεν ...* (Paris. gr. 1124A, φ. 234$^{v}_{3-5}$). Ό.π., φ. 53$^{v}_{5-6}$: *Διάζεται πάλιν ὁ πόθος ἡμᾶς καὶ πάλιν ἐπιστέλλομέν σοι ...*, (Paris. gr. 1124A, φ. 229.$_{1}$).

[110] Βλ. το χωρίο στη σημ. 102 εδώ.

[111] *Vat. gr. 1891*, φ. 30.$_{8-10}$: *Ἡμεῖς μὲν οὖν φιλοῦντες γράφομεν· καὶ εἰ μὴ γράφομεν, φιλοῦμεν. Οὐ γὰρ εἰ τοῖς γράφουσι τὸ φιλεῖν, ἔπεται τὸ μὴ φιλεῖν τοῖς μὴ γράφουσι. Καὶ σύ, τοίνυν, γράφε φιλεῖν καὶ φίλει μὴ γράφων· ἐκεῖνο μόνον, ὅπως μὴ οὐ φιλῶν, γράφῃς ...* (om.P.). Ό.π., φ. 53.$_{13-16}$: *Οὐ, τοίνυν, ἐξ ἀφιλίας ἡ ἀγραφία συμβέβηκεν. Ἡμεῖς μὲν οὖν φιλοῦντες, γράφομεν· καὶ*

Με τα κείμενα αυτά πλουτίζεται αμοιβαία η ισχνή επιστολογραφία των δύο ανδρών.

Στη δεύτερη ομάδα των επιστολών[112] το περιβάλλον αλλάζει. Ο επιστολογράφος απευθύνεται κυρίως σε υψηλά πρόσωπα που ταυτίζονται με αρκετή βεβαιότητα. Ο ίδιος δέχεται επιστολές από δύο επίσης μεγάλες προσωπικότητες της εποχής. Από τα κείμενα αναδύονται ιστορικά γεγονότα, ιδιωτικές υποθέσεις, προσωπικές διασυνδέσεις με πρόσωπα της εκκλησίας, του μοναχισμού και του παλατιού της πρωτεύουσας του Βυζαντίου.

Ο κύκλος των επιστολών ανοίγει με επιστολή που απευθύνεται σε ανώτατο κληρικό, πιθανότατα τον πατριάρχη Ιωάννη ΙΒ΄ Κοσμά, από τη Θεσσαλονίκη.[113] Το περιεχόμενο της επόμενης επιστολής μας οδηγεί στην ταύτιση του προσώπου του αποδέκτη, τον ηγεμόνα των Σέρβων Στέφανο Uroš Milutin[114] και σχετίζεται πιθανότατα με αποκατάσταση των πραγμάτων σχετικά με την ιστορία του διπλωματικού γάμου του με την κόρη του Ανδρονίκου Β΄ Σιμωνίδα.[115] Η επόμενη επιστολή απευθύνεται στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ και είναι σύντομη προσφώνηση, όπου ο αποστολέας δηλώνει την προσήλωσή του στον

εἰ μὴ γράφομεν, πάντως φιλοῦμεν. Καὶ σύ, τοίνυν, γράφε φιλῶν καὶ φίλει μὴ γράφων· ἐκεῖνο μόνον, ὅπως μὴ οὐ φιλῶν, γράφῃς. (Paris. gr. 1124A, φ. 229$^{v}_{8-12}$). Πρβλ. *Τοῦ χαρτοφύλακος Βουλγαρίας Ἰωάννου τοῦ Πεδιασίμου, β΄ τῷ Βεάσκῳ... ὅτ' οὖν ἐφ' οὕτω χρόνῳ συχνῷ μήτε τι γράμμα μήτ' οὖν μήνυμα τοῖς οὐχ ἧττον φιλοῦσιν ἢ φιλουμένοις ἀπέστειλας, κινδυνεύεις ὑποπεσεῖν τῷ τῆς ἀδικίας ἐγκλήματι· εἰ γὰρ φιλῶν ἔγραφες, μὴ γράφων τοῦ φιλεῖν πέπαυσαι. καὶ τοῦτο μὲν τὸ σὺν ἀντιθέσει· σκοπῶ δὲ κἀκεῖνο· τί σοι τὸ τηνικαῦτα τοῦ γράφειν ἦν αἴτιον; οὐκ ἂν πάντως ἔχοις εἰπεῖν μὴ οὐ τὸ φιλεῖν, λείπεται δὴ τοῦ μὴ γράφειν τὸ μὴ φιλεῖν· τῶν γὰρ ἐναντίων οὐ τὸ αὐτὸ ἂν εἴη αἴτιον· τῶν γε ἀμέσων εἰσὶ δὲ καὶ ἀνάλογον ἄλλως φιλεῖν μὴ φιλεῖν, γράφειν μὴ γράφειν, ὥστε καὶ ἐναλλάξ· οὕτω γὰρ οἱ ἐκ τῶν μαθημάτων φασίν· ὡς ἄρα τὸ φιλεῖν πρὸς τὸ γράφειν, πρὸς τὸ μὴ γράφειν τὸ μὴ φιλεῖν. ἦν δὲ τὸ φιλεῖν τοῦ γράφειν σοι αἴτιον.* (Treu, M. (έκδ.). Στο: *Theodori Pediasimi eiusque amicorum quae existant,* Potisnamiae 1899, 45.15-26.

[112] *Var. gr. 1891*, φ. 54$^{v}_{11-13}$: *Πανοσιώτατε πάτερ καὶ κατὰ Κύριον ἐρασμιώτατε καὶ πεποθημένε μοι αὐθέντα καὶ δέσποτα, εἰς τὸν πανάγαθον καὶ φιλοικτίρμονα Κύριον ἐλπίζω καὶ εὔχομαι καὶ σωματικῶς ὑγιαίνειν τὴν μεγίστην ἁγιωσύνην σου. Καὶ ἡμεῖς, ἀνεχομένου Θεοῦ, ταῖς σαῖς ἁγίαις καὶ θεοπειθέσιν εὐχαῖς* ... (Paris. gr. 1124A, φ. 230.$_{14-17}$).

[113] Το κείμενο απευθύνεται προς τον πατριάρχη Ιωάννη ΙΒ΄ Κοσμά, ο οποίος φαίνεται ότι ανταποκρίνεται με επιστολή που περιέχεται στο χφ. *Par. gr. 1124A*, φ. 233.12, φ. 233$^{v}_{1}$.

[114] *Vat. gr. 1891*, φ. 54.$_{19-20}$: *Πανευγενέστατε καὶ πανυψηλότατε, περιπόθητε γαμβρὲ τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως, ἐν Κυρίῳ Θεῷ ἀγαπώμενέ μοι, υἱὲ περιπόθητε, ὑγιαίνειν.* (Paris. gr. 1124A, φ. 229$^{v}_{17-19}$).

[115] Mavromatis, L.: *La fondation de l' Empire serbe. Le krali Milutin*, Θεσσαλονίκη 1978, 37-42. Nicol, D.-M.: *The Last Centuries of Byzantium 1261-1453,* New York 1972, ²Cambridge 1993, μτφρ. Κομνηνος, Σ., Αθήνα 1996, 195-196. Laiou, A. E.: *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328,* Cambridge, Mass. 1972, 96-100.

ηγέτη του.[116] Ακολουθεί επιστολή με αποδέκτη πιθανότατα τον πατριάρχη Ιωάννη ΙΒ΄ Κοσμά· τον ενημερώνει για μια επιδρομή Μουσουλμάνων κατά της Θεσσαλονίκης, ένα περίεργο ιστορικό γεγονός.[117] Η επόμενη δεν έχει αποδέκτη τον Νικηφόρο Χούμνο,[118] αλλά τον Θεόδωρο Μετοχίτη.[119] Άλλη επιστολή απευθύνεται και πάλι προς τον Ανδρόνικο Β΄, όπου δηλώνεται ακόμη μια φορά, η πίστη του αποστολέα στην «κραταιά και αγία βασιλεία» του.[120] Η επόμενη επιστολή είναι ένα ολόθερμο συγχαρητήριο κείμενο που δέχεται ο νεοεκλεγείς μητροπολίτης Θεσσαλονίκης από τη «Βουλγαρική εσχατιά» (δηλ. την Αχρίδα). Πρόκειται πιθανότατα για τον συντοπίτη του Ιωάννη Πεδιάσιμο που εκφράζει την ευχή να συναντήσει από κοντά τον μητροπολίτη και να δεχτεί την ευλογία του.[121] Η έβδομη επιστολή και επόμενή της απευθύνεται προς τον «λογοθέτη των αγελών» άμα τη αναγγελία της προαγωγής του στο αξίωμα και στη συνέχεια[122] ο αποστολεύς του εκφράζει την απέραντη αγάπη και τη φιλία προς το πρόσωπό του και του θίγει ένα πρόβλημα οικείας ως συγγενούς γυναικός,[123] επιδιώκοντας τη μεσολάβηση του Μετοχίτη για την έκδοση βασιλικού «προστάγματος» υπέρ

---

[116] *Vat. gr. 1891*, φ. 54.$_{6\text{-}10}$: *Ὀψέποτε τῶν καιρῶν ἐν σκότει χρονίζουσιν ἀπογνώσεως, φῶς ἡμῖν ἀγαλλιάσεως ἄπωθεν ἐξανέτειλες, δέσποτά μου στρατηγικώτατε. Εἰ γὰρ ἀπουσίᾳ φωτὸς τὸ σκότος ἐστὶ κατὰ τοὺς τῶν λόγων σοφοὺς ἀρχιτέκτονας, ἀνάγκη καὶ ἡμᾶς ἐπὶ τοσόνδε χρόνον ἀπολιμπάνομεν τῆς βασιλείας σου ἀγνοίαν καθεστηκότας, τοῦ πάλιν ἐσόψεσθαί σε τόν, μετὰ Θεόν, ἡμῶν ἥλιον.* (Paris. gr. 1124A, φ. 230.8-13).

[117] *Vat. gr. 1891*, φ. 54$^{v.}_{11}$φ. 55.$_{11}$ (Paris. gr. 1124A, φ. 230.$_{14}$ -231.$_{4}$). Για το ιστορικό αυτό γεγονός και την προβληματική του αναφέρθηκα αναλυτικά σε ομιλία μου επί τῃ ευκαιρίᾳ της ανακήρυξής μου ως επίτιμου διδάκτορα της Σχολής Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης (27-5-2017).

[118] Magdalino, P.: *the Not – So – Secret Functions*, 240 σημ. 52.

[119] *Vat. gr. 1891*, φ. 55.$_{12\text{-}13}$: *Πανευγενέστατε οἰκεῖε τῷ κραταιῷ καὶ ἁγίῳ ἡμῶν αὐθέντῃ καὶ βασιλεῖ, μυστικὲ σοφώτατε, κύριέ μου καὶ υἱέ, εὐχή μοι διηνεκὴς εἰς Θεὸν ὡς εὐεκτοίῃ, καὶ σωματικῶς εὐθυμοίῃ σου ...* (Paris. gr. 1124A, φ. 231$^{v.}_{5\text{-}7}$).

[120] *Vat. gr. 1891*, φ. 55$^{v.}_{1\text{-}2}$: *Τολμῶν ὁ δοῦλος καὶ διάπυρος εὐχέτης τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας βασιλείας σου ἀναφέρω, δέσποτά μου ἅγιε, θεοστεφές, θεοπρόβλητε, θεοκυβέρνητε, ἅγιε βασιλεῦ ...* (om.P.).

[121] *Vat. gr. 1891*, φ. 55$^{v.}_{12\text{-}14}$: *Ἧκέ τις ἀγγελία χρυσῆ περὶ τὴν βουλγαρικὴν ταύτην ἐσχατιὰν ὡς ποιμένα ἄξιον τῆς περιδόξου ἡμῶν πατρίδος, τῆς μεγαλοπόλεως Θεσσαλονίκης, ἡ μεγίστη ἀγιωσύνη σου προκεχείρισται· καὶ ἠγαλλιάμεθα τῷ ἀκούσματι.* (Paris. gr. 1124A, φ. 231.$_{21}$ – 231$^{v}_{3}$).

[122] *Vat. gr. 1891*, φ. 55$^{v.}_{20\,(\text{tit.})}$: *+ τῷ οἰκείῳ τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως, λογοθέτῃ τῶν ἀγελῶν, σοφωτάτῳ καὶ κατὰ Κύριον ἡμῖν κυρίῳ καὶ ἀδελφῷ κυρῷ Θεοδώρῳ τῷ Μετοχίτῃ.* Ό.π., ... 21 (Inc.): *Ὡς εὖ γε τῆς χρηστῆς ἀγγελίας τῶν τερπνῶν ἀκουσμάτων, ὧν ἠνωτίσμεθα! Τὰ γὰρ πρὸ πολλοῦ ἡμῶν εὐκτέα καὶ καταθύμια εἰς ἔργον ὁρῶμεν προβαίνοντα, τὰ πόρρωθεν ἡμῖν προσδοκώμενα...* (om.P.). Ό.π., φ. 56.$_{13\text{-}14}$: *Οἰκεῖε τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως, λογοθέτα τῶν ἀγελῶν, σοφώτατέ μοι αὐθέντα καὶ ἀδελφέ. Ἐλπίς μοι καὶ εὐχὴ ἀδιάλειπτος εἰς Θεόν γε κατ' ἄμφω ὑγείαν πλουτεῖν σου τὴν ἀντίληψιν, εὐθυμίαν ...* (om.P.).

[123] *Vat. gr. 1891*, φ. 57.$_{20}$: *ὑπὲρ γυναικὸς καθ' αἵματί μοι προσηκούσης.* (om.P.).

της Άννας, κόρης του Κωνσταντίνου Μαρμαρά,[124] για ένα νομικό ζήτημα που περιγράφει αναλυτικά στις επιστολές του προς τον Μετοχίτη.[125] Ενδιαμέσως παρεμβάλλεται επιστολή όπου ο επιστολογράφος απευθύνεται σε μια πνευματική μορφή «οσιωτάτου» μοναχού, πιθανώς ονόματι Χαρίτωνος,[126] ίσως γνώριμου από το περιβάλλον του μοναχισμού, το οποίο και ο αποστολεύς διακόνησε και ήταν σε θέση να εκτιμήσει πρόσωπα που επέλεξαν τον «θεωρητικό βίο».[127] Η επόμενη επιστολή απευθύνεται και πάλι προς τον Θεόδωρο Μετοχίτη,[128] ο οποίος ανταποκρίνεται για πρώτη φορά με δική του επιστολή, με την οποία ανακοινώνει στον αποδέκτη του τη λύση του αιτήματος που τον απασχόλησε στην προηγούμενη επιστολογραφία τους.[129] Ακολουθεί άμεση ανταπόκριση, ως επακόλουθη ευχαριστία του αποστολέα για τη διεκπεραίωση του αιτήματός του, και στην οποία εκδηλώνεται η εγκάρδια φιλία και εκτίμηση προς το πρόσωπο του Μετοχίτη.[130] Τέλος, η δέκατη πέμπτη επιστολή απευθύνεται προς τον Πρωτονοτάριο της

---

124 *Vat. gr. 1891*, φ. 56$^{v.}_{24-26}$: *Τὰς τῶν φίλων ἀξιώσεις διανύειν σπεύδοντα, θαρρῶ κἀγὼ τὴν τοιαύτην ἀξίωσιν. Γυνή τις τῆς ἡμετέρας ὁρμωμένη, τὴν κλῆσιν Ἄννα, θυγατέρα Κωνσταντίνου τοῦ Μαρμαρᾶ, συνεζύγη κατὰ νόμον ἀνδρὶ Νικολάῳ τῷ Φραγγοπούλῳ. Ὁ δὲ* ... (om.P.).

125 Βλ. τις επιστολές που αναφέρονται στις σημ. 122 (*Vat. gr. 1891*, φ. 56.$_{13-14}$) και σημ. 123-124 (φφ. 56^{v}-57) εδώ.

126 *Vat. gr. 1891*, φ. 56$^{v.}_{1-2}$: *Ὁσιώτατε καὶ ἐν ἁγίῳ πνεύματι ποθεινότατε καὶ ἡγιασμένε μοι πάτερ καὶ ἀδελφέ, δοχεῖον χαρίτων ἔμπλεων τῶν τοῦ πνεύματος.* (om.P.).

127 Ίσως ο μοναχός ανήκε στο περιβάλλον του Αγίου Όρους, όπου ο Ιάκωβος διετέλεσε μοναχός, ηγούμενος της μεγάλης μονής της Μ. Λαύρας και *Πρώτος* του Αγίου Όρους και διατηρούσε το δίκτυο της κοινωνικής δικτύωσης με τους μοναχούς του πιο μεγάλου μοναστικού κέντρου της εποχής. (om.P.).

128 *Vat. gr. 1891*, φ. 56$^{v.}_{11-17}$: *Ὅσον ἡμᾶς εὐφραίνεις τοῖς γράμμασιν ἐμοὶ μὲν οὐκ ἔστι λόγος εἰπεῖν, αὐτὸς δ' ἂν τεκμήραιο ὃ τὸ πρὸς τὴν σὴν ἀντίληψιν ἡμέτερον φίλτρον ὁπόσον ἔστιν, εἰδώς· ἡ γὰρ προσφάτως ἐγχειρισθεῖσά μοι γραφὴ ἀρρήτου τινὸς θυμηδίας καὶ εὐφροσύνης ἐνέπλησε, μετὰ τῶν ἄλλων γνωρίσασα καὶ τὴν κλῆσιν τοῦ ἀξιώματος, ὅ σοι θεόθεν κινούμενος ὁ θειότατος βασιλεὺς ἐχορήγησεν, οὐδὲ πρὶν ἡμῖν ἀγνοούμενον, ἅ τε καθ' ἑκάστην καὶ ἐξιχνιάζουσι τοὺς ἐνταῦθα αὐτόθεν ἀφικνουμένους καὶ πυνθανομένους καὶ μανθάνουσι τὰ κατὰ τὴν σὴν ἀντίληψιν, καθὼς ἂν εἶχες μαθεῖν καὶ ἀπὸ τῆς ἡμετέρας γραφῆς, εἴπερ διεκομίσθη τῇ ἀντιλήψει σου.*

129 *Vat. gr. 1891*, φ. 57$^{v.}_{1-6}$: *Τοῦ αὐθέντου καὶ βασιλέως καὶ τῶν σῶν ἁγίων εὐχῶν ὑγιῶς ἔχω. Γραφὰς διαφόρους ἐδεξάμην τῆς σῆς τιμιότητος, καὶ διαφόρους αὐτὸς ἀνταπέστειλα, καὶ εὖ οἶδα, ὡς αὐτὸς εὐφραινόμενος ταῖς σαῖς ἐντυγχάνω γραφαῖς, οὕτω καὶ ἡ σὴ ἁγιότης τὴν αὐτὴν εὐφροσύνην καρποῦται ταῖς ἡμετέραις πρὸς αὐτὴν γραφαῖς ἐντυγχάνουσα. Μετὰ δὲ τῶν ἄλλων ἐδεξάμην καί τινα σὴν γραφήν, ἥ, πρὸς τοῖς ἄλλοις οἷς διεξήρχετο, παρεδήλου μοι καὶ περί τινος ἀπὸ τῶν αὐτόθι γυναικὸς Ἄννης, τῆς τοῦ Μαρμαρᾶ* ... (om.P.).

130 *Vat. gr. 1891*, φ. 57$^{v.}_{11-26}$: *Τὸ παρόν μοι βραχυσύλλαβον ἐπιστόλιον δεξάμενος καὶ προσηνῶς δέξασθαί σου ἡ ἀντίληψις, ὁ ἐμὸς χρυσὸς αὐθέντης καὶ κύριος, ἡ κεχαριτωμένη καὶ ἡγιασμένη ψυχὴ καὶ εὐγενέστατος κατ' ἀλήθειαν, μάρτυς μοι γὰρ ὁ καρδιῶν ἐταστής, ὅτι μεγίστην ὑπόπτωσιν, καὶ ὑπὲρ ἄλλου σέβας, καὶ πολλῆς ζήσηται καρδιακῆς σχέσεως τούτῳ διὰ παντός* ... (om.P.).

Μητρόπολης Θεσσαλονίκης,[131] πιθανότατα τον Δημήτριο Ερμογένη, που είχε το αξίωμα το έτος 1295, έγινε αργότερα «Πρωτέκδικος» και τελικά επίσκοπος Αρδαμερίου.[132]

Στη δεύτερη ομάδα των επιστολών το βασικό πρόσωπο που γράφει και δέχεται επιστολές είναι χωρίς αμφιβολία ο μητροπολίτης Ιάκωβος. Αν προστεθούν στο σύνολο των επιστολών του οι δύο δημοσιευμένες επιστολές του (μία προς τον κλήρο της Θεσσαλονίκης, η δεύτερη ως συνοδευτική μιας επιστολής του Πατριάρχη Κοσμά ΙΒ΄ προς τον Ανδρόνικο Β΄ για την υπόθεση της μονής του Υπομιμνήσκοντος[133] και μια προς μοναχή της μονής Αγίου Δημητρίου[134]), ολοκληρώνεται ο κύκλος των κοινωνικών δικτυώσεων του Ιακώβου, μιας προσωπικότητας που διαδραματίζει σημαίνοντα ρόλο στην κοινωνία της εποχής του όχι μόνο στο Άγιο Όρος και στη Θεσσαλονίκη, αλλά και στην ίδια την πρωτεύουσα του Βυζαντίου. Είναι ο ιθύνων νους της αναγέννησης στη συμπρωτεύουσα.

Η διαλεύκανση των προβλημάτων που σχετίζονται με το δυσεπίλυτο ζήτημα της ταύτισης των προσώπων και η ένταξη του περιεχομένου των επιστολών στο πλαίσιο του διαύλου επικοινωνίας της Θεσσαλονίκης με την Κωνσταντινούπολη φωτίζουν τις σχέσεις των ανθρώπων του κύκλου της διανόησης που διαμορφώνει το φαινόμενο της Παλαιολόγειας «αναγέννησης» και της μεταφοράς των νέων ρευμάτων από την πρωτεύουσα του Βυζαντίου προς τη Θεσσαλονίκη. Πιστός στις ιδέες του Μετοχίτη και στη διάχυση που εκφράζει το κίνημά του προς τη χορεία των οπαδών του ο Ιάκωβος υπήρξε ο πρωτεργάτης της ανθρωπιστικής αναγέννησης στη Θεσσαλονίκη,[135] καθώς υπήρξε άμεση η επαφή του με τους ανθρώπους της élite, κυρίως της αυτοκρατορικής αυλής και του βασικού φορέα της αναγέννησης των γραμμάτων και της τέχνης Θεοδώρου Μετοχίτη. Ταυτόχρονα φωτίζεται η «μεγάλη εικόνα» του διαύλου επικοινωνίας Θεσσαλονίκης – Κωνσταντινούπολης που συντελείται με τη μετάδοση του ανθρωπιστικού ιδεώδους και της ωφέλειας

---

[131] *Vat. gr. 1891*, φ. 58.$_{5\text{-}18}$.

[132] Βλ. Χατζηαντωνιου, Ε.: *Η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης*, σ. 259 και σημ. 1026, όπου αναφορές στις πηγές και τη σχετική με αυτόν βιβλιογραφία.

[133] Katsaros, B.: *Documents relatifs,* 410-412, αριθ. 1 και 413-414, αριθ. 3.

[134] Ό.π., 418-419, αριθ. 7.

[135] Το ανανεωτικό ρεύμα των γραμμάτων ακολουθεί η άνθηση και των τεχνών, αναγέννηση που παρατηρείται κυρίως κατά την εποχή της παρουσίας του Ιακώβου στο Άγιο Όρος και στη Θεσσαλονίκη ανάμεσα στα έτη 1287-1315 (ένα τέταρτο και πλέον του αιώνα), με κοινωνικές δικτυώσεις, τόσο στο Άγιο Όρος και στη Θεσσαλονίκη, όσο και στην ίδια την Κωνσταντινούπολη και με άμεσες διασυνδέσεις και δραστηριότητες.

της αρχαίας γραμματείας στους κύκλους των φωτισμένων ανθρώπων της εποχής που, αφού ενστερνιστούν τη χρησιμότητα του κλασσικού ιδεώδους, αγωνίζονται να το μεταδώσουν και στο περιβάλλον του θρησκευτικού ουμανισμού, τόσο στα γράμματα όσο και στην τέχνη της εποχής. Άλλωστε και οι ίδιοι είναι φορείς από τη μια της κοσμικής vita activa και από την άλλη της vita contemplativa,[136] της θεωρητικής και θρησκευτικής διάστασής της,[137] αφού υπηρετούν τη συγεκριμένη κοινωνία του Βυζαντίου, είτε στην εκκλησία και το μοναστήρι είτε στο βυζαντινό κράτος.

Ο Ιωάννης Πεδιάσιμος ή ο Δημήτριος Βεάσκος γνωρίζουμε ότι είχαν ενστερνιστεί την αγάπη για τη θύραθεν παιδεία που αποτελεί το υπόβαθρο της Παλαιολόγειας «αναγέννησης». Ο Ιάκωβος εργάζεται για τη δημιουργική πνοή στα γράμματα και την τέχνη της Θεσσαλονίκης, χωρίς να αποκόπτεται από τον «θεωρητικό» βίο τον οποίο υπηρέτησε και ως μοναχός, όπως τελικά και ο Θεόδωρος Μετοχίτης. Όμως δεν ανήκει στο ρεύμα του αναχωρητισμού[138] των λεγομένων «πρόδρομων ησυχαστών», αλλά βρίσκεται κοντά στον κοινοβιακό

---

[136] Πολεμης, Ι.: *Θεόδωρος Μετοχίτης, Ηθικός ή περί παιδείας λόγος ι΄*, 2Αθήνα 2002, (20*-73*). Hersant, Y.: Vie active et vie contemplative à la Renaissance. Στο: Odorico, P.: *L' éducation au gouvernement et la vie. La tradition des " règles de vie" de l' Antiquité au Moyen-Âge,* Paris 2009, 263-271.

[137] Για τη βυζαντινή κοινωνία ο αναχωρητισμός δεν επέτρεπε καμιά δράση του ατόμου στους κοσμικούς θεσμούς του κράτους ή την οργάνωση της επίσημης εκκλησίας, ούτε ενασχόληση με φιλοσοφικούς προβληματισμούς με τους οποίους κατατρίβονταν οι λόγιοι, αλλά ωθούσε ζηλωτές και κατ' ουσίαν απαίδευτους μοναχούς να αποστρέφονται ακόμη και τα κοινόβια και να προτιμούν την ησυχία ως ερημίτες, χωρίς την τριβή με οποιαδήποτε θεσμική κοινωνία ανθρώπων. Βλ. Πολεμης, Ι.: *Θεόδωρος Μετοχίτης Ηθικός*, 58 § 13: *οἱ πλείους δὴ τούτων καὶ φυγῇ φεύγουσιν ἡμᾶς καὶ τὰ καθ' ἡμᾶς ὅλῃ γνώμῃ καὶ ῥώμῃ καὶ ἀποτρέπονται οὐ μόνον μισανθρωπίαν ἀσκοῦντες ... ἀλλὰ τὸ ἀτύρβαστον σφίσι καθάπαξ σοφῶς βουλόμενοι καὶ οἰκονομοῦντες τι προσπίπτειν ἐντεῦθεν πολέμου καὶ ἀσχολίας ἔχον ἀνάγκην, ἀλλ' ἐφ' ἡσυχίας ἁπάσης καὶ γαλήνης τῶν ῥεόντων τῶνδε, ὡς οἷόν τε ἐστι, τὸν σκοπὸν ἀνύτειν, καὶ τὰς ἐν πόλεσι καὶ μετὰ τῶν πολλῶν κοινωνίας καὶ συνουσίας ὡς κῆρας ἀγαθῶν λογισμῶν ἀποδιδράσκουσι.* Πρβλ. ό.π., 62 § 14:*Ἔστι καὶ τῇδε κατ' ἀνθρώπους ὅμως ἐν βίῳ μετουσία τις ἀγαθοῦ καὶ κοινωνία, πολιτική τις, ὡς ἔπος εἰπεῖν, ἀρετὴ ᾗ δὴ καθάπερ τῷ νομίσματι πρὸς ἀλλήλους χρώμεθα καὶ συγγιγνόμεθα καὶ ὅλως σύνεσμεν, ὡς οὐκ ἔστι ταύτης χωρὶς πολιτείαν ἢ ὅλως ἀνθρώπεια πράγμαθ' ἵστασθαι.*

[138] Ο Μετοχίτης αποδέχεται την απομάκρυνση από τις έγνοιες του βίου και την απομόνωση για την αποδέσμευση του νου να γνωρίσει τον κόσμο μέσα από τον κόσμο των βιβλίων. Πολεμης, Ι. (έκδ.): Ηθικός ή περί παιδείας, 142 § 32: *ὡς οὐδὲν τίποτ' ἄλλο γένοιτ' ἂν κατ' ἀνθρώπους ἥδιον, ὅταν τις ἑαυτοῦ γενόμενος ὅλος καὶ τῆς ἐν τοῖς βίβλοις καὶ σοφίᾳ νεύσεως καὶ τρυφῆς καὶ συνουσίας καὶ συναγαγὼν ὡς οἷόν τέ ἐστι τῶν ἄλλων ἁπάντων εἰς ἀκλόνητον καὶ ἄσχετον καθάπαξ ἁπάντων καὶ ἀνέκδημον καὶ ἀμέριστον ἑδρασμὸν καὶ μονὴν ἐλευθέραν τε καὶ ἀτύρβαστον, ἔπειθ' οὕτω παντάπασιν ἄδετον καθάπερ ἐν μοναυλίᾳ ὥσπερ ἀφ' ὑψηλῆς τινος σκοπιᾶς ἀπόλυτον ἀφήσῃ πρὸς ξύμπαντα τὸν κόσμον καὶ τὴν ἄπλετον οὐσίαν, τὸν νοῦν.*

μοναχισμό στη διάσταση που του προσέδωσαν αρχικά ο Αθανάσιος Α΄[139] και ο Θεόληπτος Φιλαδελφείας.[140] Πιστεύει στην αξία της «θύραθεν παιδείας», αντίληψη που τον εντάσσει στην ομάδα των λογίων οπαδών της και είναι αντίπαλος στις ιδέες και την πράξη του Αθανασίου Α΄, γεγονός που δένει τη σχέση του με τον Ιωάννη ΙΒ΄ Κοσμά,[141] ο οποίος συγκρούεται με τον Νικηφόρο

[139] Ο Πατριάρχης Αθανάσιος Α΄ εκτιμούσε περισσότερο τη μοναχική ζωή, αλλά πειθαρχημένη με τους κανόνες του κοινοβιακού μοναχισμού, όπως ορίζει η αποταγή του κοσμικού βίου και η υποταγή στον μοναχικό, βλ. Πατεδακης, Ε.: *Athanasius I, Patriarch of Constantinople (1289-1293, 1303-1309): A Critical Edition with Indroduction and Commentary of Selected Unpublished Works,* (diss.) Oxford 2004, 346, αριθ. 15.$_{29-32}$ *Ἀποκουρεύειν τινὰ χωρὶς τοῦ μέλλοντος αὐτὸν ἀναδέχεσθαι τῷ κανόνι σωφρονιζέσθωσαν καὶ ἀμφότεροι. Οἱ γὰρ διὰ τὸ λαβεῖν ποιοῦντες τοιαῦτα ἐπάρατοι, καὶ οἱ ταῦτα προτρέποντες. Τοὺς τῶν οἰκείων ἐξερχομένους μονῶν ἐν ἑτέραις μὴ ἀναδέχεσθαι, εἰς τὸ βαρὺ τοῦ κανόνος αἰσθάνονται.* Βλ. και Αγοριτσας, Δ. Κ.: *Κωνσταντινούπολη,* σ. 333 και σημ. 212-214.

[140] Η γραφή του Θεολήπτου, σε όλα τα *Κανονικά* του έργα, δηλώνει την προτίμησή του στον κοινοβιακό βίο και αποβλέπει στη νουθεσία των μοναχών να τηρούν τις βασικές αρετές του μοναχισμού, όπως ο ίδιος και ο Αθανάσιος Α΄ οραματιζόταν ενάντια στις ταραχοποιές κινήσεις των Αρσενιατών. Στη *Διδασκαλία διαλαμβάνουσα τὴν ὀφειλομένην διαγωγὴν ἐν τῷ κοινοβίῳ μοναχῶν* αφιερώνει εκτενές κείμενο ορισμού των αρχών του κοινοβίου και διατυπώνει αρνητική κρίση για τον ησυχασμό, βλ. Sinkewicz, R. E.: *Theoleptos of Philadelpheia, The Monastic Discourses,* 220 § 4.$_{35-37}$: *ὁ ἡσυχάζων ῥαδίως ἐπιβουλεύεται... ὁ δὲ τεταγμένος ἐν τῇ ἀδελφότητι μετὰ πληροφορίας ἀγωνίζεται, πολλῶν εὐμοιρεῖ τῶν βοηθούντων.* Πρβλ. Γρηγοροπουλος, Ι. Κ.: *Θεολήπτου Φιλαδελφείας,* Β΄, 160.$_{35-38}$. Βλ. και Αγοριτσας, Δ. Κ.: *Κωνσταντινούπολη,* 334 και σημ. 217. Είναι συνεπώς αδόκιμο να θεωρούνται ο Φιλαδελφείας Θεόληπτος και ο πατριάρχης Αθανάσιος Α΄ ως *Πρόδρομοι τοῦ Ἡσυχασμοῦ* (ό.π., 327, 333, 336, 340), σε μια τόσο πρώιμη χρονική περίοδο, για ιδέες που κυριάρχησαν αργότερα από τον Γρηγόριο Παλαμά και τους ησυχαστές, μόνο και μόνο επειδή ο Παλαμάς εκτιμούσε τους προγενέστερους αυτούς υπερασπιστές του μοναστικού ιδεώδους απέναντι στο κλασσικό ιδεώδες της *θύραθεν παιδείας*. Η μεταγενέστερη συμπαράταξη με τον Νικηφόρο Χούμνο, σαφώς τους οδήγησε να στραφούν βαθμιαία κατά των απόψεων του Θεοδώρου Μετοχίτη και να συναποτελέσουν ως δίδυμο (Χούμνος – Θεόληπτος) τη βάση για να στηριχτεί μετέπειτα ο Γρηγόριος Παλαμάς και οι οπαδοί του, βλ. Meyendorff, J.: *Indroduction à l' étude de Grégoire Palamas,* Paris 1959, 39-40.

[141] Οι σχέσεις του πατριάρχη Ιωάννου ΙΒ΄ Κοσμά με τον Μιχαήλ Γλαβά Ταρχανειώτη χρονολογούνται από την εποχή που ο στρατηγός τον συνέστησε για τον θρόνο στον Ανδρόνικο Β΄. Failler, A. (έκδ.): *Γεωργίου Παχυμέρη, Συγγραφικαί Ιστορίαι,* III, VIII: 27, 203.$_{31}$-205.$_{8}$. Παρά το γεγονός ότι συνέπραξε με τον Θεόληπτο Φιλαδελφείας κατά του Ταρχανειώτη (Kyritses, D. S.: *The Byzantine Aristocracy in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries* (diss.) Cambridge, Mass. 1977, 319-320), ως πρώην ηγούμενος της Παμμακαρίστου, διατήρησε τη σχέση του με τη μονή, από την οποία υπέβαλε και την παραίτησή του από τον πατριαρχικό θρόνο (Γρηγοροπουλος, Ι. Κ.: *Θεόληπτος Φιλαδελφείας,* Α΄, σ. 85-92). Φαίνεται ότι αργότερα αποκαταστάθηκε η αλήθεια γύρω από την κατηγορία του Μιχαήλ Γλαβά και συνεχίσθηκε με σύμπνοια το μεγάλο αναγεννητικό έργο στη Μονή (Belting, H. – Mango, C. – Mouriki, D.: *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul,* Dumbarton Oaks, Washington D. C. 1978, 13-22, 69-79, 102-111), ασφαλώς μέσα στο περιβάλλον του «νέου στυλ» της αναγέννησης που επικρατεί αυτή την εποχή στην Κωνσταντινούπολη.

Χούμνο, τον λόγιο θεωρητικό ηγέτη των πρώιμων εκφραστών και οπαδών του ησυχαστικού κινήματος που εκδηλώνεται πολύ αργότερα.[142] Ο Ιάκωβος παραμένει πιστός ηγέτης των οπαδών του Θεοδώρου του Μετοχίτη.

Ο Θεόδωρος Μετοχίτης είναι αναμφίβολα μία από τις δύο μεγαλύτερες προσωπικότητες της πνευματικής και κοινωνικής ζωής του Βυζαντίου. Η άλλη είναι η προσωπικότητα του Νικηφόρου Χούμνου, που, παρά την καταγωγή του από τη Θεσσαλονίκη, δεν φαίνεται να συνδέεται με τον κύκλο της élite της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης, αν και πρωταγωνιστεί, όπως και ο Μετοχίτης, τόσο στα πολιτικά πράγματα, όσο και στην πολιτιστική κίνηση της εποχής.[143]

Ο Νικηφόρος Χούμνος (± 1250-1327) γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη και στην περιοχή των Σερρών είχε μεγάλα κτήματα.[144] Στην Κωνσταντινούπολη μαθήτευσε κοντά στον Γρηγόριο (Γεώργιο) Κύπριο.[145] Στην αυλή του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1261-1282) είχε το αξίωμα του «*Κοιαίστορος*».[146] Από το έτος 1292/93 ήταν *μυστικός*[147] του Ανδρονίκου Β΄. Πάντρεψε την κόρη του Ειρήνη με τον Ιωάννη,[148] γιο του Ανδρονίκου Β΄ και αυτός χρημάτισε δεσπότης

[142] Το κίνημα του «ησυχασμού», αν και αντλεί δύναμη από τα ρεύματα της μυστικής Θεολογίας που αναπτύσσονται σε όλη την περίοδο του Βυζαντίου, στηρίχτηκε στην ουσία στη φιλοσοφική θεώρηση και την κατάρτιση στην αρχαιοελληνική παιδεία του Νικηφόρου Χούμνου και του Γρηγορίου Παλαμά και εκδηλώθηκε μετά τον θάνατο (1327) του Χούμνου (Riehle, A.: *Funktione,* 26 κ.ε.), όταν οι αντίπαλοι του Θεοδώρου Μετοχίτη, συσπειρωμένοι γύρω από τον επαναστάτη Ανδρόνικο Γ΄ και τον Ιωάννη Καντακουζηνό (Κυριτσης, D. S.: *The Byzantine Aristocracy,* 347-348), επικρατούν οριστικά και ξεσπούν με μίσος εναντίον του Θεοδώρου Μετοχίτη και των οπαδών της μερίδας που συγκροτεί αργότερα την *αντιησυχαστική* ομάδα εναντίον των ιδεών του Γρηγορίου Παλαμά.

[143] Verpeaux, J.: *Nicéphore Choumnos. Homme d' Etat et Humaniste Byzantine (ca. 1250/55-1327),* Paris 1959. Nepantzh-Bapmazh, B.: Ο Νικηφόρος Χούμνος και ο λόγος του «Θεσσαλονικεῦσι συμβουλευτικός». Στο: *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη εγκώμια της πόλης,* Θεσσαλονίκη 2005, 99-105. Καλτσογιαννη, Ε. – Κοτζαμπαση, Σ. –Παρασκευοπουλου, Η.: *Η Θεσσαλονίκη στη Βυζαντινή λόγοτεχνία,* 36 κ.ε.

[144] PLP 30961. Ševčenko, I.: *Études sur la polémique,* 68-117, 145-166. Παπατριανταφυλλου-Θεοδωριδου, Ν.: *Η χειρόγραφη παράδοση των έργων του Νικηφόρου Χούμνου,* 1-5. Πολεμης, Ι.: *Θεοδώρου Μετοχίτη Ηθικός,* 35-44. Γκουτζιουκωστας, Α.: *Το αξίωμα του Μυστικού. Θεσμικά και προσωπογραφικά προβλήματα,* Θεσσαλονίκη 2011, 171-175. Κοντογιαννοπουλου, Α.: *Τοπικά συμβούλια στις βυζαντινές πόλεις. Παράδοση και εξέλιξη (13ος-15ος αι.),* Αθήνα 2015, 102-103. Αγοριτσας, Δ. Κ.: *Κωνσταντινούπολη,* 297 και σημ. 48.

[145] Constantinides, C. N.: *Higher Education,* 41-43.

[146] Γκουτζιουκωστας, Α.: *Ο θεσμός του κοιαίστωρα του ιερού παλατίου: Η γένεση, οι αρμοδιότητες και η εξέλιξή του,* Θεσσαλονίκη 2001, 139-140.

[147] Για το αξίωμα βλ. Verpeaux, J.: Contribution à l' étude de l' administration byzantine: o mesazon, *Byzantinoslavica* 16 (1955) 270-275.

[148] Βλ. PLP 21529. Nicol, D. N.: *Οι τελευταίοι αιώνες,* σ. 338-339 και σημ. 9.

Θεσσαλονίκης, αφού διαδέχτηκε τον Κωνσταντίνο[149] που έμεινε στην πόλη έως τον θάνατό του το 1308. Δεν είναι βέβαιο αν ο Χούμνος διατέλεσε για λίγο «διοικητής» της Θεσσαλονίκης.[150]

Ο Θεόδωρος Μετοχίτης ήταν γέννημα-θρέμμα της Κωνσταντινούπολης.[151] Πολύ νέος (24 ετών) πήρε τη θέση του *μυστικοῦ* που κατείχε πριν ο Νικηφόρος Χούμνος.[152] Είχε ένα πολυτελέστατο σπίτι στην Κωνσταντινούπολη και απέκτησε και αυτός κτήματα στον πλούσιο κάμπο των Σερρών.[153] Την κόρη του Ειρήνη πάντρεψε με τον Ιωάννη, ανηψιό του Ανδρονίκου Β΄.[154] Ο Μετοχίτης εστάλη ως πρεσβευτής στον Σέρβο ηγεμόνα Milutin για να διευθετήσει τη συνθήκη ειρήνης και τον διπλωματικό γάμο του Milutin με την κόρη του Ανδρονίκου Β΄ Σιμωνίδα (1299).[155] Εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη από το Πάσχα του 1303 έως το 1305 ως σύμβουλος της Ειρήνης, δεύτερης συζύγου του Ανδρονίκου Β΄.[156] Η γνωριμία του με τον Ιάκωβο και το περιβάλλον της Θεσσαλονίκης είναι αδιαμφισβήτητο γεγονός.[157]

Μεταξύ Χούμνου και Μετοχίτη, παρά τις ομοιότητες του βίου τους, τόσο η αντίληψή τους για την παιδεία όσο και η στάση τους απέναντι στο

---

149 Βλ. PLP 21492.

150 Zinojinović, M. – Kravari, V. – Gyros, C. (έκδ.): *Actes de Chilandar,* Paris 1998, 159, αριθ. εγγρ. 15 note.

151 Βλ. PLP 17982· ODB, 1357-1358. Ševčenko, I.: Theodoros Metochites, the Chora and the Intellectual Trends of his Time. Στο: Unterwood (έκδ.): *The Kariye Djiami, IV, Studies in the Art of the Karije Djami and its Intellectual Backgrounds,* Princeton – New Jersey 1975, 19-95. Hinterberger, M.: Studien zu Theodoros Metochites, Gedicht I – Des Meeres und des Leben Wellen – Die Angst vor dem Neid – Die autobiographischen Texte – Sprache, *JÖB* 51 (2001) 285-319. Πολεμης, Ι.: *Θεόδωρος Μετοχίτης, Ηθικός ή Περί παιδείας,* Αθήνα 2002, Εισαγωγή, 7*-165. Του Ιδιου: *Θεόδωρος Μετοχίτης, Οι δύο βασιλικοί λόγοι,* Αθήνα 2007, Εισαγωγή, 33-124. Του Ιδιου: *Θεόδωρος Μετοχίτης, Βυζάντιος ή Περί της Βασιλίδος Μεγαλοπόλεως. Κοσμολογία και Ρητορική κατά τον ιδ΄ αιώνα,* Θεσσαλονίκη 2013, Εισαγωγή, 17-89. Polemis, I.: *Theodori Metochitae Carmina,* Turnhout 2015, VI-CXII. Του ιδιου: *Theodoros Metochites Poems, Indroduction, Translation and Notes,* Turnhout 2017, Introduction, 7-21.

152 Κωνσταντακοπουλου, Α.: *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη,* 124 και σημ. 2. Κοντογιαννοπουλου, Α.: *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328). Διοίκηση – Οικονομία,* Θεσσαλονίκη 2004, 96.

153 Guilland, R.: Les palais de Théodore Métochite, *REG* 35 (1992) 82-87. Βλ. και σημ. 144 εδώ.

154 Κωνσταντακοπουλου, Α.: *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη,* 125.

155 Βλ. σημ. 115 εδώ. Βλ. επίσης Djurić, I.: Cadres chronologiques du "presbeutikos" de Théodore Métochite, *JÖB* 32/3 (1982) 111-120. Κοντογιαννοπουλου, Α.: *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β΄,* 96 σημ. 249.

156 Ševčenko, I.: *Études sur la polémique*, 278. Barisić, P.: Povelje vizantijskih carica, *ZRBI* 13 (1971) 159-163. Κοντογιαννοπουλου, Α.: *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β΄,* 95, 96.

157 Για την ανέκδοτη αλληλογραφία τους βλ. σημ. 119-124, 128-130 εδώ.

«αναγεννησιακό» ρεύμα της εποχής, είναι πράγματα εντελώς διαφορετικά. Ανάμεσά τους αναπτύχθηκε νωρίς ένα ανταγωνιστικό πνεύμα, το οποίο οι ερευνητές είδαν ως αντιπαράθεση και αντιπαλότητα.[158] Στην ουσία η έριδα προέκυπτε από τη διαφορετική αντίληψη για τη χρήση της αρχαιοελληνικής λογοτεχνίας στην σύγχρονή τους σκέψη. Ο Μετοχίτης παρουσιάζεται ως εκλεκτικός ως προς τη φιλοσοφία αν και άριστος γνώστης του Πλάτωνα, δείχνει προτίμηση προς τις θετικές επιστήμες και φαίνεται να επιμένει στη γνώση της φύσεως των πραγμάτων, πιο κοντά δηλαδή στον Αριστοτέλη[159]. Ο Χούμνος αποκλείει τα μαθηματικά και την αστρονομία[160] και είναι προσηλωμένος στον Πλάτωνα και τους Νεοπλατωνικούς, τους οποίους αποδέχεται και ο χριστιανισμός. Ο Μετοχίτης απομακρύνεται από την παραδομένη αντίληψη περί του κόσμου. Ο Χούμνος είναι πιο κοντά στην πνευματική ζωή των οπαδών του «θεωρητικού»-ασκητικού βίου. Δύο διαφορετικοί κόσμοι. Αφενός ο κόσμος των λογίων που επιδιώκουν την αναβίωση της θύραθεν παιδείας,[161] αφετέρου ο θεωρητικός ασκητικός βίος που αποστρέφεται τα κλασσικά γράμματα, φτάνοντας κάποτε στα άκρα.[162] Ο Μετοχίτης ανήκει στους εραστές των κλασσικών γραμμάτων. Ο Χούμνος αμφισβητεί τη χρησιμότητά τους –αν και τη γνωρίζει ο ίδιος– στη σύγχρονή του κοινωνία και προτιμά ένα διαφορετικό μοντέλο πνευματικότητας, κοντά στον μοναχισμό.[163] Ήταν φυσικό επακόλουθο η

---

[158] Πληρέστερη μελέτη αυτής της διαμάχης αποτελεί το *βιβλίο* του Ševčenko, I.: *Études sur la polémique*, 51-109.

[159] Για τις αναλύσεις πάνω στο ζήτημα αυτό βλ. Κωνσταντακοπουλου, Α.: *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, 124-142. Πολεμης, Ι.: *Ηθικός ή Περί Παιδείας*, 42* κ.ε. κεφ. 4, 5 και 83*-97*.

[160] Η στροφή προς τη μελέτη των μαθηματικών και ευρύτερα των θετικών λεγομένων επιστημών παρατηρείται στο μεταίχμιο 13ου-14ου αι. και οφείλεται στους νέους ορίζοντες που άνοιξαν λόγιοι λάτρεις της κλασσικής αρχαιότητας, όπως ο Μάξιμος Πλανούδης, ο Ιωάννης Πεδιάσιμος, ο Θεόδωρος Μετοχίτης και ο κύκλος των μαθητών και οπαδών του (Νικηφόρος Γρηγοράς, Λέων Βαρδαλής, Ιωάννης Ζαχαρίας, Μανουήλ Γαβαλάς, Γεώργιος Οιναιώτης, Αχρίδος Γρηγόριος, Θεόδωρος Υρτακηνός, Μανουήλ Φιλής, Νίφων Α΄), βλ. Αγοριτσας, Δ. Κ.: *Κωνσταντινούπολη,* 452-456.

[161] Ό.π. 404-428.

[162] Ό.π. 336-337.

[163] Το παράδειγμα του Μαξίμου Καυσοκαλυβίτη είναι χαρακτηριστικό. Ο «ἄμοιρος παιδείας ἑλληνικῆς» όσιος, βλ. Παταπιος Καυσοκαλυβιτης: *Όσιος Μάξιμος ό Καυσοκαλυβίτης. Αγιολογία Υμνογραφία – Τέχνη. Συμβολή στη μελέτη του αγιορειτικού μοναχισμού κατά τον 14ο αιώνα,* Θεσσαλονίκη 2010, 221, 398.$_{10\text{-}18}$: *Πλὴν ἐπειδὴ καὶ δὲν ἐδιδάχθη γραμματικήν, ἐφαίνετο εἰς τὰ λόγια ἀμαθής, διὰ τοῦτο ὁ μέγας Λογοθέτης ὁ Καλίκλης* <sic>, <= *Θεόδωρος Μετοχίτης*> *εἶπε πρὸς αὐτόν. «Ἡ μὲν φωνὴ Ἰακώβ, αἱ δὲ χεῖρες Ἡσαῦ. Αὐτὸς δὲ ταῦτα ἀκούσας ἔφυγε καλέσας αὐτοὺς ματαιόφρονας καὶ ἀνοήτους, καὶ πλέον εἰς τὰ βασιλικὰ παλάτια δὲν ἐπάτησε»*. Βλ. και Αγοριτσας, Δ. Κ.: *Κωνσταντινούπολη,* 334, 337-338.

συγκρότηση ομάδων οπαδών, εντός και εκτός της Κωνσταντινουπόλεως, ακολούθων της μιας ή της άλλης μερίδας.[164] Και στη Θεσσαλονίκη αυτό το φαινόμενο χώρισε τους λογίους σε οπαδούς του Χούμνου και σε οπαδούς του Μετοχίτη και του μαθητή του Νικηφόρου Γρηγορά. Οι μεν διαμορφώνουν ένα θεολογικό κλίμα που εκφράστηκε αργότερα στη θεωρία του Γρηγορίου Παλαμά·[165] οι δε εργάστηκαν να διαδώσουν το «θαύμα» της ανθρωπιστικής αναγέννησης στην εποχή της ακμής της, με έντονη τη στροφή προς τα κλασσικιστικά ιδεώδη και την ουμανιστική έκφραση. Αυτή η διαπάλη των ιδεών εκδηλώνεται εντονότατα στη συγκρουσιακή πραγματικότητα των ησυχαστών και των αντιπάλων τους μετά την έκβαση των πραγμάτων που οδήγησε στην πτώση του Ανδρονίκου Β΄ (1328) και τον θάνατο του Θεοδώρου Μετοχίτη.[166] Η επικράτηση των ιδεών του Χούμνου –και μετά τον θάνατό του– διεύρυνε το χάσμα ανάμεσα στους δύο αυτούς κόσμους και οδήγησε βαθμιαία, από τη μια στην υποχώρηση και της ουμανιστικής τέχνης και της θύραθεν παιδείας και από την άλλη στην εμφάνιση μιας τέχνης που εκφράζει ησυχαστικές τάσεις[167] ή επικεντρώνεται στην ανάδειξη των γραμμάτων της θεολογικής γραμματείας.[168]

Ο Ιάκωβος ζει και αναπνέει μέσα στο κλασσικιστικό ουμανιστικό πνεύμα που επικρατεί στην Κωνσταντινούπολη στον κύκλο των λογίων που ακολουθούν τον Μετοχίτη. Είναι ο φορέας που μεταφέρει αυτές τις ιδέες τις οποίες ενστερνίστηκε και ο προστάτης των λογίων και των καλλιτεχνών Ανδρόνικος Β΄,[169] όταν ανέλαβε το βαρύ έργο της αναστήλωσης του ναού του Πρωτάτου στο Άγ. Όρος, στο οποίο αποτυπώθηκε το πρόσωπό του ως κτήτορος[170] την

---

[164] Ό.π. 326, 335-336, 340, 362, 427, 450, 455.

[165] Ντινας, Θ.: *Ο Γρηγόριος Ακίνδυνος στο πλαίσιο των ιστορικών γεγονότων και οι θεολογικές διαμάχες στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα* (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη – Καλαμάτα 2016, 52-80, 81-102, 102-123.

[166] Βλ. σημ. 160 εδώ. Η διαμάχη, που ξεκίνησε αρχικά μεταξύ φίλων (Πολεμης, Ι.: *Θεόδωρος Μετοχίτης Ηθικός,* 131*. Αγορίτσας, Δ. Κ.: *Κωνσταντινούπολη,* 452, σημ. 223), κατέληξε τελικά σε διάσταση μεταξύ τους και είχε ένα καταστροφικό τέλος για τον Θεόδωρο Μετοχίτη και τις ιδέες του που ανέδειξαν το φαινόμενο της αναγέννησης, το οποίο και χαρακτηρίστηκε ευρύτατα ως αναβίωση του κλασσικισμού στα γράμματα και την τέχνη.

[167] Μαυροπουλου-Τσιουμη, Χ.: Η μνημειακή ζωγραφική στη Μακεδονία κατά τον 14ο αιώνα. Στο: *Διεθνή Συμπόσια για τη Μακεδονία, Β΄ Συμπόσιο, Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων, Θεσσαλονίκη 14-20 Δεκεμβρίου 1992,* Θεσσαλονίκη 2002, 402-403.

[168] Κατσαρος, Β.: *Γράμματα και πνευματική ζωή,* 199-202.

[169] Νικηφορος Γρηγορας: *Ρωμαϊκή Ιστορία,* I, X: 1, 471.$_{11-12}$.

[170] Ο Α. Βασιλακερης αναγνώρισε στην προσωπογραφία του Μ. Κωνσταντίνου το πορτραίτο του Ανδρονίκου Β΄ ως κτήτορα και χορηγού για την ανέγερση και διακόσμηση του ναού. Βλ. Βασιλακερης, Α.: Οι τοιχογραφίες του Πρωτάτου και το πρόσωπο του αυτοκράτορα, *ΔΧΑΕ,* περ. Δ΄, τόμ. 34 (2013) 117-128. Την άποψη ενίσχυσε πρόσφατη ανακοίνωση του Σεμογλου, Α.:

εποχή που ο Ιάκωβος ήταν «Πρώτος» του Αγ. Όρους.[171] Είναι αυτός ο ίδιος ο Ιάκωβος, ο ρυθμιστής και εμπνευστής και επόπτης όλων αυτών των καλλιτεχνικών προγραμμάτων που συντελούνται στα χρόνια της αρχιερατείας του και στη Θεσσαλονίκη. Ο ίδιος μας πληροφορεί ότι είχε κοντινή σχέση με την αριστοκρατική οικογένεια Μαρμαρά στη Θεσσαλονίκη.[172] Ένα μέλος αυτής της οικογένειας ήταν και ο Γεώργιος Μαρμαράς, ο «αρχιοικοδόμος» του γνωστού μας Σέρβου ηγεμόνα Milutin.[173] Είναι γνωστό επίσης ότι ο Milutin διατηρούσε στη Θεσσαλονίκη δική του αυλή με διοικητική γραμματεία στην οποία υπηρέτησε, τόσο ο Θεόδωρος Μετοχίτης (1303-1304), όσο και ο Νικηφόρος Χούμνος (± 1308).[174]

Ο «*πρωτομαΐστωρ τῶν οἰκοδόμων*» Γεώργιος Μαρμαράς ήταν ο αρχιτέκτονας που έχτισε το παλάτι του Milutin στη Θεσσαλονίκη[175] και, όπως αναφέρεται σε έγγραφα της Μονής Χιλανδαρίου[176], μαζί με τους οικοδόμους Θεόδωρο Μαλάκη και Μανουήλ Βιβλοδόντη,[177] φαίνεται ότι αποτελούσαν ένα συνεργείο που ανήκε στην προνομιούχο τάξη της Θεσσαλονίκης. Στην ίδια τάξη ανήκαν και οι ζωγράφοι της οικογενείας Αστραπά[178] και ασφαλώς ο περίφημος

Ο Χριστός Αναπεσών στο Πρωτάτο και ο αντίκτυπος μιας ιστορικής ερμηνείας του. Στο: *Συμπόσιο. Η Βυζαντινή τέχνη της Θεσσαλονίκης, Ι. Μ. Βλατάδων*, Θεσσαλονίκη 16 Μαρτίου 2019.

171 Παρά τις προσπάθειες μεταχρονολόγησης των τοιχογραφιών του Πρωτάτου βλ. Νάστου, Α.: Το συνεργείο του Πρωτάτου και η πρόταση χρονολόγησης των τοιχογραφιών. Στο: *Πρωτάτο ΙΙ. Η συντήρηση των τοιχογραφιών,* τόμ. Β΄, Πολύγυρος 2015, 40-56. Η τοποθέτησή τους γύρω στο 1290 υιοθετείται από ένα μεγάλο μέρος των μελετητών μέχρι σήμερα και δεν είναι εύκολο να μετακινηθεί.

172 Βλ. σημ. 123 εδώ.

173 Βλ. PLP 17100, 17102. Μια επιστολή του Γρηγορίου Κυπρίου προς τον Γεώργιο Μαρμαρά φαίνεται ότι αποστέλλεται στη Θεσσαλονίκη, όπου ο Κύπριος διατηρεί τον διαυλο επικοινωνίας με τα σημαντικότερα πρόσωπα, βλ. Χρυσοστομιδης, Μ.: *Το επιστολογραφικό corpus,* σ. 218 και σημ. 594, 595. Βλ. και Κισσας, Σ. Κ.: *Το ιστορικό υπόβαθρο των καλλιτεχνικών σχέσεων Θεσσαλονίκης και Σερβίας από το τέλος του ιβ΄ αιώνα μέχρι τον θάνατο του κράλη Μιλούτιν,* μτφρ. ανέκδοτης στη σερβική γλώσσα εργασίας, (βλ. παρακάτω σημ. 184) του Σωτήρη Κίσσα από τον αείμνηστο φίλο Ευ. Ν. Κυριακουδη, Θεσσαλονίκη 2004, 56-57, 75.

174 Βλ. σημ. 156 εδώ.

175 Κισσας, Σ. Κ.: *Το ιστορικό υπόβαθρο,* 57, 75.

176 Βλ. Živojinović, M., Kravari, V., Giros, C.: *Actes de Chilandar,* I, Des origines à 1319, Paris 1998, 192-195, αριθ. 25.$_{7-24}$.

177 Ό.π., 162-166, αριθ. 16.$_{3-5, 12, 17, 32}$. Βλ. ακόμη αναφορές του ονόματος του Γεωργίου Μαρμαρά στην έκδοση Petit, R. P. – Korablev, B.: *Actes de l' Athos,* V, *Actes de Chilandar,* St. Peterburg 1911, 178-181, αριθ. 85 (9 Νοε. 1322), σ. 178.$_{14-15}$, 180.$_{63-64}$ και σ. 182-186, αριθ. 85 (26 Νοε. 1322), 183.$_{21-22, 45-46}$ και σ. 189.$_{100}$.

178 Κισσας, Σ. Κ.: *Το ιστορικό υπόβαθρο,* 59. Για τους ζωγράφους Ευτύχιο και Μιχαήλ Αστραπά

επίσης ζωγράφος Γεώργιος Καλλιέργης με το συνεργείο του. Το έτος 1309 (21 Ιανουαρίου) ο Γεώργιος Μαρμαράς είναι μάρτυρας σε έγγραφο αγοράς του Milutin στην περιοχή της συνοικίας του Παραμόνου στη Θεσσαλονίκη.[179] Εδώ υπήρχε και ιδιοκτησία τριών σπιτιών του Milutin που γειτόνευαν με την αυλή του ναού της Θεοτόκου Ιερουσαλήμ. Αυτή η ιδιοκτησία κατοχυρώνεται αργότερα από τη Μονή Χιλανδαρίου σε έγγραφο που ο Γεώργιος Μαρμαράς και ο ζωγράφος Γεώργιος Καλλιέργης (9 Νοεμβρίου 1322) χρησιμοποιούνται ως μάρτυρες για να πιστοποιήσουν την ιδιοκτησία του Milutin.[180] Δεν υπάρχει αμφιβολία για τη γνωριμία του Σέρβου ηγεμόνα με τους δύο καλλιτέχνες, όπως αδιαμφισβήτητη είναι η σχέση με τους ζωγράφους Ευτύχιο και Μιχαήλ Αστραπά. Όλοι τους εργάστηκαν για τα έργα του Milutin «του ακόρεστου κτήτορα».[181] Τα συνεργεία των καλλιτεχνών φαίνεται από κάποια χρονική στιγμή και μετά (αρχές 14ου αι.) ξεχωρίζουν. Ένα, αυτό του αρχιτέκτονα Μαρμαρά και του ζωγράφου Καλλιέργη, παραμένει στη Θεσσαλονίκη, όπου ο Milutin κτίζει εκκλησίες και παλάτι[182] και χρειάζεται συνεργείο ζωγράφου

προτάθηκε η καταγωγή από τη Θεσσαλονίκη (Kisas, S.: Solunska umetnička porodica Astrapa, *Zograf* 5 (1975) 35-37). Μετά τον γάμο του Milutin και τις πρώτες επαφές και συμφωνίες μαζί του, αναχώρησαν για να εργαστούν με χορηγίες του Milutin στη Σερβία, Κισσας, Σ. Κ.: *Το ιστορικό υπόβαθρο,* 63.

[179] Βλ. σημ. 176 εδώ.

[180] Βλ. Petit, R. P. – Korablev, B.: *Actes de Chilandar,* (όπως στη σημ. 177), σ. 178-181, αριθ. 84 (9 Νοε. 1322), σ. 180.$_{63-64}$. Πρβλ. Κισσας, Σ. Κ.: *Το ιστορικό υπόβαθρο,* 57. Ο προσδιορισμός της θέσης στο τετράγωνο του Αγίου Παραμόνου παραπέμπει κατά την υπόθεση του Σ. Κίσσα στην περιοχή του Ιπποδρομίου, όπου τα έγγραφα της Μονής Χιλανδαρίου παραδίδουν αγορές κτημάτων ανάμεσα στα έτη 1309-1335 (ό.π. , 101-105 και 113-114, σχέδια I-III). Όμως, επειδή το ζήτημα του προσδιορισμού της θέσης είναι άλυτο, βλ. Θεοχαριδης, Γ.: Μια εξαφανισθείσα μονή της Θεσσαλονίκης, η Μονή του Φιλοκάλλη, *Μακεδονικά* 21 (1981) 342-344, πρέπει να αναζητηθεί διαφορετική τοπογραφική θέση.

[181] Κισσας Σ. Κ.: Το ιστορικό υπόβαθρο, 64.

[182] Ό.π., 67-105. Σύμφωνα με τα όσα μας πληροφορεί ο βιογράφος του Milutin αρχιεπίσκοπος Δανιήλ Β΄, ο Σέρβος ηγεμόνας στην πόλη της Θεσσαλονίκης έστησε ανάκτορο και δύο εκκλησίες *στὸ ὄνομα τοῦ ἀρχιερέα τοῦ Χριστοῦ Νικολάου, καὶ τὴν ἐκκλησία στὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου μάρτυρα τοῦ Χριστοῦ Γεωργίου* (Magdalino, P.: Some Additions and Corrections to the List of Byzantine Churches and Monasteries in Thessalonica, *REB* 35 (1977) 283-284. Κισσας, Σ. Κ.: *Το ιστορικό υπόβαθρο,* 68. Τσιτουριδου, Α.: *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη. Συμβολή στη μελέτη της Παλαιολόγειας ζωγραφικής κατά τον πρώιμο 14ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1986, 39-40· στη σημ. 45 το χωρίο παρατίθεται στο πρωτότυπο. Θεοχαριδη, Γ.: *Μία εξαφανισθείσα μονή,* 338). Ο ναός του Αγ. Γεωργίου, που ιδρύθηκε αρχικά από τον Άγ. Σάββα [βλ. και Obolensky, D.: Έξι βυζαντινές προσωπογραφίες, Πουγιουρου, Π. –Νικολαου-Κοναρη, Α. (μτφρ.) – Αγαπητος, Π. Α. (επιμ.), Αθήνα 1998, 185-280, αριθ. 4, 250-251] κατά την εποχή που αυτός διέμενε πολύ κοντά στη μονή του Σωτήρος Χριστού του Φιλοκάλλη, είχε καεί και ερειπωθεί. Ο Milutin τον *έκτισε από τα θεμέλια μεγαλύτερο, τον*

ανανέωσε και τον διακόσμησε (ό.π.). *Στα παλάτια προσέφερε πολύ και αναρίθμητο από τον χρυσό του* (αυτόθι). Στον Milutin είχε παραχωρηθεί έκταση εκεί που υπήρχε το παλάτι του τελευταίου δεσπότη Ανδρονίκου Παλαιολόγου, όπου φαίνεται ότι μετέπειτα εγκαταστάθηκε ο στρατιωτικός διοικητής των Βενετών, κοντά στη μονή της Θεοτόκου, που ήταν μετόχι της μονής Βλατάδων (Santa Maria de Vlatadino). Μετόχι της μονής Βλατάδων υπήρξε και διατηρείται ώς σήμερα και ο ναός του Αγίου Νικολάου Ορφανού (Ξυγγοπουλος, Α.: *Τέσσαρες μικροί ναοί της Θεσσαλονίκης εκ των χρόνων των Παλαιολόγων,* Θεσσαλονίκη 1952, 52-55). Ο Κισσας, Σ. Κ.: *Το ιστορικό υπόβαθρο,* 73, δεν προσδιόρισε ακριβώς τη θέση του παλατιού του Milutin. Το τοποθέτησε περίπου κοντά στη θέση της μονής του Αγίου Νικολάου του Ορφανού. Το λάθος του, κατά τη γνώμη μου, εντοπίζεται στο συμπέρασμα ότι «η Εκκλησία του Αγίου Νικολάου Ορφανού ήταν αυλική» (ό.π.). Οπωσδήποτε η παραχώρηση του χώρου στον οποίο ο Milutin ανέπτυξε το οικοδομικό του πρόγραμμα θα πρέπει να περιοριστεί στο πλαίσιο που ορίζεται νοτιοανατολικά από τα σημεία των θέσεων του σημερινού ναού της Παναγίας Λαοδηγητρίας – Λαγουδιανής (Καδας, Σ. Ν.: *Ιερός ναός Παναγίας Λαγουδιανής – Λαοδηγητρίας,* Θεσσαλονίκη 2014), του Αγίου Νικολάου Ορφανού και του σημερινού ναού των Ταξιαρχών και βορειοδυτικά από τη μονή Βλατάδων και το Βυζαντινό λουτρό (Κουρκουτιδου-Νικολαϊδου, Ε. – Τουρτα, Α.: *Περίπατοι στη Βυζαντινή Θεσσαλονίκη,* Αθήνα 1997, 70, σχέδιο). Στο καθολικό της μονής Βλατάδων ανακαλύπτονται τοιχογραφίες των αρχών του 14ου αι. (Φουστερης, Γ.: Μετασκευές και τοιχογραφήσεις του καθολικού της Μονής Βλατάδων τον 14ο αιώνα. Στο: Επιστημονικό Συμπόσιο, Η Βυζαντινή τέχνη της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, Ι. Μ. Βλατάδων, 14 Μαρτίου 2019 – ανακοίνωση). Δοθέντος ότι οι τοιχογραφίες που σώθηκαν στο αέτωμα του ναού των Ταξιαρχών αποδίδονται στον ζωγράφο Γεώργιο Καλλιέργη, βλ. Tsigaridas, E. N.: L' activité artistique du peintre Thessalonicien Georges Kalliergis, *ΔΧΑΕ,* περ. Δ΄, τόμ. 31 (2010) 53-70, μπορούμε να υποθέσουμε βάσιμα ότι ο Καλλιέργης εργάστηκε και στη μονή Βλατάδων σ' έναν ναό-καθολικό μιας προϋπάρχουσας μονής, προτού να ιδρύσουν στην ίδια θέση οι αδελφοί Δωρόθεος και Μάρκος (Κισσας, Σ. Κ.: *Το ιστορικό υπόβαθρο,* 72) τη μονή των Βλατάδων, της οποίας το καθολικό τιμάται στον Παντοκράτορα Χριστό Σωτήρα. Βάσιμη επίσης είναι και η ταύτιση του ναού των Ταξιαρχών με τον Άγιο Γεώργιο, κύρια αυλική εκκλησία που έκτισε ο Milutin μέσα σε χώρο που του παραχωρήθηκε για την ίδρυση του παλατιού του. Όμως για τα ζητήματα αυτών των ταυτίσεων, καθώς και για την ταύτιση της μονής Φιλοκάλλη (βλ. Tsitouridou, A.: *Manastir Filokal u Solunu,* Στα Πρακτικά Συμποσίου: *Sava Nemanić – Sveti Sava, Istorija i Predanje, Beograd 15-18 Decem. 1976,* Beograd 1979, 253-265. Θεοχαριδης, Γ.: *Μια εξαφανισθείσα σημαντική μονή της Θεσσαλονίκης,* 319-348) απαιτείται ακόμη αναμονή και δημοσίευση των νέων ευρημάτων στο καθολικό της μονής Βλατάδων, για να επιβεβαιωθεί η υπόνοιά μας ότι εδώ προϋπήρχε παλαιότερο μονύδριο του Παντοκράτορος, ίσως εξαρτημένο από τη μεγάλη, τότε, μονή Φιλοκάλλη. Ο Magdalino, P.: *Some Addittions and Corrections*, 282-284, αφού συμπλήρωσε τις πληροφορίες που συγκέντρωσε ο Janin, R.: *Les églises et les Monastères des grands centres byzantins,* Paris 1975, 418419, πρότεινε άστοχα ταύτιση της μονής Φιλοκάλλη με την αναφερόμενη μονή της Αγίας Ιερουσαλήμ που βρισκόταν όμως στη συνοικία του Παραμόνου (βλ. σημ. 180 εδώ). Η Α. Tsitouridou, (ό.π.) μελέτησε εκτενέστερα τα ζητήματα που σχετίζονται με τη μονή και την ιστορία της και ο Γ. Θεοχαριδης, (ό.π.) συμπλήρωσε ορισμένα στοιχεία που ολοκληρώνουν τα δεδομένα για τη μονή Φιλοκάλλη, χωρίς να ταυτίζεται ο χώρος στον οποίο βρισκόταν η θέση της μονής –παρά το γεγονός ότι υπήρχε έξω από τα όρια των αναφερομένων ιδρυμάτων του Milutin και η τοποθέτησή της προσδιορίζεται γενικότερα πλησιέστερα–, κατά τη γνώμη μου, όχι προς την περιοχή του Αγίου Νικολάου του Ορφανού, με βάση την ώς τώρα έρευνα, αλλά βορειότερα και από τη θέση του

για τη διακόσμησή τους· το άλλο, των Αστραπάδων, φεύγει για την περιοχή των Σερβικών κτίσεων του Milutin, εκτελώντας εκεί τα μεγάλα σύνολα της μνημειακής ζωγραφικής στα οποία μετέφεραν, μ' ένα διακριτό στυλ από το στυλ του Καλλιέργη, το πνεύμα της Παλαιολόγειας «αναγέννησης» στην τέχνη τους. Το στυλ αυτό το διδάχτηκαν συνεργαζόμενοι με τον κλασσικότερο καλλιτέχνη στη διακόσμηση του ναού του Πρωτάτου και το εφάρμοσαν και στην τοιχογράφηση του ναού της Περιβλέπτου στην Αχρίδα.[183]

Στη Θεσσαλονίκη ο Καλλιέργης διακοσμούσε με τοιχογραφίες τους ναούς που έχτιζε ή χορηγούσε για τη διακόσμησή τους ο Milutin, όπως ο ναός του Αγίου Νικολάου του Ορφανού,[184]

σημερινού ναού των Ταξιαρχών, δηλαδή στον εγγύτερο χώρο πάνω από τον σημερινό ναό των Ταξιαρχών. Τα επιχειρήματα για την παραπάνω ταύτιση ελπίζω να δημοσιεύσω σύντομα, όπως και για την αναφερόμενη ως γειτονική μονή (Santa Maria) του παλατιού και του Αγίου Νικολάου (που διατέθηκε από τη μονή Βλατάδων ως κατοικία του Βενετού στρατιωτικού διοικητή), αλλά και για τον σημ. ναό των Ταξιαρχών στη σύνδεσή του με τον αναφερόμενο ναό του Αγίου Γεωργίου κοντά στον χώρο του παλατιού που ορίζεται και από τον ναό του Αγίου Νικολάου του Ορφανού.

[183] Το καλλιτεχνικό συνεργείο των Ευτυχίου και Μιχαήλ Αστραπά εργάζεται μακριά από τη Θεσσαλονίκη μεταξύ των ετών 1294/95 και 1321 στα ακόλουθα μνημεία που με βεβαιότητα αποδίδονται σ' αυτούς: α) στον ναό της Παναγίας Περιβλέπτου στην Αχρίδα (1294/95), βλ. Čornakov, D.: *Freske u črkvi Svetog Klimenta u Ohridu 1295,* Beograd 1961. Milijković-Perek. P.: *Deloto na zografite Michailo i Eutixij,* Skopje 1967. Marković, M.: Ikonografski program najstarijer živopisa črkva Bogorodica Periblepte u Ohridu, *Zograf* 35 (2011) 119-143. Του Ιδιου: The Painter Eutychios – Father of Michael Astrapas and Protomaster of the Frescoes in the Church of the Virgin Perivleptos in Ochrid *ZLU* 38 (2010) 9-33, Grozdanov, C.: Les portraits des premiers Paleologues dans le narthex de la Vierge Peribleptos (St.-Clement) à Ochrid. Une hypothèse. Στο: Stefanović, I. (έκδ.): *Σύμμεκτα. Collection of Papers Dedicated to the 40th Anniversary of Institute for Art History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade,* Beograd/Belgrade 2012, 227-235. β) Παναγία Ljevišska (1307/9), βλ. Babić, G. – Panić, D.: Borodica Ljeviška, Beograd 1975. γ) Παρεκκλήσι Ιωακείμ και Άννας (1313/14), βλ. Babić, G.: Kraljeva črkva Studeniči, Beograd 1987. δ) Μονή Αγίου Προχόρου στην περιοχή Pčnjia του όρους Κότζιακ νότια από τη Βράνια (ca. 1315), βλ. Subotić, G. – Todorović, D.: Slikar Mihailo u manastiru Svetog Prohora Pčnijskog, *ZRBI* 34 (1995) 117-137. ε) Άγιος Γεώργιος στο Nagoričino (1317/18), βλ. Todić, B.: *Staro Nagoričino,* Beograd 1993. ς) Άγιος Νικήτας στο Čučer (1318/1321), βλ. Marković, M.: *Sveti Nikita kod Skopja. Zalučbina Kralja Milutina,* Beograd 2015. ζ) Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Gračanica (1321). βλ. Todić, B.: *Gračanica Slikarstvo,* Beograd 1999.Για την καλλιτεχνική δραστηριότητα κατά την εποχή του κράλη Milutin βλ. Todić, B.: *Serbian Medieval Painting. The Age of King Milutin,* Belgrade 1999.

[184] Ξυγγοπουλος, Α.: *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου Ορφανού Θεσσαλονίκης,* Αθήνα 1964. Μαυροπουλου-Τσιουμη, Χ.: *Ο Άγιος Νικόλαος ο Ορφανός,* Θεσσαλονίκη 1970, [2]1998 / *The Church of St. Nicholas Orphanos,* Thessaloniki 1997. Τσιτουριδου, Α.: *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού Θεσσαλονίκης,* Θεσσαλονίκη 1986. Για το ζήτημα της ανάμειξης του Milutin στην ανακαίνιση του ναού βλ. ό.π., 37-45. Ο Σ. Κίσσας, στην

ο Άγιος Γεώργιος (πιθανότατα ο σημερινός ναός των Ταξιαρχών)[185] και η Αγία Τριάδα.[186]

Ο Καλλιέργης γνώρισε τον πατριάρχη Νίφωνα Α΄ (1310-1314), όταν με δραστικές ενέργειες του Ιακώβου ως πρωτοστάτη των οπαδών του Θεοδώρου Μετοχίτη εκθρονίστηκε ο Αθανάσιος Α΄ και ανήλθε στον θρόνο ο Νίφων Α΄.[187] Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στο διάστημα 1310-1314 η ζωγραφική τέχνη του Καλλιέργη βρήκε έδαφος να αναπτυχθεί σε μνημεία της Βέροιας με τη συνδρομή του Βεροιώτη πατριάρχη Νίφωνος Α΄.[188]

ανέκδοτη εργασία του *Istorijska podloga umetničkih odnosa Soluna i Serbije od kralja XII veka do smrti kralja Milutina 1321,* Beograd 1976, είχε ήδη υποστηρίξει την ίδια άποψη. Βλ. ακόμη Μπακιρτζης, Χ. (επιμ.), Άγιος Νικόλαος Ορφανός. Οι τοιχογραφίες / Ayios Nikolaos Orphanos. The Wallpaintings, Αθήνα 2003.

185 Βλ. σημ. 182 εδώ. Για τις μετατροπές που υπέστη το μνημείο βλ. Μαντοπουλου-Παναγιωτοπουλου, Θ.: Το χρονικό των επεμβάσεων στον ναό των Ταξιαρχών στη Θεσσαλονίκη κατά τη δεκαετία 1950-1960. Στο: *Κτίτωρ. Αφιέρωμα στον δάσκαλο Γεώργιο Βελένη,* Θεσσαλονίκη 2017, 183-196.

186 Ο ναός μαρτυρείται, τόσο από τον βιογράφο του Milutin αρχιεπίσκοπο Δανιήλ Β΄, όσο και από έγγραφο της Μονής Χιλανδαρίου (*Actes de Chilandar*, II 493497, αριθ. 38), βλ. Κισσας, Σ. Κ.: *Το ιστορικό υπόβαθρο*, 101 και σημ. 258-259. Η θέση του μνημείου δεν έχει εντοπιστεί.

187 Για την παραίτηση του Αθανασίου Α΄ από τον πατριαρχικό θρόνο βλ. Κοντογιαννοπουλου, Α.: *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328). Διοίκηση – Οικονομία,* Θεσσαλονίκη 2004, 97. Γουναριδης, Π.: *Το κίνημα των Αρσενιατών (1261-1310). Ιδεολογικές διαμάχες την εποχή των πρώτων Παλαιολόγων,* Αθήνα 1999, 183-185. Η ανάμειξη του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ιακώβου ως πρωτοστάτη στην ομάδα των κατηγόρων του που τον ανάγκασαν να παραιτηθεί (Αγορίτσας, Δ. Κ.: *Κωνσταντινούπολη,* 437 και σημ. 161) είχε βαθύτερες ρίζες στον χρόνο (Katsaros, B.: *Documents relatifs,* 407 σημ. 45). Για τη γνωριμία του Καλλιέργη με τον πατριάρχη Νίφωνα Α΄ (1310-1314) και τον προστατευόμενό του ποιητή Μανουήλ Φιλή βλ. Kisas, S.: O vremenu nastanka fresaka u črkvi svetih Apostola u Sulunu, *Zograf* 7 (1976) 52-57. Μεσολαβητικό ρόλο στη γνωριμία του ζωγράφου με τα δύο σημαντικά πρόσωπα θα ανέλαβε ο Ιάκωβος, αν και ο Καλλιέργης, φίλος του Νικηφόρου Γρηγορά, του πιο πιστού μαθητή του Θεοδώρου Μετοχίτη, θα μετείχε στις κοινωνικές δικτυώσεις του κύκλου που ενεργούσε κατά του Αθανασίου Α΄ και πέτυχε να προκαλέσει την παραίτησή του και να ανεβάσει στον θρόνο τον Νίφωνα Α΄. Ο Χούμνος προσφέρθηκε να παίξει μεσολαβητικό ρόλο για τη συμφιλίωση της Εκκλησίας με τους Αρσενιάτες, αντιπάλους του Αθανασίου Α΄, τον οποίο ο ίδιος εκτιμούσε όντας μαζί με τον Θεόληπτο Φιλαδελφείας στον κύκλο του, αλλά μετέπειτα στράφηκε εναντίον του Νίφωνα Α΄, που ανήκε στον κύκλο του Θεοδώρου Μετοχίτη, και κατάφερε να τον εκθρονίσει, γράφοντας το κατηγορητήριο για την απομάκρυνσή του από τον πατριαρχικό θρόνο, για να πετύχει την εκλογή του μαθητή του Ιωάννου ΙΓ΄ Γλυκέος.

188 Πελεκανιδης, Σ.: *Καλλιέργης όλης Θετταλίας άριστος ζωγράφος,* Αθήναι 1973. Έχω υποστηρίξει στο παρελθόν. Στο: *Έμμετρες γραπτές αφιερω<μα>τικές επιγραφές* (29ο Συμπόσιο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα, 15 και 16 Μαΐου 2009, Στρογγυλή Τράπεζα: P. Odorico, B. Κατσαρός, Γ. Βελένης), ότι η έμμετρη κτητορική επιγραφή στον ναό του Χριστού στη Βέροια, βλ. Rhoby, A.: *Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung,* I, *Byzantinischen Epigramme auf Fresken und Mosaiken,* Vienne 2009, 157-160, Nr. 81, αποτελεί παραποιημένο

Αργότερα ο Καλλιέργης και το συνεργείο του εργάστηκε στο εσωτερικό του καθολικού της Μονής Χιλανδαρίου, όπου αποτύπωσε την προσωπογραφία του Milutin,[189] γεγονός που φανερώνει τη στενή τους γνωριμία. Δεν είναι άνευ σημασίας το γεγονός ότι ο Γεώργιος Καλλιέργης και άλλοι συνεργάτες, που εργάστηκαν στα έργα του Milutin, χρησιμοποιήθηκαν ως μάρτυρες συμβολαιογραφικών εγγράφων που πιστοποιούν αγορές του Milutin για λογαριασμό της Μονής Χιλανδαρίου.[190] Ύστερα από το έργο στο Καθολικό της Μονής και τον θάνατο του Milutin (1321) χάνονται τα ίχνη του ζωγράφου Γεωργίου Καλλιέργη. Τα συναντούμε ξανά στη «Μονῳδία ἐπὶ τῇ τελευτῇ τοῦ φιλτάτου μοι Καλλιέργη»[191] που του αφιέρωσε ο «φίλτατός» του Μανουήλ

επίγραμμα, πιθανότατα του Μανουήλ Φιλή. Με αφορμή την ευρύτερη συζήτηση ο αείμνηστος Κ. Πιτσάκης σχολίασε και πρότεινε νέα ανάγνωση της επιγραφής, βλ. Πιτσακης, Κ.: Και πάλι για την κτητορική επιγραφή του Χριστού Βεροίας. Στο *Aureus. Τόμος αφιερωμένος στον καθηγητή Ευάγγελο Κ. Χρυσό,* Αθήνα 2014, 673-681. Στη μελέτη μου *Ο ζωγράφος των τοιχογραφιών της Πρόθεσης στην παλαιά Μητρόπολη Βεροίας* (τυπώνεται) αναπτύσσεται η όλη προβληματική για την παρουσία του ζωγράφου Γεωργίου Καλλιέργη στην πόλη και αποδίδονται σ' αυτόν και οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Βλασίου, τις οποίες ο μακαρίτης Θανάσης Παπαζώτος (*Η Βέροια και οι ναοί της (11ος-18ος αι.),* Αθήνα 1994, 174-175 πίν. 12-13. Του Ιδιου: *Οδοιπορικό στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή Βέροια. Ναοί – Τέχνη – Ιστορία,* Αθήνα 2003, 53-55) θεωρεί *των αρχών, και μάλλον της δεύτερης δεκαετίας του 14ου αι.,* τοποθετώντας τες σε μια χρονική περίοδο που, αν και δεν ταυτίζει τον ζωγράφο, ασφαλώς γνωρίζει ότι στη Βέροια εργάζεται τότε ο Γεώργιος Καλλιέργης.

[189] Djurić, V.: *Vizantijske freske u Jugoslaviji,* Beograd 1976, 205 σημ. 55. Για τη ζωγραφική στη Μ. Χιλανδαρίου κατά την εποχή του Milutin βλ. Djurić, V.: La peinture de Chilandar à l' époque du roi Milutin, *Hiladarški Sbornik* 4 (1978) 31-61. Του Ιδιου: Les portraits des souverains dans le narthex de Chilandar. L' histoire et la signification, *Hiladarški Sbornik* 7 (1989) 105-124, εικ. 3, 10.

[190] Βλ. και σημ. 180 εδώ. Βλ. και Βασιλακη, Μ.: Υπήρξε Μανουήλ Πανσέληνος; Στο: *Ο Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή του,* Αθήνα 1997, 47.

[191] Ο Σωτήρης Κίσσας ετοίμαζε έκδοση του κειμένου από τον «Cod. Caesar. Vindobon. theologicus 176, fol. 126^{v}-131^{r}.», παραπέμποντας στον παλαιότερο κατάλογο χειρογράφων του D. Nessel (βλ. Κισσας, Σ. Κ.: *Το ιστορικό υπόβαθρο,* 61, σημ. 144). Στις συζητήσεις που είχαμε με τον ίδιο και τον κοινό μας φίλο Θανάση Παπαζώτο τους ενημέρωνα ότι υπήρχε ήδη έκδοση του κειμένου (βλ. Previale L.: Due Monodie inedite di Mateo di Efeso, *BZ* 41, 1941, 21-26, 36-39) και ότι το μόνο που χρειαζόταν ήταν μια σχολιασμένη έκδοση, για να γίνουν ευρύτερα γνωστά ο βίος και η πορεία του Καλλιέργη ως ζωγράφου. Ο Σωτήρης Κίσσας επέμεινε λανθασμένα στην άποψη ότι η «Μονῳδία» ήταν έργο του Νικηφόρου Γρηγορά και ότι ο Καλλιέργης υπήρξε «στενός φίλος του Γρηγορά και μαζί του φοίτησε στην Κωνσταντινούπολη, προερχόταν δε από αριστοκρατική οι κογένεια. Φονεύθηκε, κατά πάσα πιθανότητα, στη Θεσσαλονίκη το 1347, την περίοδο της εξέγερσης των Ζηλωτών, όταν οι νικητές πέταξαν από τα τείχη περί τους πενήντα ευγενείς» (ό.π., 61). Ο Θ. Παπαζώτος σημείωσε και περιέλαβε, χωρίς σχόλιο, στη βασική βιβλιογραφία την αναγραφή της έκδοσης της «Μονῳδίας» στο βιβλίο του (βλ. Παπαζωτος Θ.: Η Βέροια και οι ναοί της (11^{ος}-18^{ος}αι., 25, 102) και σεβάστηκε την πρόθεσή μου να ασχοληθώ με την πλήρη σχολιασμένη έκδοση του κειμένου, όμως επέμεινε στις απόψεις των

Γαβαλάς, μέτοχος και αυτός του κύκλου των λογίων γύρω από τον Θεόδωρο Μετοχίτη, όπου φαίνεται η οικογενειακή του καταγωγή και η μετέπειτα καλλιτεχνική παιδεία του που ανάγεται στο περιβάλλον της Κωνσταντινούπολης και ότι αυτός ἐκόμισε εἰς τὴν τέχνην του τα στοιχεία του κλασσικού στυλ της Παλαιολόγειας «αναγέννησης» που μετέδωσε από την Κωνσταντινούπολη στο περιβάλλον του Αγίου Όρους[192] και τη Μακεδονική ενδοχώρα.

Α. Ξυγγοπουλου και Γ. Ι. Θεοχαριδη για τη «Θεσσαλονικιώτικη καταγωγή του Καλλιέργη» (ό.π., 253 σημ. 523), μια άποψη ευρύτατα διαδεδομένη στους ειδικούς που αναφέρονται στο πρόσωπο του ζωγράφου: «Θεσσαλονικιός, σύμφωνα με τα έγγραφα που βρέθηκαν,45 ο Καλλιέργης θα πρέπει, ωστόσο, να σπούδασε στην Κωνσταντινούπολη, αν κρίνουμε από τα έργα του» (βλ. T. Velmans, Βυζάντιο. Τέχνη και διακόσμηση, μτφρ. Μαρία Σακκή, Αθήνα 2004, 250). Η παλαιότερη άποψη του Radojčić S. V.: *Staro Srpsko Slikarstvo,* Beograd 1966, 127-128, υποπτεύθηκε ορθά ότι ο Καλλιέργης εργάστηκε ως ζωγράφος στην Κωνσταντινούπολη, με βάση ένα επίγραμμα του ποιητή Μανουήλ Φιλή (ό.π., 217 σημ. 206). Ο Α. Ξυγγοπουλος (Ο εικονογραφικός κύκλος της ζωής του Αγίου Δημητρίου, Θεσσαλονίκη 1979, 60), αναφερόμενος στο επίγραμμα που επισήμανε ο Radojčić «δι᾽ ἓν ζωγραφικὸν ἔργον τοῦ Καλλιέργη», σχολίασε: «τοῦ γνωστοῦ δηλαδὴ ζωγράφου τοῦ διαμένοντος εἰς τὴν Θεσσαλονίκην». Η αναφορά του ονόματος του ζωγράφου Καλλιέργη, ο οποίος αφιέρωσε την εικόνα στη «Ζωοδόχο πηγή» γιατί του θεράπευσε τα χέρια από τη «λέπρα», παραπέμπει σε δερματική πάθησή του λόγω της ενασχόλησής του με υλικά που προκαλούν τέτοιου είδους παθήσεις του δέρματος ιδίως των χεριών που τα ανακατεύουν (π.χ. ασβέστης κ.ά. καυστικές ουσίες). Ο Στ. Ιω. Κουρουσης (Μανουήλ Γαβαλάς είτα Ματθαίος μητροπολίτης Εφέσου (1271/72-1355/60), Αθήναι 1972, 332 σημειώνει: «ἐν τῷ μεταξύ διαρκούσης τῆς α΄ φάσεως τοῦ ἐμφυλίου πολέμου <sc. Ἀνδρονίκου Β΄ καί Ἀνδρονίκου Γ΄> συνέθηκε < ο Γαβαλάς και όχι ο Γρηγοράς> τὴν εἰς τὸν συμπατριώτην Καλλιέργην, θανόντα ἐν Θεσσαλονίκῃ, μονῳδίαν, ἐν ᾗ μνημονεύει καὶ τῆς ἀπὸ Φιλαδελφείας ἐκπτώσεως»). Το κείμενο, συνεπώς, της «Μονῳδίας» και ο ακριβής σχολιασμός του αποκαθιστούν την όλη ασάφεια γύρω από την καταγωγή και τα βιογραφικά δεδομένα του ζωγράφου Γεωργίου Καλλιέργη, καθώς και του πλησιέστερου χρόνου του θανάτου του, ζητήματα που δεν φαίνεται να απασχόλησαν σε βάθος ως σήμερα τους ερευνητές, γι᾽ αυτό και οι αβεβαιότητες και η ολίσθηση σε σφάλματα ή υποθέσεις, όπως π.χ. ο τόπος και οι συνθήκες του τραγικού του θανάτου, τον οποίο ο Σωτήρης Κίσσας τοποθέτησε σε πολύ μεταγενέστερη χρονική περίοδο από εκείνη που προσδιορίζεται από τη χρονολόγηση του ίδιου του κειμένου της «Μονῳδίας», τη σχολιασμένη έκδοση της οποίας ετοιμάζω τη δημοσίευση.

[192] Η άποψή μου, σύμφωνα με την οποία το συνεργείο που εργάστηκε μαζί με εκείνο των Αστραπάδων στην τοιχογράφηση του Πρωτάτου (βλ. Βασιλακερης, Α.: Οι ζωγράφοι του Πρωτάτου: Διάκριση των Καλλιτεχνών που εργάστηκαν στις παλαιολόγειες τοιχογραφίες του ναού. Στο: *Β΄ Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου, Εισηγήσεις, ερευνητικά προγράμματα και Περιλήψεις ανακοινώσεων,* Ιωάννινα 1997, 196-197) είχε επικεφαλής τον ζωγράφο Γεώργιο Καλλιέργη, υποστηρίχτηκε για πρώτη φορά στο Διεπιστημονικό Μεταπτυχιακό Σεμινάριο «Νίκος Οικονομίδης» που διοργάνωσε (27.5.2016) το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών με θέμα: «*Βυζαντινή Θεσσαλονίκη: σταθμοί στην ιστορία, κοινωνία και καθημερινότητα, πνευματική ζωή, τέχνη και ακτινοβολία*». Ο μόνος από τους επώνυμους καλλιτέχνες που αναφέρονται ότι εργάστηκαν στη Θεσσαλονίκη και στη Μακεδονία στα τέλη του 13ου – γ΄ δεκαετία του 14ου αι., προερχόμενος από το καλλιτεχνικό περιβάλλον της Κωνσταντινούπολης, είναι ο Γεώργιος Καλλιέργης. Η διασύνδεσή του με τον

Πνευματικός καθοδηγητής και επόπτης των έργων διακόσμησης των ναών από τον Καλλιέργη ήταν, όσο ζούσε, ο Ιάκωβος. Στη μονή Περιβλέπτου, που ίδρυσε ο ίδιος ο Ιάκωβος με την υποστήριξη ασφαλώς των υψηλών γνωριμιών του στην πρωτεύουσα,[193] ανέλαβε τη διακόσμηση του καθολικού ο Καλλιέργης.[194] Στις τοιχογραφίες του παρεκκλησίου του Αγ. Ευθυμίου (1302-1303) διαπιστώνεται εξάρτηση από τη Μονή Παμμακαρίστου.[195] Ο Μανουήλ Φιλής,[196] οπαδός του Μετοχίτη και προστατευόμενος του μετέπειτα πατριάρχη

Ιάκωβο, ήδη από την εποχή που αυτός ήταν Πρώτος στο Άγιο Όρος, και τον Ανδρόνικο Β΄, τον πρωτεργάτη-χορηγό για την αναστήλωση και διακόσμηση του Πρωτάτου, ισχυροποιεί την άποψη ότι ο Καλλιέργης υπήρξε εισηγητής του νέου στυλ της Κωνσταντινούπολης στο Άγιο Όρος και γενικότερα τη Μακεδονία. Τώρα που οι μελετητές συνειδητοποιούν ότι ο μύθος του ζωγράφου Πανσελήνου ξεθωριάζει δεν μπορούμε να πούμε ότι οι προηγούμενες έρευνες πρέπει να τεθούν στο περιθώριο. Στο ζήτημα όμως αυτό, λόγω της σπουδαιότητάς του, θα επανέλθω με ειδικότερη εργασία.

[193] Δεν μπορεί να αμφισβητηθεί η άποψη ότι τέτοιου είδους έργα δεν θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν χωρίς άνωθεν υψηλή χορηγία. Ο Γ. Βελενης (*Βυζαντινή Θεσσαλονίκη, Η πόλη και τα μνημεία της,* 69) ορθά σημειώνει: *Στα χρόνια που ακολούθησαν η Θεσσαλονίκη επανασυνδέθηκε καλλιτεχνικά με την Κωνσταντινούπολη, διατηρώντας παράλληλα και τον πλούτο των αρχιτεκτονικών στοιχείων που καλλιέργησε κατά την εποχή των δεσποτών της Ηπείρου. Αρχαιότερο δείγμα εκείνης της διεργασίας συνιστά ο πολύτρουλος ναός του Αγίου Παντελεήμονα με το πλούσια διακοσμημένο περίστωο που απολήγει σε παρεκκλήσια (εικ. 29). Πρόκειται για ένα από τα σημαντικότερα μνημεία της Θεσσαλονίκης, όπου γίνεται συνδυασμός ντόπιων τεχνικών καταβολών και πρωτευουσιάνικων τυπολογικών και μορφολογικών στοιχείων.*

[194] Tsitouridou, A.: Zidno slikarstvo Svetog Pantelejmona u Solunu, *Zograf* 6 (1975) 4-20. Για το μνημείο βλ. και Μαρκη, Ε.: Ο Ναός του Αγίου Παντελεήμονος. Στο: *Η Θεσσαλονίκη και τα μνημεία της,* Θεσσαλονίκη 1985, 95-98. Κουρκουτιδου-Νικολαϊδου, Ε. – Τουρτα, Α.: *Περίπατοι στη Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, 45-47.

[195] Η Gouma-Peterson, T.: The Frescoes of the Parekklesion of St. Eythymios in Thessaloniki: Patrons, Workshops and Style. Στο: Curčić, Sl. – Mouriki, D. (επιμ.), *The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire,* Papers from the Colloquium held at Princeton University, 8-9/5/1989, Princeton 1991, 122-123 εικ. 44-46, ορθά κατά τη γνώμη μου επισήμανε τις σχέσεις των τοιχογραφιών της Παμμακαρίστου (1305/1310) με τις τοιχογραφίες του παρεκκλησίου του Αγίου Ευθυμίου στον Άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης, παρά τις αντιρρήσεις που διατυπώνουν οι Belting, H. – Mango, C. – Mouriki, D.: *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos,* 107-111, fig. 103-110, πίν. XIII. Στο ζήτημα αναφέρεται η έτοιμη μελέτη μου *Ζητήματα του παρεκκλησίου του Αγίου Ευθυμίου (1302-1303) στη Θεσσαλονίκη*, που εκτυπώνεται.

[196] Ο Μανουήλ Φιλής είναι ο συντάκτης του έμμετρου επιγράμματος που περιτρέχει σε ταινία «τὸ μέσον ὁλοκλήρου σχεδὸν τῆς ἐπιφανείας τῆς β. πλευρᾶς τοῦ ναϋδρίου σὲ μῆκος 6,80 μ.» (Σωτηριου, Γ. – Σωτηριου, Μ.: *Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης,* Ι, Αθήναι 1952, 225. Το κείμενο της επιγραφής απασχόλησε αρκετά τους ερευνητές (Κατσαρος, Β.: *Ζητήματα,* ό.π.). Για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. RHODY, A.: *Byzantinische Epigramm,* 199-203, Nr. 112. Βλ. επίσης Βελενης, Γ.: Επιγραφική μαρτυρία για την κόρη του Ταρχανειώτη

Νίφωνος Α΄[197] γράφει επιγράμματα στην Παμμακάριστο και στον Άγιο Ευθύμιο. Ασφαλώς ανήκει στον κύκλο Ιακώβου – Νίφωνος Α΄ και Καλλιέργη στην κοινωνική τους δικτύωση. Όλοι τους γνωρίζουν και τις εικονογραφικές και τις καλλιτεχνικές τάσεις που επικρατούν στην πρωτεύουσα και στη Μονή Παμμακαρίστου.[198] Από εκεί υπαγορεύονται στον αρμόδιο μητροπολίτη, φίλο του ηγουμένου της Μονής και μετέπειτα πατριάρχη Ιωάννου ΙΒ΄ Κοσμά[199], όσα μηνύματα κρύβονται στο εικονογραφικό πρόγραμμα του παρεκκλησίου του Αγίου Ευθυμίου και σε άλλα ζωγραφικά έργα διακόσμησης ναών αυτής της περιόδου στη Θεσσαλονίκη και στη Μακεδονία.

Αυτού του είδους τα ζητήματα και τα θέματα «κύκλων» και «έργων» στη Θεσσαλονίκη, τη Βέροια και το Άγιο Όρος, όπου εργάστηκε ο Καλλιέργης και μπορεί να του αποδοθούν μνημειακά σύνολα τοιχογραφιών με την εποπτεία είτε του Ιακώβου είτε του Νίφωνος Α΄, είναι υπόθεση πολύπλοκη.[200]

στη Θεσσαλονίκη, *Εγνατία* 6 (2001-2002) 13-31. Τρουπκου, Ν.: Επιγραφική προσέγγιση των τοιχογραφιών του Αγίου Ευθυμίου στη Θεσσαλονίκη. Στο: *Κτίτωρ. Αφιέρωμα στον δάσκαλο Γεώργιο Βελένη,* Θεσσαλονίκη 2017, 393-405. Το όνομα του Μανουήλ Φιλή, εκτός από τα επιγράμματά του για τους χορηγούς Ταρχανειώτες, συνδέεται –όχι τυχαία– τόσο με τον μητροπολίτη Ιάκωβο όσο και με τη μονή Φιλοκάλλη (Θεοχαριδης, Γ.Ι.: *Μια εξαφανισθείσα σημαντική μονή,* 325 και σημ. 2, 3). Στο περιβάλλον βεβαίως της μονής Παμμακαρίστου, συνέθεσε έμμετρα επιγράμματα που σώζονται και στις επιγραφές του παρεκκλησίου, αλλά και άλλα ποιήματα-επιγράμματά του που συνδέονται με την οικογένεια Μιχαήλ Γλαβά Ταρχανειώτη, βλ. Belting, H. – Mango, C. – Mouriki, D.: *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos,* 12, 1516, 21 και εικ. 24a, 25ab, 25ad, 96. Βλ. και Braounou-Pietsh, E.: *Beseelte bilder. Epigramme des Manuel Philes auf bildliche Darstellungen,* Wien 2010, 57-68, 182-184. Για την οικογένεια Ταρχανειωτών βλ. Leontiades, I. G.: *Die Tarchaneiotae. Eine prosopographishe-sigillographische Studie*, Thessaloniki 1988. Για τον Μιχαήλ Γλαβά Ταρχανειώτη βλ. Θεοχαριδης, Γ.: Μιχαήλ Δούκας Γλαβάς (Προσωπογραφικά), *Επιστ. Επετ. Φιλοσ. Σχολής Αριστ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης* 7 (1956) 183-206. Για τον Μιχαήλ ως κτήτορα της μονής Treskavča βλ. Marcović, M.: Mihailo Glavas Tarhaniot – ktitor manastira Treskavča, *Zograf* 38 (2014) 77-98.

[197] Βλ. σημ. 187 εδώ. Ο πατριάρχης Νίφων Α΄, αφού συναίνεσε να γίνει από την επίσημη Εκκλησία η άρση του σχίσματος των Αρσενιατών (βλ. Γουναριδης, Π.: *Το κίνημα των Αρσενιατών,* 183-185) με τη διαμεσολάβηση του Νικηφόρου Χούμνου (14 Σεπτεμβρίου 1310), δέχτηκε στη συνέχεια σφοδρότατες επιθέσεις από οπαδούς του «κύκλου» του Χούμνου, που ήταν ηγέτης της αντίπαλης μερίδας του «κύκλου» του Μετοχίτη, αλλά και πόλεμο από τον ίδιο τον Νικηφόρο, ο οποίος συνέταξε, όπως είδαμε, και το κατηγορητήριο για την εκθρόνισή του, κατηγορώντας τον δήθεν για σιμωνία (βλ. Κοντογιαννοπουλου, Α.: *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β΄,* 97).

[198] Βλ. σημ. 195 εδώ.

[199] Belting, H. – Mango, C. – Mouriki, D.: *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos,* 15, 22. Βλ. και σημ. 187 εδώ.

[200] Για τα ζητήματα αυτά ετοιμάζω σχετική εργασία, στην οποία αναδεικνύεται η μορφή του Ιακώβου ως καθοδηγητή της όλης δημιουργικής πνοής που παρατηρείται στον χώρο αυτή

Συνιστούν ένα πλέγμα κοινωνικής δικτύωσης προσώπων, έναν άλλο δηλαδή δρόμο– πέρα από τα δεδομένα της έρευνας γύρω από την τεχνοτροπία–, πάνω στον οποίο είναι δυνατό να στηριχτεί μια λογική ερμηνεία για την κατανόηση της μεταφοράς του πολιτιστικού κλίματος στην επικοινωνία Βυζαντίου – Θεσσαλονίκης, όπου τα συγκεκριμένα πρόσωπα λειτουργούν ως φορείς των ιδεών του φαινομένου της Παλαιολόγειας «αναγέννησης» στην κεντρόφυγη δύναμη της ακτινοβολίας της. Κεντρικό πρόσωπο του «κύκλου» στη Θεσσαλονίκη είναι ο Ιάκωβος.

την εποχή. Για τα κείμενα του επιστολογραφικού corpus των χφφ. Vatic. gr. 1891 και Paris. gr. 1124A, έχω έτοιμη έκδοση που ελπίζω σύντομα να δημοσιευτεί.

Borbála Szebehleczky

Η ιστορική έρευνα για τη βιβλιοθήκη και το έργο ζωής του Γεωργίου Ζαβίρα (1744-1804)

Εισαγωγή

Η ζωή και η κληρονομιά του Γεωργίου Ζαβίρα, του πεφωτισμένου Έλληνα λόγιου και σεμνού εμπόρου, αποτέλεσε αντικείμενο πολλών ερευνών. Ο στόχος της παρούσας εργασίας είναι να παρουσιάσει, μετά από μια σύντομη εισαγωγή στα βιογραφικά δεδομένα, τη βιβλιοθήκη του Ζαβίρα, ο οποίος θεωρείται ο πρώτος πνευματικός ηγέτης της ελληνικής διασποράς. Επίσης θα αναφερθούμε στην ιστορία και τη βιβλιογραφία της φιλολογικής έρευνας του 19ου και του 20ού αιώνα σχετικά με το έργο του Έλληνα λόγιου.

Η μοίρα της συλλογής στην ελληνική ενορία της Πέστης

Μετά το θάνατο του Γεωργίου Ζαβίρα το 1804, ο György Papp, ανιψιός του διαθέτη, μετέφερε τους τόμους της βιβλιοθήκης σε κλειδωμένα κιβώτια στο κτίριο της ενορίας της Πέστης, αλλά οι Έλληνες της Πέστης εξέδωσαν απόδειξη παραλαβής της βιβλιοθήκης μόλις το 1806. Ο κατάλογος που έγραψε ο ίδιος ο Ζαβίρας χάθηκε σύντομα και, σύμφωνα με τον Ödön Füves[1], μια επιτροπή είχε ήδη συντάξει έναν νέο κατάλογο ανά γλώσσα και μορφή το 1820. Ο παρών κατάλογος περιέχει διαφορετικά στοιχεία από τον πρωτότυπο, 562 έργα, 45 χειρόγραφα και 37 χάρτες. Καθώς η ενορία της Πέστης προφανώς καθυστέρησε την ανάληψη για χρόνια, μετά την απογραφή η βιβλιοθήκη αναλήφθηκε επίσημα μόλις το 1822, και στα χρόνια που μεσολάβησαν πολλά χειρόγραφα και βιβλία εξαφανίστηκαν ή μεταφέρθηκαν σε άλλες βιβλιοθήκες, π.χ. στην πόλη Kecskemét (Αιγόπολις). Ο πρωτότυπος μπλε βιβλιοδετημένος κατάλογος, που κρατούσε ο Ζαβίρας, βρέθηκε τελικά 150 χρόνια αργότερα στην πόλη Szentendre (Άγιος Ανδρέας), ενώ αργότερα ανακαλύφθηκε ότι

[1] Füves, Ö. "Fejezetek a pesti Zavirasz könyvtár történetéből," *Magyar könyvszemle* 1 (1968): 63.

ένα αντίγραφο[2] βρέθηκε επίσης στην Kecskemét, αλλά η καταχώριση του τελευταίου είναι προς το παρόν άγνωστη.

Από το 1824, η κοινότητα της Πέστης διόρισε επικεφαλή της βιβλιοθήκης τον Σεμπάστιαν Οικονόμου, ο οποίος, μετά από επανειλημμένη απογραφή, παρέλαβε 1296 τόμους για φύλαξη τον Δεκέμβριο του 1824, αλλά δυστυχώς ο κατάλογος αυτός δεν έχει βρεθεί. Την ίδια χρονιά, η βιβλιοθήκη άνοιξε για το κοινό τα Σάββατα, οπότε η συλλογή του Ζαβίρα έγινε δημόσια βιβλιοθήκη. Αργότερα, μεταξύ 1824 και 1845, η συλλογή εμπλουτίστηκε με 45 τόμους, κυρίως μέσα από δωρεές.

Η έρευνα κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα

Το 1911, ο Σπυρίδων Λάμπρος, ο γνωστός Έλληνας φιλόλογος και συλλέκτης χειρόγραφων της εποχής και στη συνέχεια πρωθυπουργός της Ελλάδας, από το 1916 έως το 1917, επισκέφθηκε τη βιβλιοθήκη της ενορίας της Βουδαπέστης και αναφέρει αρκετές εκδόσεις από τη βιβλιοθήκη Ζαβίρα, μεταξύ των οποίων την έκδοση του 1608 των έργων του Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου στο Μάιντς, την πολύτομη έκδοση του Πολύβιου που επιμελήθηκε ο Johannes Schweighäuser και τον επαναστατικό χάρτη του Ρήγα Βελεστινλή-Φερέως.[3] Από τα έργα του ίδιου του Ζαβίρα, αναφέρει μόνο το πρώτο χειρόγραφο «*Πατριαρχικὴ ἱστορία τῆς Κωνσταντινουπόλεως*» και μόνο δύο χειρόγραφα που μεταφράστηκαν από τον Ζαβίρα: το «*Ἱστορία Στεφάνου τοῦ Μικροῦ· τοῦ τρίτου Ψευδοπέτρου Αὐτοκράτορος τῆς Ῥωσσίας*» και το «*Θεολογία Ἀστρονομική· ἤτοι ἀπόδειξις τῆς ὑπάρξεως καὶ τῶν προσόντων τοῦ θεοῦ διὰ τῆς ἐρεύνης καὶ περιγραφῆς τῶν οὐρανῶν*».

Ο επόμενος, εν συνεχεία, κατάλογος ολοκληρώθηκε το 1934, από τον András Gráf, που εμπνευσμένος από τον Gyula Moravcsik, ανέλαβε να οργανώσει την ολοένα αυξανόμενη βιβλιοθήκη της ενορίας. Η συλλογή τότε αποτελούνταν από 1632 τόμους (450 στα ελληνικά, 1124 στα λατινικά, γαλλικά, ιταλικά, ισπανικά και γερμανικά και 58 στα σλαβικά), επίσης 57 χειρόγραφα,[4] περισσότερα από τα μισά από τα οποία προέρχονταν από τη βιβλιοθήκη του Ζαβίρα, από τα οποία 94 έργα είχαν χαθεί σε σχέση με την απογραφή του

---

[2] Füves, Ö.: "Zavirasz György végrendelete," *Antik tanulmányok* 15, no. 1 (1968): 91.

[3] Λαμπρος, Σ. Π.: "Ἡ βιβλιοθήκη τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος Βουδαπέστης καὶ οἱ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ σωζόμενοι ἑλληνικοὶ κώδικες," *Νέος Ἑλληνομνήμων* 8 (1911): 71, 74.

[4] Graf, A. *Jeórjiosz Zavírasz Budapesti könyvtárának katalógusa/Κατάλογος τῆς ἐν Βουδαπέστη βιβλιοθήκης Γεωργίου Ζαβίρα* (Βουδαπέστη: KM Egyetemi Nyomda Könyvesboltja και Ἐλευθερουδάκης, 1935).

1820. Ο András Gráf δημοσίευσε μόνο τον κατάλογο των χειρογράφων και των ελληνικών εντύπων στο έργο του το 1935. Η έκδοση δεν είναι πλέον χρήσιμη για τον προσδιορισμό της τρέχουσας θέσης των επιμέρους τόμων, αλλά παραμένει μια από τις σημαντικότερες μελέτες για την εξερεύνηση της βιβλιοθήκης Ζαβίρα.

Ο Endre Horváth, του οποίου η μονογραφία «*Οι Νεοέλληνες*» είναι το πρώτο ουγγρικό έργο που φωτίζει την έννοια του Νεοελληνισμού με αντικειμενικό, επιστημονικό αλλά και συνάμα ευχάριστο τρόπο[5], έχει επίσης συγγράψει μια μελέτη για τη ζωή και τα έργα του Ζαβίρα, η οποία δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1937 και πρόσφατα το 2018.[6] Το έργο αυτό είναι η σημαντικότερη σύνοψη της ζωής και του έργου του Ζαβίρα μέχρι σήμερα, καθώς όχι μόνο καταγράφει τα έργα του Ζαβίρα, αλλά και συνοψίζει, αναλύει και αξιολογεί το περιεχόμενό τους. Η μελέτη του Horváth ωστόσο, αντικατοπτρίζει την κατάσταση των έργων του Ζαβίρα 1937 και δεν δημοσιεύει τα πρωτότυπα κείμενα των έργων.

Η ιστορία της ελληνικής κοινότητας του Kecskemét και η απογραφή της εκεί βιβλιοθήκης συντάχθηκαν το 1939 από τον Iván Hajnóczy, εκπαιδευτικό σύμβουλο της πόλης. Ο κατάλογος αυτός περιείχε δεκαοκτώ χειρόγραφα, συμπεριλαμβανομένου του δεύτερου καταλόγου που είχε γράψει ο ίδιος ο Ζαβίρας, ο οποίος πιθανότατα έχει χαθεί έκτοτε.[7]

Ένας άλλος μαθητής του Gyula Moravcsik, ο Ödön Füves, ένας από τους σπουδαιότερους ιστορικούς της ελληνικής Διασποράς στην Ουγγαρία, συμπλήρωσε επίσης περαιτέρω στοιχεία στην έρευνα για τον Ζαβίρα: ο Füves δημοσίευσε την πρώτη γερμανική έκδοση της διαθήκης[8] του Ζαβίρα, αρχικά στα ελληνικά, και περιέγραψε την ιστορία της βιβλιοθήκης του Ζαβίρα που βρίσκεται στη Βουδαπέστη.[9] Ασχολήθηκε επίσης με την ιστορία των Ελλήνων του Szentendre[10] και ανέφερε πώς 22 χειρόγραφα και πολλά άλλα βιβλία έγιναν μέρος της σερβικής βιβλιοθήκης στο Szentendre και πώς βρέθηκαν στο Szentendre αρκετά έργα που ο Endre Horváth θεωρούσε χαμένα καθώς επίσης και ο προαναφερόμενος μπλε κατάλογος. Τα έργα αυτά συλλέχθηκαν

---

5 Κριτική βιβλίου και νεκρολογία του Gyula Moravcsik, Στο: Horváth, E.: *Zavírasz György élete és munkái*, Budapest 2018.

6 Horváth, E.: *Zavírasz György élete és munkái*, Budapest 2018, 280–295.

7 Hajnóczy, I.: *A kecskeméti görögség története*, 1939.

8 Füves, Ö.: "Zavirasz György végrendelete," 91.

9 Füves, Ö.: *Κεφάλαια από την ιστορία της βιβλιοθήκης Ζαβίρα στην Πέστη*. 63.

10 Füves, Ö.: "Neumás énekeskönyveknek és Zavirasz György munkáinak kéziratai Szentendrén," *Antik Tanulmányok* 8, no. 3–4 (1961), 293.

πιθανότατα από τον Διονύσιο Πόποβιτς και πιθανώς δόθηκαν στη βιβλιοθήκη του Σεντέντρε από τον Ζαβίρα κατά τη διάρκεια της ζωής του, ο οποίος πιθανότατα έδωσε τη μετάφραση της πραγματείας του József Péczeli για τα ελληνικά στον εξαιρετικά μορφωμένο επίσκοπο της Βούδας. Σε αυτό το άρθρο, ο Füves αναφέρει ότι κάποια από τα χειρόγραφα του Ζαβίρα σώζονται στην Κοζάνη, αλλά αυτή η πληροφορία χρειάζεται περαιτέρω έρευνα.

Έρευνες μετά το 1950

Οι τόμοι του Γεωργίου Ζαβίρα στη βιβλιοθήκη της σερβικής ενορίας στο Szentendre καταλογογραφήθηκαν και αναλύθηκαν επίσης από την Éva Kopp. Το 1968, η Éva Kopp δημοσίευσε έναν κατάλογο των βιβλίων του Γεωργίου Ζαβίρα στα ελληνικά στην Νέα Έστία [11] και δημοσίευσε επίσης μια μελέτη για το ανέκδοτο χειρόγραφο «*Περιήγησις*» στο περιοδικό Παρνασσός.[12] Η Éva Kopp έφυγε για την Ιταλία τη δεκαετία του 1960, πιθανότατα με το πρωτότυπο χειρόγραφο της Περιήγησις, η τύχη του οποίου παραμένει άγνωστη. Στη μελέτη της του 1964, η Kopp παρουσιάζει επίσης μια γαλλόφωνη νεκρολογία του Ζαβίρα άγνωστου συγγραφέα, η οποία κατά πάσα πιθανότητα μπορεί να είναι μεταγραφή του Magyar Kurir, η οποία έφτασε στο παρισινό *Magasin Encyclopédique* μέσω ενός άρθρου της ίδιας ημερομηνίας[13] στο γερμανικό *Intelligenzblatt der Allg. Zeitung.*

Μια μελέτη[14] του Füves το 1958 διαφώτισε την περιπετειώδη μοίρα του σημαντικότερου έργου του Ζαβίρα, του χειρόγραφου του έργου *Νέα Έλλάς ή Έλληνικό Θέατρο.* Ο Ζαβίρας έγραψε τη *Νέα Έλλάδα* στο Szabadszállás μεταξύ 1790 και 1804 σε δύο αντίγραφα. Μετά το θάνατό του τα δύο αυτά χειρόγραφα κατατέθηκαν στη βιβλιοθήκη της ελληνικής ενορίας της Βουδαπέστης. Ο κληρικός και συγγραφέας Άνθιμος Γαζής, που γνώριζε καλά την αξία των χειρογράφων, τα μετέφερε με τη συγκατάθεση του νεαρού Κωνσταντίνου Ζαβίρα στη Βιέννη για δημοσίευση. Ωστόσο, λόγω έλλειψης χρηματοδότησης, το σχέδιο αυτό ματαιώθηκε και τα χειρόγραφα πέρασαν στον λόγιο κληρικό και εφημεριδογράφο, Θεόκλητο Φαρμακίδη, ο οποίος τα μετέφερε πρώτα στην Κέρκυρα και στη συνέχεια στην Αθήνα. Μετά το θάνατο του Θεόκλητου, τα δύο αντίγραφα περιήλθαν στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Αθήνας, όπου αρχικά

[11] Kopp, É.: "Κατάλογος τῶν τῆς τοῦ Ζαβίρα βιβλιοθήκης βιβλίων," *Νέα Έστία* 84 (1968), 84

[12] Kopp, É. "Η ἀνέκδοτη 'Περιήγησις' τοῦ Γ. Ζαβίρα," *Παρνασσός* II (1960), 381–386.

[13] Kopp, É.: "Ismeretlen francia nyelvű nekrológ Zavirasz Györgyről," *Antik Tanulmányok* 11 (1964), 286.

[14] Füves, Ö.: "Zavirasz irodalomtörténeti művének kéziratai hoz," *Antik Tanulmányok* 5, no. 3–4 (1958), 262.

θεωρήθηκαν ακατάλληλα για δημοσίευση λόγω της απλής γλώσσας τους, αλλά αργότερα εκδόθηκαν στην αμετάβλητη μορφή τους το 1872 μετά από προτροπή του βιβλιοθηκάριου Γεωργίου Κρεμού.

Αν και έγιναν αρκετές προσπάθειες, η καταγραφή της βιβλιοθήκης του Ζαβίρα, παρέμεινε ανολοκλήρωτη μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Μετά τις ζημιές που υπέστη κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της πόλης, παραδόθηκε στη Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών της Πέστης για συντήρηση. Μετά το 1989[15], η τύχη της βιβλιοθήκης υπέστη μια νέα αναταραχή. Μέρος της μεταφέρθηκε στην πόλη Nyíregyháza, μαζί με τα χειρόγραφα του Tokaj, του Gyöngyös και του Miskolc, για το ορθόδοξο ερευνητικό κέντρο που ιδρύεται εκεί. Το 1995, τα περισσότερα από τα βιβλία της πόλης Nyíregyháza μεταφέρονται στο Ελληνικό Πολιτιστικό Κέντρο Αγίου Νικολάου στη Kecskemét, ενώ ένα μικρότερο μέρος στο Ορθόδοξο Μουσείο της πόλης Miskolc, αλλά η σημερινή τύχη αυτών των βιβλίων είναι αδιευκρίνιστη.

Από το άρθρο της Ilona Székelyné Kőrösi στο περιοδικό Honismereti το 1995 γνωρίζουμε ότι το Μουσείο Katona József στο Kecskemét δώρισε επίσης 29 δερματόδετα βιβλία στα ελληνικά στη βιβλιοθήκη της Ελληνορθόδοξης Εκκλησίας του Kecskemét. Στα πολύτιμα βιβλία περιλαμβάνονται έργα εκκλησιαστικής ιστορίας, λειτουργικής, φιλοσοφίας, και γλωσσικά βιβλία, αλλά το σύντομο άρθρο δεν περιέχει λεπτομερή κατάλογο.[16]

Οι πρόσφατες έρευνες

Ο Χαράλαμπος Χοτζάκογλου[17], στη μελέτη του το 2002 περιγράφει στα ελληνικά τα χειρόγραφα του Ζαβίρα που έχει ήδη «ανακαλύψει» ο Füves, αλλά τα συμπληρώνει με μια περιγραφή της ιδιωτικής συλλογής του Πατριάρχη Αρσένιου Στόικοβιτς (1804-1892) και έναν κατάλογο των ξενόγλωσσων βιβλίων του Ζαβίρα, τα οποία μεταφέρθηκαν στη βιβλιοθήκη του Ιστορικού Μουσείου της Βουδαπέστης τη δεκαετία του 1960 και έκτοτε φυλάσσονται στον πύργο Károlyi του Μουσείου Kiscelli της Βουδαπέστης.[18]

---

[15] Tóth, P. – Glaser, T.: *Prelude to a United Europe: Greek cultural presence in Hungary from the 10th to the 19th century*, Budapest 2008.

[16] Székelyné kőrösi, I.: "Megmentett görög könyvek," *Honismeret* 23, no. 6 (1995), 119.

[17] Χοτζακογλου, Χ.: "Ἑλληνικὰ χειρόγραφα καὶ παλαιότυπα στὴ Σερβικὴ Ὀρθόδοξη Ἐπισκοπὴ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέαου (Szentendre) Βουδαπέστης," 2002.

[18] Για μια σύντομη περιγραφή της συλλογής βιβλίων, δείτε την περίληψη στο Schwarcz, K.: "A Budapesti Történeti Múzeum könyvtára. Történeti vázlat, gyűjteményismertetés." Στο: Havassy, P. (επιμ.) *A Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárának és Régészeti Adattárának ismertetése*, Budapest 1991, 87.

Από την έρευνα των δύο τελευταίων δεκαετιών, θα ήθελα να επισημάνω τα ονόματα των Tamás Glaser, Izabella Papp και Erik Haupt. Ο Tamás Glaser, ένας εξαιρετικός μελετητής του έργου του Ζαβίρα, δημοσίευσε για πρώτη φορά τη μετάφραση του Ζαβίρα του εγχειριδίου του J. Amos Comenius για την εκπαιδευτική θεωρία, *Orbis Pictus,* σε διπλογραφική ουγγρική και ελληνική μετάφραση[19], ενώ το 2015 δημοσίευσε τη μετάφραση της πραγματείας του Ζαβίρα «*Διατριβὴ περὶ τοῦ ἱεροῦ στέμματος τῆς Οὐγγαρίας*».[20] Το 2008, ο Glaser, μαζί με τον Péter Tóth, τότε ερευνητή της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης, στο πλαίσιο μιας έκθεσης με θέμα τη συλλογή Ζαβίρα στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Eötvös Loránd, όπου εκτέθηκαν όλα τα διαθέσιμα έργα και μεταφράσεις του Ζαβίρα, εκτός από τα χειρόγραφα που υποτίθεται ότι φυλάσσονται στη Nyíregyháza/Miskolc, καθώς οι τοπικές εκκλησιαστικές αρχές δεν έδωσαν άδεια για την έκθεσή τους.[21]

Η Izabella Papp, υπάλληλος των αρχείων της πόλης Szolnok, στις μελέτες και τις δημοσιεύσεις της ασχολήθηκε με την εμπορική και θρησκευτική ζωή των Ελλήνων της Jászkunság. Η Papp αφιέρωσε μια ειδική μελέτη[22] στον πεφωτισμένο έμπορο της Σιάτιστας, δημοσιεύοντας το κείμενο του όρκου υποταγής του Ζαβίρα του 1776, την περιγραφή της εμφάνισης του Ζαβίρα στην απογραφή του 1782, τη σύμβαση μίσθωσης του καταστήματός του το 1797 στην πόλη Szabadszállás, την παρουσίαση μιας επίσημης επιστολής του 1801 και, τέλος, το πλήρες ουγγρικό κείμενο της διαθήκης του, μεταφρασμένο από τον αρχειονόμο Dr. Géza Cseh. Η μονογραφία της Papp του 2004, η οποία θεωρείται θεμελιώδες έργο,[23] αναδημοσιεύει αυτές τις πολύτιμες πηγές, συνοδευόμενες από συνοπτικά και κατατοπιστικά ερμηνευτικά κεφάλαια.

Στο πλαίσιο ενός έργου μεγάλης κλίμακας, ο Erik Haupt αξιολόγησε τη συλλογή βιβλίων της ουγγρικής ορθόδοξης ενορίας του Αγίου Γεωργίου στη Nyíregyháza.[24] Η απογραφή της ενορίας Nyíregyháza ξεκίνησε το 1997 από τον αποβιώσαντα ιερέα István Úsz, ο οποίος δεν είχε χρόνο να διαβάσει την περιγραφή του Haupt Erik για 714 αντικείμενα στα νέα ελληνικά. Το έργο

---

[19] Comenius, J. A.: *Orbis pictus: Georgios Zaviras görög fordításában és magyarul*, Budapest 2010.

[20] Zavírasz, Gy.: *Értekezés a magyar Szent Koronáról*, Budapest 2015.

[21] Tóth, P. – Glaser, T. (2008)

[22] Papp, I.: *A scholarly Greek in the Kiskunság, György Zaviras 1744-1804*, Zounuk: a Szolnok Megyei Levéltár évkönyve, 15, (2000) 123–150.

[23] Papp, I.: "Greek merchants in the eighteenth-century Jászkunság," *Balkan Studies* 30, no. 2 (1989), 261–289.

[24] Haupt, E. – Szalai, Zs.: "IV. A nyíregyházi Szent György Magyar Ortodox Egyházközség Könyvállományának katalógusa," 1999, 1–144.

του Haupt είναι δύσκολα προσβάσιμο και στερείται της κατάλληλης βιβλιογραφίας, χρονολογικού και γλωσσικού ευρετηρίου, καθώς και χρονολογικής ή αλφαβητικής σειράς στον κατάλογο, γεγονός που καθιστά δύσκολη τη χρήση του. Ο Haupt Erik έχει επίσης αφιερώσει μια ξεχωριστή μελέτη στην ελληνόγλωσση βιογραφία του Καλβίνου του Ζαβίρα, στην οποία αναλύει τις δυτικές, ιησουιτικές πηγές της βιογραφίας και υποδηλώνει ότι η αντίθεση του Ζαβίρα προς τον Καλβίνο μπορεί να αποδοθεί στους ιησουίτες λόγιους της πόλης Kalocsa που καταδίκασαν τον Καλβίνο ως αιρετικό.[25]

Το πλούσιο υλικό της βιβλιοθήκης της ενορίας της Nyíregyháza - απρόσιτο λόγω της τρέχουσας εκκλησιαστικής πολιτικής - μελετήθηκε και καταλογογραφήθηκε επίσης από τον Βούλγαρο ιστορικό και φιλόλογο Todorov Varban.[26] Η περιγραφή του, που δημοσιεύθηκε στην Αθήνα το 1999, είναι ευτυχώς προσβάσιμη για ανάγνωση. Η συλλογή του Todorov περιλαμβάνει 883 παλιές εκτυπώσεις και 47 χειρόγραφα, συμπεριλαμβανομένων των έργων του ίδιου του Ζαβίρα, του «*Βίος Ἰωάννου τοῦ Καλβίνου*» *και* του *Βιβλιοθήκη πολεμική,* καθώς και μεταφράσεις των έργων του, μεταξύ των οποίων το *Μέθοδος Ἀστρογνωσίας ἥτις διδάσκει ἄνευ Σφαίρας ἢ Πίνακος Οὐρανίου τὴν Γνῶσιν τῶν διασημοτέρων Ἀστέρων τῶν ἐν τῷ τῆς Οὐγγαρίας ὁρίζοντι φαινόμενων* και το *Πολιτικὴ κατάστασις τῆς Οὐγγαρίας.*»

Το επόμενο βήμα στην έρευνα της βιβλιοθήκης του Ζαβίρα είναι το άρθρο των Γρηγόρη Ιωαννίδη και Walter Puchner, που δημοσιεύτηκε το 2006, το οποίο αποτυπώνει την κατάσταση των βιβλίων του Ζαβίρα το 2004. Ο Γρηγόρης Ιωαννίδης και ο Walter Puchner[27] πέρασαν δέκα ημέρες στην Ουγγαρία το 2004 για να αναζητήσουν ανάμεσα στα βιβλία του Ζαβίρα τη μετάφραση από τα γαλλικά στα ελληνικά έξι θεατρικών έργων του Γεωργίου Σακελλάριου (1767-1838). Στο διάστημα αυτό, αναζήτησαν τις ελληνικές εκδόσεις στη Βουδαπέστη (MTA Kézirattár és Régi könyvek Gyűjteménye), στο Miskolc (Herman Ottó Múzeum), στο Kecskemét (Szent Miklós Kulturális Központ), στο Sátoraljaújhely (Kazinczy Ferenc Múzeum), αλλά ενημερώθηκαν από την Ουγγρική Ορθόδοξη Επισκοπή του Πατριαρχείου Μόσχας ότι δεν υπήρχαν τόμοι του Ζαβίρα στη Nyíregyháza. Το μυστήριο επιλύθηκε

[25] Haupt, E.: "Görög nyelvű Kálvin-életrajz a XVIII. századból," *Posztbizánci Közlemények* 3 (1997), 98.

[26] Todorov, V.: *Catalogue of Greek Manuscripts and Printed Books (17th-19th century): The collection in Nyíregyhaza, Hungary*, Αθήνα 1999.

[27] Puchner, W. – Ιωαννιδης. Γ.: "Στα ίχνη του Γεωργίου Ζαβίρα. Αποτέλεσμα ερευνητικής αποστολής στην Ουγγαρία," *Παράβασις. Ἐπιστημονικὸ Δελτίο Τμήματος Θεατρικῶν Σπουδῶν Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 7 (2006), 69–78.

τελικά: η πλειονότητα των βιβλίων του Ζαβίρα μεταφέρθηκε στο Ελληνικό Πολιτιστικό Κέντρο στην πόλη Kecskemét, αλλά δυστυχώς η τύχη των άλλων τόμων της βιβλιοθήκης είναι αμφίβολη, και θεωρείται ότι οι τόμοι του Ζαβίρα που φυλάσσονταν στο Nyíregyháza έχουν εξαφανιστεί ή καταστραφεί. Αν και οι συγγραφείς αναφέρουν ότι η ερευνήτρια Βάσω Συρινίδου εργάζεται για τη σύνταξη των βιβλίων, δεν έχει γίνει μέχρι σήμερα καμία επιστημονική συλλογή των πολύτιμων ελληνόγλωσσων έργων στην πόλη Kecskemét.

Στο τελευταίο κεφάλαιο της έρευνας για τον Ζαβίρα, θα ήθελα να αναφερθώ στο ακαδημαϊκό συνέδριο *SINA SIMON 200,* που διοργάνωσε το Ινστιτούτο Ερευνών Ελλήνων της Ουγγαρίας, στις 18 Σεπτεμβρίου 2010, όπου δόθηκαν τρεις διαλέξεις για το έργο του Ζαβίρα στο κεφάλαιο «Ελληνική πνευματική ζωή». Στην πρώτη διάλεξη ο Σβολόπουλος, αν και τοποθετεί τον Ζαβίρα σε ένα ευρύ λογοτεχνικό-ιστορικό πλαίσιο, ο οποίος, όπως λέει η γνωστή ρήση, είναι[28] ταυτόχρονος οπαδός του «λόγιου και του κερδώου Ερμή», δεν προσθέτει κάτι καινούργιο στην έρευνα που έχει γίνει μέχρι σήμερα. Η δεύτερη συζήτηση του Νίκου Τζ. Σέργη για την ιστορία των ιδεών αναλύει τη δομή της *Νέας Ἑλλάδας* και τις βιογραφίες που περιέχει και προσπαθεί να απαντήσει στο ερώτημα γιατί το *«Ἑλληνικὸν Θέατρον»* είναι ο υπότιτλος του κύριου έργου του Ζαβίρα. Ο Σέργης φαντάζεται τον Ζαβίρα ως έμπορο του Δούναβεως, «να διευθύνει τον «θίασο» των Ελλήνων λογίων, από πολλά χιλιόμετρα ή έτη μακριά (όπως θα έκανε κι ένας ιστορικός της φιλοσοφίας) και με μεγάλο αριθμό των «πρωταγωνιστών» προ καιρού νεκρούς!»[29] Μία από τις εξαιρετικές εργασίες στα πρακτικά του συνεδρίου είναι η περίληψη του Tamás Glaser για τη χρήση των βιβλίων από τη διασπορά στην Ουγγαρία, στην οποία ο συγγραφέας συνοψίζει με μεγάλη λεπτομέρεια τις βιβλιοθήκες της διασποράς, τα έντυπα βιβλία που εκδίδονται στην Ουγγαρία και το ακμάζον εμπόριο βιβλίων. Στην διάλεξη αυτή ο Glaser επισημαίνει τον αξιοσημείωτο συντηρητισμό των Ελλήνων διανοουμένων, έτσι ώστε ακόμη και ο Ζαβίρας, ο οποίος γνώριζε καλά τις προοδευτικές ιδέες, στη διαθήκη του απαγόρευσε ρητά «την αγορά των κωμωδιών, μυθιστορημάτων και άλλων αυτού του είδους βιβλίων που διαστρέφουν τα καλά ήθη.»[30] Λόγω αυτού του συντηρητισμού, η συλλογή Ζαβίρας περιέχει λιγότερα πολιτιστικά έργα των φιλοσοφικών

[28] Σβολοπουλος, Κ. "Ο Γεώργιος Ζαβίρας καὶ ἡ ἐποχή του." Στο: *Görög diaszpóra Közép-Európában*, Budapest 2012, 76–84.

[29] Σεργης, Τζ. Ν.: "Ἡ Νέα Ἑλλὰς στὴν Οὐγγαρία ἢ ὁ Γεώργιος Ζαβίρας ὡς «σκηνοθέτης' τοῦ Ἑλληνικοῦ Θεάτρου." Στο: *Görög diaszpóra Közép-Európában*, Budapest 2012, 68–75.

[30] Glaser, T.: "A könyv szerepe a magyarországi görög diaszpóra életében." Στο: *Görög diaszpóra Közép-Európában*, Budapest 2012, 6

και κοινωνικών ιδεών του Διαφωτισμού, αν και τα έργα του Βολταίρου δεν έλειπαν από τη βιβλιοθήκη του Ζαβίρα.[31]

Συμπέρασμα

Παρόλου που ορισμένα από τα έργα του Ζαβίρα έχουν διασκορπιστεί, άλλα έχουν εξαφανιστεί, πολλοί τόμοι έχουν σταλεί στο εξωτερικό και ένας σημαντικός αριθμός άλλων βρίσκεται σε επισφαλείς και αναξιοπρεπείς χώρους, κλειστοί για το αναγνωστικό κοινό και την έρευνα, η προσωπική μου έρευνα οδήγησε στον εντοπισμό των χειρογράφων και των εντύπων που είναι διαθέσιμα το 2024. Εξαίρεση αποτελεί το υλικό της ουγγρικής ορθόδοξης ενορίας του Αγίου Γεωργίου της Nyíregyháza, όπου δεν επιτρέπεται η πρόσβαση στους ερευνητές μέχρι τη συγγραφή της παρούσας εργασίας για λόγους εκκλησιαστικής πολιτικής.

[31] Βολταιρος, *Διεργετικόν τῶν βασιλέων* (Todorov 894. και 918.)

Borbála Szebehleczky

Μια κριτική φωνή στον 18ο αιώνα.

Η σάτιρα του Γεωργίου Ζαβίρα «*Ἱστορία τοῦ θησαυροῦ ὁποῦ εὑρέθη τώρα νεωστί, εἰς τὸ ἐν τῇ Στιρίᾳ Μοναστήριον, τὸ λεγόμενον Μάρια Τζέλ*»

1. Εισαγωγή

Το θεολογικό έργο του Γεωργίου Ζαβίρα ίσως να μην είναι εντελώς άγνωστο στην ερευνητική κοινότητα, καθώς έχω ήδη παρουσιάσει τις αμυντικές πραγματείες του συγγραφέα. Τα έργα που παρουσιάστηκαν μέχρι τώρα συμφωνούν όλα στο είδος της επιστημονικής πραγματείας και στη μορφή του πεζού λόγου. Η παρούσα μελέτη αφορά όμως ένα έργο εντελώς διαφορετικό, με τίτλο «Ἱστορία *τοῦ θησαυροῦ ὁποῦ εὑρέθη τώρα νεωστί, εἰς τὸ ἐν τῇ Στιρίᾳ Μοναστήριον, τὸ λεγόμενον Μάρια Τζέλ*», το οποίο μπορεί να χαρακτηριστεί καλύτερα ως σκωπτική διακωμώδηση ή σάτυρα, και είναι γραμμένο σε μορφή στίχου, στον οποίο ο συγγραφέας χρησιμοποιεί τη λεγόμενη *versus politicus*.

Το συγκεκριμένο ποίημα δεν παραμένει άγνωστο στη φιλολογική έρευνα, καθώς ο Endre Horváth περιγράφει ήδη το ποίημα στη μονογραφία του, την οποία περιγράφει ως εξής: „*Μέσα στοὺς στίχους βρίσκεται καὶ μιὰ οὐγγρικὴ ἔκφραση γραμμένη μ᾽ ἑλληνικοὺς χαρακτῆρες: «δὲν ψεύδονται, ὅσοι σᾶς λέν, ἀκιάμ οὐράμ καὶ πάτερ» [= atyám uram! = πατέρα μου καὶ κύριέ μου!]. Ἀπὸ τοῦτο συμπεραίνομε, πὼς τὸ ἀρχικὸ κείμενο, ποὺ ἔστειλαν ἀπὸ τὴν Οὐγγαρία στὸ Ζαβίρα γιὰ νὰ τὸ μεταφράσῃ, ἦταν μιὰ σάτυρα γραμμένη οὐγγρικά. Αὐτὴ ἡ μετάφραση – ἢ μετάπλαση – διακρίνεται πολὺ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐργασία τοῦ Ζαβίρα ἐξ αἰτίας τῆς μορφῆς: δηλαδὴ ἡ γλῶσσα καὶ ἡ στιχουργία, ποὺ μεταχειρίζεται, εἶναι δημοτική. Ἀπ᾽ αὐτὴ τὴν ἄποψη μοιάζει μὲ τὰ ἱστορικὰ στιχουργήματα τῆς προεπαναστατικῆς ἐποχῆς σὰν τὰ ποιήματα γιὰ τὸ Μιχαὴλ Βοηβόδα κλπ.*”[1]

[1] Horváth, L., Nakos K., Solti D., επιμ., *Studia Hellenica II.: Horváth Endre válogatott tanulmányai. Antiquitas, Byzantium, renascentia* 237.

Στην παρούσα μελέτη επιδιώκω να συμπληρώσω τα συμπεράσματα του Endre Horváth, αλλά και να τα αναθεωρήσω σε ένα ή δύο σημεία, δεδομένου ότι ο ίδιος δεν προέβη σε εις βάθος φιλολογική εξέταση του κειμένου, αλλά περιορίστηκε σε μία περιγραφική παρουσίαση. Ο Horváth άφησε επίσης ανοιχτό το ερώτημα αν επρόκειτο για το πρωτότυπο έργο του Ζαβίρα ή για μετάφραση, αλλά τελικά το συμπεριέλαβε στα έργα του ίδιου του Ζαβίρα. Προς υπεράσπιση του Horváth, είναι πολύ δύσκολο να διαπιστωθεί η ταυτότητα του πρωτότυπου συγγραφέα ελλείψει επαρκών πηγών, και ο Ζαβίρας είναι επίσης αρκετά μυστικοπαθής σχετικά με τη συγγραφή του πρωτότυπου έργου, οπότε θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι ο Ζαβίρας ήθελε να περάσει το δικό του έργο ως μετάφραση λόγω του πρόστυχου περιεχομένου του.

2. *Τα χειρόγραφα*

Η Ἱστορία τοῦ θησαυροῦ τοῦ Μάρια Τζέλ σώθηκε σε δύο χειρόγραφα, τα οποία αναφέρονται από τον András Graf στον «*Κατάλογο τῆς ἐν Βουδαπέστη βιβλιοθήκης Γεωργίου Ζαβίρα*» υπό τους αριθμούς XIII A. και XIII B.[2] Και τα δύο χειρόγραφα βρίσκονται σήμερα στο Κέντρο Αγίου Νικολάου στο Kecskemét: το χειρόγραφο με τον αριθμό XIII. A., που αποτελείται από 18 σελίδες, αναμένει τη συντήρησή του σ' ένα κουτί, ενώ το άλλο χειρόγραφο με τον αριθμό XIII. B., σε πράσινο χρώμα, 42 σελίδες, εκτίθεται σε μια αποθήκη του Μουσείου των Αγίων Εικόνων του Kecskemét. Δεν είναι ακόμη σαφές ποιο χειρόγραφο είναι αυτόγραφο και ποιο αντίγραφο, αλλά το πίσω μέρος του χειρογράφου XIII β. δείχνει σαφώς ότι έγιναν πολλά αντίγραφα. Ἐδῶ διαβάζουμε: «*Ἐκ τῆς βιβλιοθήκης Γεωργίου Ζαβίρα Σιατιστέως*». «*Τὸ ἀντέγραψεν ὁ Κωνσταντίνος Κωνσταντινιάδης Ζαβιρίδης, Παύλος Δημητριάδης, κὺρ Γεώργιος Χατζής, ὁ συγγραφεύς. κεῖται παρὰ τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ*».

[2] Graf, A. *Jeórjiosz Zavírasz Budapesti könyvtárának katalógusa/Κατάλογος τῆς ἐν Βουδαπέστη βιβλιοθήκης Γεωργίου Ζαβίρα*, Magyar-Görög Tanulmányok 2 (Βουδαπέστη: KM Egyetemi Nyomda Könyvesboltja και Ἐλευθερουδάκης, 1935), 8.

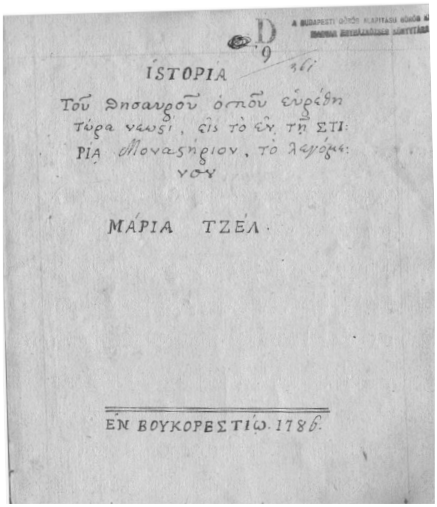

ΙΣΤΟΡΙΑ
Τοῦ Θησαυροῦ ὁποῦ εὑρέθη
τώρα νέωσι, εἰς τὸ ἓν τῇ ΣΤΙ:
ΡΙΑ Μοναςηριον, τὸ λεγόμε:
νον

ΜΑΡΙΑ ΤΖΕΛ.

ἐν ΒΟΥΚΟΡΕΣΤΙΩ. 1786.

XIII. A.

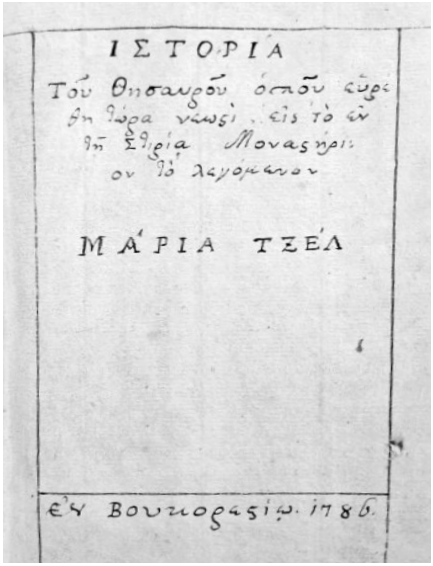

ΙΣΤΟΡΙΑ
Τοῦ Θησαυροῦ ὁποῦ εὑρέ
θη τώρα νέωσι, εἰς τὸ ἓν
τῇ Σθηρία Μοναςήρι:
ον τὸ λεγόμενον

ΜΑΡΙΑ ΤΖΕΛ

ἐν Βουκορεςίῳ. 1786.

XIII.B.

Από τη γραμματοσειρά είναι σαφές ότι τα δύο χειρόγραφα προέρχονται από το ίδιο χέρι: το XIII.A χειρόγραφο είναι γραμμένο με πολύ πιο περίτεχνα γράμματα, οι γραμμές του είναι μακρύτερες, ομοιόμορφες και υπάρχουν λίγες διορθώσεις. Το χειρόγραφο XIII.B από την άλλη πλευρά, είναι γραμμένο με ένα σχετικά απλούστερο χέρι, με πολύ πιο σύντομες γραμμές και μεγαλύτερο διάστημα μεταξύ των γραμμών. Η εξέταση του γραφικού χαρακτήρα στον λεγόμενο *Μπλε Κατάλογο* (*Kék Katalógus*) του Ζαβίρα, τον οποίο γνωρίζουμε – βάσει της διαθήκης του 1804 – ότι συνέταξε ο ίδιος, επιτρέπει την εύλογη υπόθεση ότι και τα δύο χειρόγραφα αποτελούν προϊόν της δικής του γραφής. Το χειρόγραφο XIII.B χρονολογείται στο 1786, ενώ το XIII.A φαίνεται ότι αντιγράφηκε από τον ίδιο λίγο μεταγενέστερα.

Η υπόθεση αυτή ερείδεται στη συγκριτική μελέτη χαρακτηριστικών γραφημάτων (π.χ. των γραμμάτων B, I, M), καθώς και συγκεκριμένων λέξεων όπως *καὶ*, *εἰς*, *ὁποῦ*, οι οποίες εμφανίζουν κοινά γραφικά γνωρίσματα και στα τρία κείμενα. Το συμπέρασμα είναι ότι όλα προέρχονται από το ίδιο χέρι, αν και σε διαφορετικές χρονικές φάσεις, γεγονός που εξηγεί τις διαφοροποιήσεις: στον *Μπλε Κατάλογο* ο Ζαβίρας ήταν ήδη ηλικιωμένος και ασθενής.

Ο συγγραφέας του χειρογράφου XIII.A δεν αντέγραψε κατά λέξη το χειρόγραφο XIII.B, αλλά προφανώς προέβη σε διορθώσεις, ερμηνείες και αλλαγές για τη διευκόλυνση της προφοράς, κάτι που είναι χαρακτηριστικό ενός συγγραφέα που έχει την αυτοπεποίθηση να αλλάξει το δικό του κείμενο, αντί να κάνει απλώς ένα μηχανικό αντίγραφο.

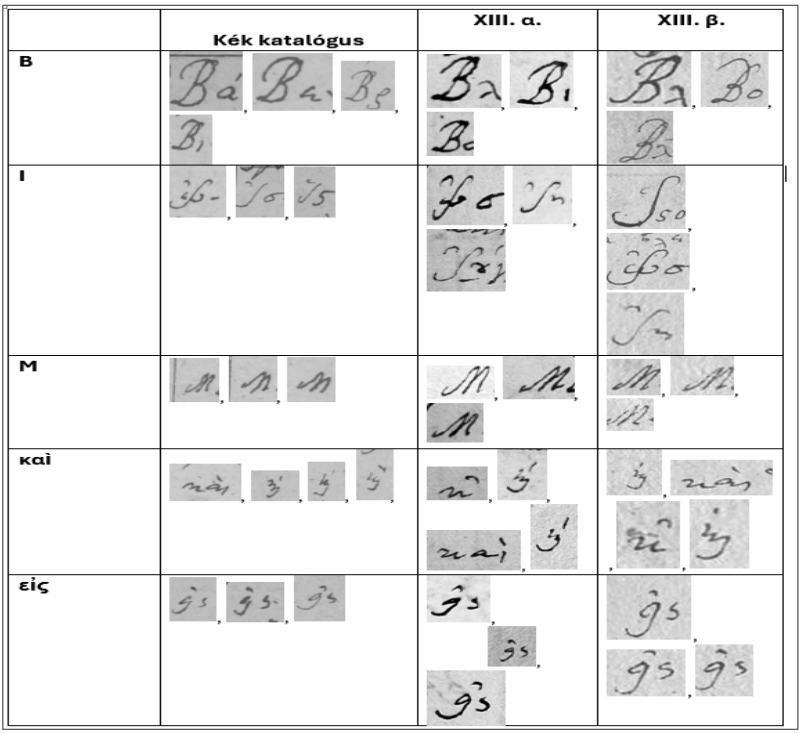

Σύγκριση των χειρογραφικών χαρακτηριστικών του Μπλε Καταλόγου, του χειρογράφου XIII. A, και του χειρογράφου XIII. B

3. Το πλαίσιο στο οποίο παρήχθη το κείμενο και τα προβλήματα που αντιμετωπίστηκαν

Αφού αποσαφηνίσθηκε η σχέση μεταξύ των δύο χειρογράφων, κρίνεται σκόπιμο να εξετασθούν στη συνέχεια οι συνθήκες υπό τις οποίες δημιουργήθηκε το κείμενο, καθώς και τα προβλήματα που απορρέουν από αυτές. Ο ίδιος ο Ζαβίρας παρέχει ορισμένα στοιχεία για τις περιστάσεις της συγγραφής στον πρόλογο του ποιήματός του· τα στοιχεία αυτά θα αποτελέσουν αντικείμενο λεπτομερέστερης ανάλυσης και στα δύο χειρόγραφα. Οι αποκλίσεις μεταξύ των δύο κειμένων σημειώνονται με έντονη γραφή, ενώ η μεταγραφή πραγματοποιήθηκε από εμένα.

	XIII. β.	***XIII. α.***
1.	*«Μοὶ ἔπεμψας ὦ φίλε μου ἀπὸ τὴν Οὐγγαρίαν,*	*«Μοὶ ἔπεμψας ὦ φίλε μου ἀπὸ τὴν Οὐγγαρίαν,*
2.	*μικρὰν, ἀλλὰ περίεργον καὶ νέαν ἱστορίαν.*	*μικρὰν ἀλλὰ περίεργον καὶ νέαν ἱστορίαν.*
3.	*καὶ μὲ ἐπαρακάλεσας* ***ἵνα μεταγλωττίσω***	*καὶ μὲ ἐπαρακάλεσας* ***διὰ νὰ τὴν μεταφέρω***
4.	*εἰς γλῶσσαν τούτην τὴν ἁπλὴν* ***σαφῆ νὰ τὴν ποιήσω****.*	*εἰς γλῶσσαν τούτην τὴν ἁπλὴν* ***καθ' ὅσον ἠμπορέσω***
5.	*διατὶ εἶν' εἰς διάλεκτον, ἀλλογενῆ γραμμένη.*	*διατὶ εἶν' εἰς διάλεκτον, ἀλλογενῆ γραμμένη*
6.	*καταλογάδην* ***σώζεται****, εὔμορφα συνθεμένη:*	*καταλογάδην* ***εὑρίσκεται****, εὔμορφα συνθεμένη*
7.	*μὰ δὲν δύναται* ***ἕκαστος ἀπὸ τῶν ἡμετέρων***	*μὰ δὲν δύναται* ***πᾶς τις, ἀπὸ τοὺς ἡμετέρους****,*
8.	*νὰ καταλάβῃ νόημα,* ***πλὴν τῶν μεμαθημένων****.*	*νὰ καταλάβῃ νόημα,* ***ἂν δέ'ναι μαθημένος***

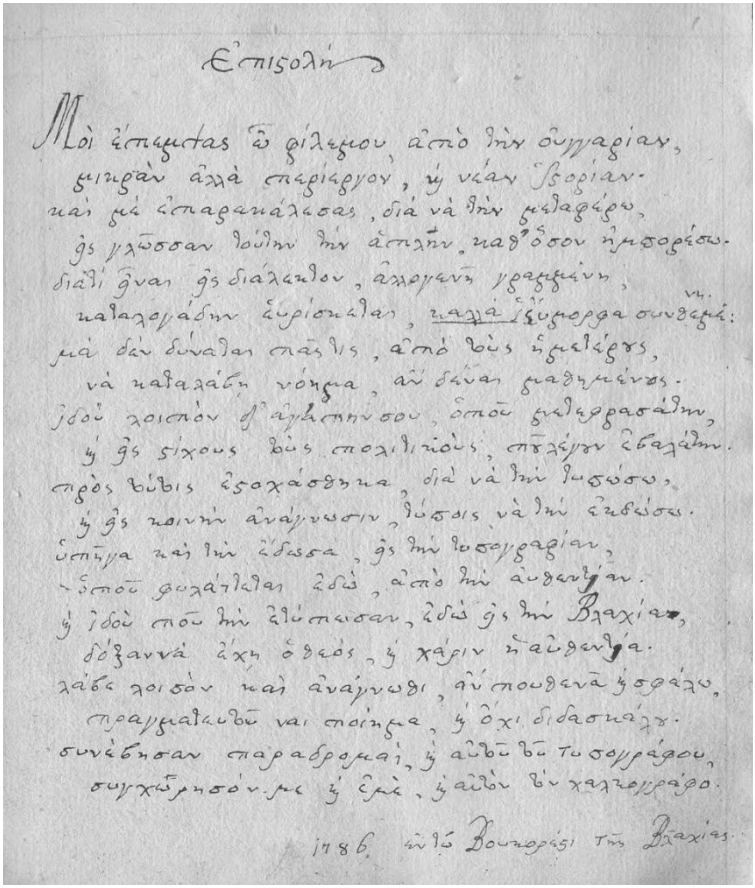

Ἐπιστολή

Μὲ ἀπαμιτᾶς τὸ φίλεμου ἀπὸ τὴν ὀμμαρίαν,
μικρὰν ἀλλὰ παρίαργον, ἡ νέαν βορίαν·
καὶ μὲ ἀπαραπάλεσας, διὰ νὰ τὴν μελαφέρω,
ἐς γλῶσσαν δοῦλην τὴν ἀπλῆν, καθ' ὅσον ἠμπορέσω.
διάδι ἦναι ἐς διάλεκτον, ἀλλογενῆ γραμμένη,
καταλογάδην ἐυρίσκεται, παρὰ ἑὑμορφα συνθεμένη:
μὰ δὲν δύναται πάντις, ἀπὸ βοὺς ἡμελέτης,
νὰ καταλάβῃ νόημα, αὐ δεῖναι μεθημένος.
ἰδοὺ λοιπὸν ἡ ἀγάπησόν, ὅπου μεθερμηνεύθη,
ἡ ἐς τίχους βοὺς πολιτικοὺς, πολέγον ἐβαλέθη.
πρὸς βοὺς ἐξοχάσθηκα, διὰ νὰ τὴν λυσώσω,
ἡ ἐς καινὴν ἀνάγνωσιν, δύσεις νὰ τὴν ἐνδύσω.
ὑπῆρα καὶ τὴν ἔδωσα, ἐς τὴν λυσομμαρίαν,
ὅπου φυλάττεται ἐδῶ, ἀπὸ τὴν αὐθενεῖαν.
ἡ ἰδοὺ ποῦ τὴν ἐλύπησαν, ἐδῶ ἐς τὴν Βραχίαν,
δόξαν νὰ ἔχῃ ὁ θεός, ἡ χάριν ἠαὐθενεῖα.
λάβε λοιπὸν καὶ ἀνάγνωθι, αὐ πουθενὰ ἡ φράσῃ,
πραγματεύθῃ ναι ποίημα, ἡ ὄχι διδασκάλῃ.
συνέβησαν παραβρομαὶ, ἡ αὐτοῦ τοῦ σομμάρου,
συγχώρησόν με ἡ ἐμὲ, ἡ αὐτὸν τὸν χαλκομμάρο.

1786. ἀπὸ Βουλομάρι τῆς Βραχίας.

XIII. A.

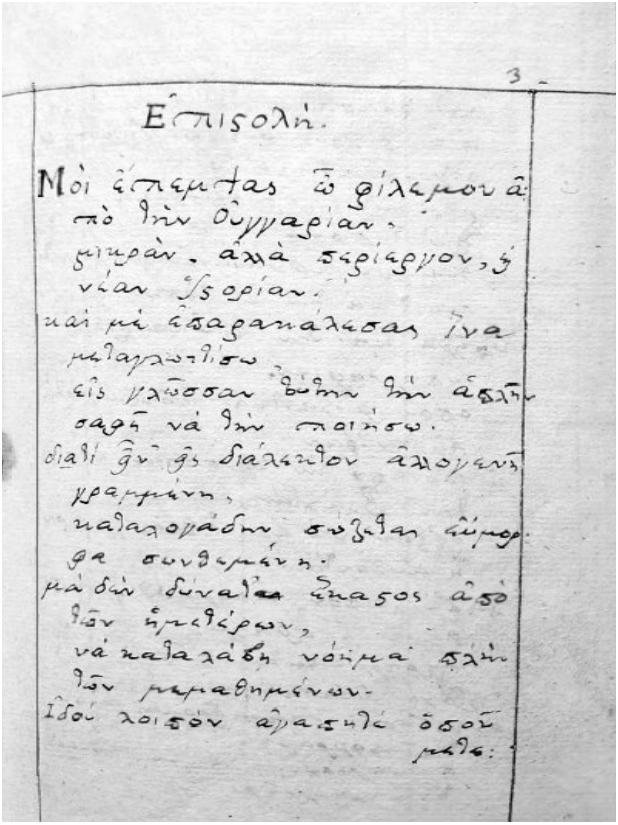

3

Ἐπιστολή.

Μοὶ ἀπεμπτας ὦ φίλε μου ἀ-
πὸ τὴν Οὐγγαρίαν.
γειρὰν. ἀμὰ σερίεργον, ᾗ
νέαν ἱστορίαν.
καὶ μὲ ἐσαρπάλεσας ἵνα
μεταγραφτίσω
εἰς γλῶσσαν ἐὰν τὴν ἀξίαν
σαφῆ νὰ τὴν ποιήσω.
διαβὶ ἐὰν ἐς διάλεκτον ἀλογανὴ
γραμμένη,
καταλογάδην σύζυγα εἴμορ-
φα συνθεμένη.
μὰ δὲν δυνατὰ ἕνας ὁς ἀπὸ
τὸν ἡμεθέρων,
νὰ καταλάβῃ νόημα σχὴν
τῶν μεμαθημένων.
Ἰδοὺ λοιπὸν ἀρασυλὰ ὅσοῦ
μπόρ:

XIII. B.

Είναι γνωστό ότι ο Ζαβίρας ταξίδευε πολύ λόγω του επαγγέλματός του, έτσι το 1786 ταξίδεψε και στο Βουκουρέστι, και έτσι ήταν δυνατόν ένας φίλος του να του στείλει ένα κείμενο από την Ουγγαρία. Από το ποίημα δεν είναι σαφές ποιος ήταν αυτός ο άγνωστος φίλος, οπότε θα μπορούσε να θεωρηθεί ρητορική στροφή, αν και συνήθως ο Ζαβίρας απηύθυνε το έργο του σε έναν γνωστό του, ο οποίος ήταν πραγματικό πρόσωπο.

Αλλά ένα πιο ενδιαφέρον ερώτημα είναι τι είδους έργο στάλθηκε στην πραγματικότητα στον Ζαβίρα και σε ποια γλώσσα ήταν γραμμένο. Ο Endre Horváth έδωσε γενναιόδωρα την απάντηση που παρουσιάσθηκε ήδη, ότι «*τὸ ἀρχικὸ*

κείμενο, ποὺ ἔστειλαν ἀπὸ τὴν Οὐγγαρία στὸ Ζαβίρα γιὰ νὰ τὸ μεταφράσῃ, ἦταν μιὰ σάτυρα γραμμένη οὐγγρικά»[3], αλλά μια εξέταση των δημοσιευμένων κειμένων της εποχής που αφορούν τον Mariaczell δεν αποκαλύπτει κανένα κείμενο που να ταιριάζει με την περιγραφή του Ζαβίρα. Αυτό σημαίνει ότι είτε το πρωτότυπο κείμενο δεν θα μπορούσε να έχει εμφανιστεί σε έντυπη μορφή στην καθολική Ουγγαρία και σε χειρόγραφο στάλθηκε στον Ζαβίρα, είτε ο άγνωστος φίλος έγραψε την ιστορία στην επιστολή του, είτε ακόμη ότι το πρωτότυπο κείμενο δεν υπήρχε. Δυστυχώς, κανένα χειρόγραφο ή έντυπο ή γράμμα δεν σώζεται στη συλλογή βιβλίων του Ζαβίρα που θα μπορούσε να απαντήσει σε αυτό το ερώτημα.

Το επιχείρημα του Endre Horváth ότι η ουγγρική φράση με ελληνικά γράμματα «*atyám uram!*" στο ελληνικό κείμενο υποδηλώνει ότι το πρωτότυπο έργο είναι ουγγρικό δεν είναι αρκετά τεκμηριωμένο, καθώς παραπέμπει μάλλον στον τόπο προέλευσης του έργου, το Mariazell, όπου επισκέφθηκαν επίσης πολλοί Ούγγροι, και στη γλωσσική ειρωνεία του Ζαβίρα, ο οποίος χρησιμοποιεί ελληνικές, λατινικές και ουγγρικές εκφράσεις για να χλευάσει τους μοναχούς.

«δὲν ψεύδονται ὅσοι σᾶς λὲν, ἀκιάμ οὐράμ, καὶ πάτερ,
πατέρες ἦσθε εἰς αὐτοὺς, ἀναμφιβόλως φράτερ.
μὰ θέλ᾽ἐλθῇ ἕνας καιρὸς, ποῦ νὰ θρηνολογῆτε,
οὐχὶ στὸ πουργατόριον, οὐδ᾽ὡς μυθολογεῖτε.» (σ. 10.)

Ας δούμε περαιτέρω την εισαγωγή, όπου ο Ζαβίρας γράφει ότι το έργο του τυπώθηκε στη Βλαχία:

«Πρὸς τούτοις ἐστοχάσθηκα διὰ νὰ τὴν τυπώσω,
καὶ εἰς κοινὴν ἀνάγνωσιν τύποις νὰ τὴν ἐκδώσω.
Ὑπῆγα καὶ τὴν ἔδωσα εἰς τὴν τυπογραφίαν,
ὁποῦ φυλάττεται ἐδὼ ἀπὸ τὴν αὐθεντίαν.
Καὶ ἰδοὺ ποῦ τὴν ἐτύπωσαν, ἐδὼ εἰς τὴν Βλαχίαν,
δόξα νὰ ἔχῃ ὁ Θεὸς καὶ χάριν ἡ αὐθεντία.» (σ. 4.)

[3] Ό.π. 237.

Ωστόσο, η εξέταση των ελληνικών έντυπων εκδόσεων που εκδόθηκαν στη σημερινή Ρουμανία δεν δείχνει κανένα ίχνος αυτής της έκδοσης του Ζαβίρα. Το μόνο έργο του Ζαβίρα που βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας είναι η μετάφραση του Cantemir Demeter, με τίτλο «*Δημητρίου Καντεμὴρ Ἡγεμόνος τῆς Μολδαυίας Συμβεβηκότα ἀξιομνημόνευτα τῶν ἐν τῇ Βλαχίᾳ Καντακουζηνῶν καὶ Βραγκοβάνων, μεταγλωττισθέντα ἐκ τῆς Γερμανικῆς γλώσσης· ἐξεδόθησαν τύποις ἐν Βιέννῃ τῷ 1795 παρὰ Μαρκίδαις Πούλιου*.» Το έργο αυτό αποτέλεσε αργότερα αντικείμενο μελέτης του μεγάλου Ρουμάνου ιστορικού Nicolae Iorga *το 1939*, με τίτλο *Zavira şi Opusculul lui Dimitrie Cantemir despre lupta între Cantacuzini şi Brâncoveni*,[4] η οποία αναλύει λεπτομερώς τις συνθήκες έκδοσής του, αλλά δεν αναφέρει την υποτιθέμενη έκδοση του Ζαβίρα στο Βουκουρέστι. Ο ίδιος ο Endre Horváth έγραψε μια μικρή μελέτη για τα νεοελληνικά χειρόγραφα από την Ουγγαρία στη βιβλιοθήκη της Ακαδημίας του Βουκουρεστίου,[5] αλλά δεν αναφέρει κανένα από τα έργα του Ζαβίρα. Ο Δημήτρης Οικονομίδης αφιέρωσε δύο μελέτες στα μέσα της δεκαετίας του 1970 στις ελληνόγλωσσες εκδόσεις που κυκλοφόρησαν στη σημερινή Ρουμανία κατά τον 17ο-19ο αιώνα,[6] αλλά καμία έκδοση του Ζαβίρα δεν συμπεριλαμβάνεται στις εκδόσεις των ελληνικών τυπογραφείων. Ούτε ο Dan Simonescu, στη μελέτη τού του 1974 που συνοψίζει την ελληνική τυπογραφία στη Ρουμανία,[7] αναφέρεται πουθενά στο έργο του Ζαβίρα. Αυτό υποδηλώνει ότι ακόμη και αν ο ίδιος ο Ζαβίρας είχε εκτυπώσει το έργο του, αυτό δεν εκδόθηκε ποτέ, ή ίσως εκδόθηκε σε τόσο μικρούς αριθμούς που δεν διασώθηκαν αντίτυπα.

Έχοντας διερευνήσει αυτά τα προβλήματα, διαβάζουμε με κάποιο σκεπτικισμό την περιγραφή των θησαυρών που βρέθηκαν στο Mariacell, η οποία έχει ως εξής:

---

4 Iorga, N. *Calicii lui Mihai Viteazul; Zavira şi opuscului lui Dimitrie Cantemir despre lupta între Cantacuzini şi Brâncoveni* (Bucureşti, 1939).

5 Horváth, E. „Magyarországi vonatkozású újgörög kéziratok a bukaresti akadémia könyvtárában", *Egyetemes Filológiai Közlöny* 66, no. 1 (1942): 115–17.

6 Οικονομιδης, Δ. «*Τα εν Μολδαβία Ελληνικά τυπογραφεία και αι εκδόσεις αυτών (1642-1821)*», *Αθηνά: Σύγγραμμα Περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας 75 (1974/1975): 259–301.*

Οικονομιδης, Δ. «*Τα εν Βλαχία Ελληνικά τυπογραφεία και αι εκδόσεις αυτών (1690-1821)*», *Αθηνά: Σύγγραμμα Περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας 76 (1976/1977): 59–102.*

7 Simonescu, D. „Le Livre Grec imprimé en Roumanie (1642-1830)", Στο: *Symposium „L'Époque Phanariote" 21-25 Octobre 1970* (Institute for Balkan Studies, 1974), 127.

XIII. b.
«τέλος πάντων ‘θέλησε νὰ χαλάσῃ κ’ἐκείνους,
ἐν Μάριᾳ Τζέλι τῇ Μονῇ ὄντας Βενεδικτίνους.
αὐτὴ ἡ μονὴ εὐρίσκετο μέσ’ εἰς τὴν Στιρίαν,
εἰς πλούτη καὶ εἰς λάφυρα, δὲν εἶχε παρομοίαν.
πολλῶν αἰῶνων θησαυροί, ἦσαν ἐκεῖ κλεισμένοι.
μυρίων πτωχῶν καὶ ὀρφανῶν ἱδρῶτες συλευμένοι.
ἄσυλον καταφύγιον ἐνόμιζον ἐκείνην,
ἀλλὰ ἐματαιώθησαν κ’ἤλθον εἰς ἀφροσύνην.
ἐπεὶ ὑστερηθήκασι, τὰ ἄπειράτων πλούτη,
εἰς μίαν ὥραν ἔλλειψαν ὡς θέλετε ἀκούση.» (σ. 12-13.)

Αν και η ιστορική αυθεντικότητα του Ζαβίρα μπορεί να έχει αμφισβητηθεί μέχρι τώρα, άλλες έγκυρες πηγές μας λένε ότι ο Ιωσήφ Β’ απαγόρευσε όλα τα προσκυνήματα, και αρκετοί από τους προσκυνητές φυλακίστηκαν, ενώ οι κάτοικοι του Mariacell υπέστησαν σοβαρές οικονομικές απώλειες. Το 1786, ο ίδιος ο αυτοκράτορας εμφανίστηκε στο Mariacell, αλλά αρνήθηκε να ανακαλέσει τα μέτρα του ακόμη και μετά από αίτημα των κατοίκων, και διέταξε ακόμη και την απογύμνωση του αγάλματος της θαυματουργής Αγίας Μαρίας, ενώ περίπου 50 εορταστικά φορέματα μεταφέρθηκαν στη Βιέννη. Ήταν επίσης εκείνη την εποχή που κατασχέθηκαν τα χρυσά και ασημένια τάματα που περιγράφει ο Ζαβίρας. Αργότερα, το 1793 και το 1794, τα τρία τέταρτα του θησαυροφυλακίου του Mariacell μεταφέρθηκαν στη Βιέννη και πουλήθηκαν εκεί για να βοηθήσουν το πολεμικό ταμείο.[8]

Η αξία της ιστορικής πηγής του έργου του Ζαβίρα εξαντλείται έτσι σε μεγάλο βαθμό, αλλά αξίζει να σημειωθεί ότι, σε αντίθεση με το γενικό μίσος για τον Ιωσήφ Β’ που ήταν χαρακτηριστικό της εποχής, ο Ζαβίρας μιλάει για τον Αψβούργο μονάρχη με μεγάλο σεβασμό, αποκαλώντας τον πανσεβάστο, παναριστό και Μόνο Μονοκράτορα, στον οποίο γράφει ένα σύντομο εγκωμιαστικό ποίημα στις σελίδες 11-12 του ποιήματός του:

«ὁ Ἰωσὴφ ὁ Δεύτερος, ὁ σεβαστὸς καὶ θεῖος,
ὁ ἄξιος διὰ νὰ ζῇ νὰ εἶναι αὐτοκράτωρ,
πανσέβαστος, πανάριστος καὶ μόνος Μονοκράτωρ.
αὐτῷ γὰρ πρέπ’ἀληθινᾶ τὰ ἔθη Μαθουσάλα,

[8] Νοvák, L. *Σύντομη ιστορία και περιγραφή της Mariaczell. Η χρήση και η κατασκευή του προσκυνήματος από τους προσκυνητές σε προσκύνημα*. Szent István Társulat, Βουδαπέστη, 1900, 18-19.

τοῦ Τιθωνοῦ τοῦ γέροντος ὁποῦ ‘σανε μεγάλα.
ὦ δός θεέ μου εἰς αὐτὸν σοφίαν Σολομώντος,
νὰ κρίνῃ τὸ ὑπήκοον μὲ λόγου ἀποχρῶντος
πλήθυνον Κύριε αὐτοῦ σειρὰν τῶν ἡμερῶν του
δὸς νίκας τε καὶ τρόπαια, καὶ κατὰ τῶν ἐχθρῶν του.» (σ. 11-12).

4. Δομή του κειμένου

Ο αναγνωστής πιθανόν να έχει ήδη αναρωτηθεί για ποιο θέμα γράφει ο Ζαβίρας επί σχεδόν 20 σελίδες, ή στο άλλο χειρόγραφο 40 σελίδες, αν όχι για ιστορικά γεγονότα, οπότε ας ρίξουμε μια πιο προσεκτική ματιά στη δομή του ποιήματος. Στο πρώτο μέρος του ποιήματος, για περίπου τέσσερις σελίδες, ο συγγραφέας κατακεραυνώνει τους καθολικούς μοναχούς, οι οποίοι, ως ψευδοδιδάσκαλοι, ζουν με μεγάλη πολυτέλεια, εκμεταλλευόμενοι τον ζήλο των καθολικών πιστών και, τη νύχτα, δεν απέχουν ούτε από τις σαρκικές απολαύσεις. Ας δούμε μερικές χαρακτηριστικές λεπτομέρειες:

«στοχάσου τὶ κατάστασιν εἴχασιν οἱ λατῖνοι,
εἰς τὶ τυφλὴν ὑπακοὴν εὑρίσκοντο ἐκεῖνοι.
ἀνδράποδα ἐστάθηκαν, τῶν ψευδοκαλογήρων,
τῶν σπαταλόντων εἰς τρυφὲς χαυλιοδόντων χοίρων.
κ᾽ἐγύμνωναν τὰ σπήτια των, πόλευον τὰ παιδιά των,
νὰ δίδουν εἰς τοῦς ἀσελγεῖς νὰ τρίβουν τὴν κοιλιὰ των.
τοῖς κακοσχόλοις ἀλάστορσι καὶ ψευδοαγίοις,
προβατοσχήμοις λύκοις τε ὑποκριταῖς παντοίοις.
ποῦ ζῶσι πάντα εἰς τρυφὲς καὶ σαρδαναπαλίως
καὶ εἰς τὸν κόσμον φαίνονται καὶ δείχνονται ἁγίως» (σ. 6-7).

Στο δεύτερο μέρος του ποιήματος, ο Ζαβίρας περιγράφει λεπτομερώς τον θησαυρό που βρέθηκε στο Mariacell, αποτελούμενο από διαμάντια, κοσμήματα, πολύτιμα υφάσματα και ατελείωτα τάματα που δώρισαν οι πιστοί στο μοναστήρι με την ελπίδα της ιατρείας.

«εἰς τοῦτ᾽ ἐγὼ δὲν ψεύδομαι, ἰδὲ τὴν ἱστορίαν,
εἰς πέμπτον τὸ παράγραφον κ᾽ ἄφες τὴν ἀπιστίαν.
πενῆντα κ᾽ἑπτακόσια πρὸς ταῖς ἕξι χιλιάδες
ἤσανε καὶ τὰ χέρια ἐκεῖ εἰς τοὺς παπάδες.

όποῦ τὰ ἀφιέρωσαν οἱ κλέπται καὶ ληστάδες
οἱ ἐγυμνῶναν τοὺς πτωχοὺς καὶ ἄθλιαις χηράδες.
τέτοιας λοιπὸν κακ᾽ ἁρπαγαὶς ἐκεὶ ἀφιερῶναν,
κ᾽ ἔκάμασι τὴν Δέσποιναν κακοποιῶν πατρῶναν.» (σ. 18.)

Μάταια, άλλωστε, αφού, σύμφωνα με τον Ζαβίρα, θα έπρεπε να είχαν πάει στη Μακεδονία, όπου θα τους είχαν περιθάλψει καλοί γιατροί.

«θαυμάζω πῶς δὲν πάϊσαν εἰς τὴν Μακεδονίαν
στὴν Βέῤῥοιαν νὰ πήγεναν, εὕρισκον ἰατρείαν.» (σ. 23.)

Στο τελευταίο μέρος του ποιήματος, ο Ζαβίρας ειρωνεύεται τους καθολικούς που πιστεύουν ότι λείψανα του ίδιου αγίου βρίσκονται σε διαφορετικές εκκλησίες την ίδια στιγμή.

«μ᾽ἂν θέλης κ᾽ ἄλλα θαύματα, τέτοια διὰ ν᾽ἀκούσης,
συγχώρῃσὸν με νὰ εἰπῶ ὅμως νὰ μὴ προσκρούσης
Στεφάνου Πρωτομάρτυρου, τὸ λείψανον ἐκεῖνο,
Βενεδικτίνοι τὸ᾽χουσι στὴν Βενετιὰ αὐτῖνο.
μ΄αὐτὸ τὸ σῶμ᾽εὑρίσκεται, ὁλόκληρον τ᾽ἁγίου,
μέσα στὴν Ῥώμην στὸν ναὸν Ἁγίου Λαυρεντίου.» (σ. 27.)

Τέλος, ο μεταφραστής τελειώνει το ποίημά του με μια τελευταία ευχή να ανοίξει η γη και να καταπιεί τους μοναχούς.

«παύω τώρα τὸν λόγον μου, δὲν διηγοῦμαι πλέον,
τὰ ἀνοσιουργήματα αὐτῶν τῶν καλογέρων.
μιαίνω γὰρ τὰ χείλη μου, μιαίνω καὶ τὸ στόμα,
τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γὴν ἀέρος τε τὸ σῶμα.
πρέπει ἡ γῆ διὰ νὰ σχισθῇ καὶ νὰ τοὺς καταπίῃ,
ὡς τὸν Δαθὰν καὶ Ἀβειρὼν, εἰς αἰωνίαν μνήμη.» (σ. 41-42.)

5. *Περίληψη*

Όπως υποδεικνύεται από την ανάλυση, το έργο αυτό του Ζαβίρα δεν συνιστά ιστορική αφήγηση ενός πραγματικού γεγονότος, αλλά διακρίνεται ως μια σατιρική και υπερβολική επίθεση στον πλούτο και τις αδικίες της Ρωμαιοκαθολικής

Εκκλησίας. Ωστόσο, η αγανάκτηση του συγγραφέα εγείρει ερωτήματα, καθώς η προσκύνηση των λειψάνων των αγίων και των ταμάτων συναντάται επίσης και στην Ορθόδοξη Εκκλησία, γεγονός που καθιστά αμφίβολο ότι θα μπορούσε να έχει προκαλέσει πραγματική ανησυχία στον συγγραφέα.

Είναι επίσης γνωστό ότι ο ίδιος ο Ζαβίρας φοίτησε σε καθολικό μοναστικό γυμνάσιο έχοντας καλές σχέσεις με τους δασκάλους του μέχρι τον θάνατό του, οπότε η ένταση του μίσους του για τους καθολικούς μοναχούς δεν είναι επαρκώς τεκμηριωμένη

Λαμβάνοντας υπόψη όλα αυτά, η επικρατέστερη υπόθεση είναι ότι η ιδέα για το ποίημα δεν αποτέλεσε πρωτοβουλία του Ζαβίρα, αν και η ακριβής προέλευσή του παραμένει άγνωστη. Εντούτοις, ο τρόπος με τον οποίο αναπτύσσεται το ποίημα, οι αναφορές του στην ελληνική μυθολογία και στις βιβλικές ιστορίες και η εξοικείωσή του με τα εκκλησιαστικά πράγματα συνηγορούν υπέρ της πατρότητας του Ζαβίρα. Είναι πιθανόν ο λόγιος έμπορος να ήταν εξοικειωμένος με το ύφος και το είδος των ποιημάτων του Πτωχοπροδρόμου του 13ου-14ου αιώνα και του Σπανού του 14ου-15ου αιώνα και ίσως να επέλεξε να δοκιμάσει τις ποιητικές του ικανότητες στο πλαίσιο της αφήγησης περί ανακάλυψης των θησαυρών του Mariacell.

Μια συγκριτική μελέτη του έργου του Ζαβίρα και της γλώσσας του με τους βυζαντινούς προκατόχους του θα ήταν αξιόλογη σε μεταγενέστερο χρόνο, θέμα που παραπέμπεται για το επόμενο συνέδριο.

Θεοδόσης Πυλαρινός

Από τη Βουδαπέστη στο Λουντ: Η αλληλογραφία του Δημήτρη Χατζή με τον Αντώνη Μυστακίδη (Μεσεβρινό)

Οι λογοτεχνικές, οι φιλολογικές και οι ευρύτερες συγγραφικές επιδόσεις του Δημήτρη Χατζή, καθώς και ο πλούσιος σε περιπέτειες πολιτικός βίος του είναι γνωστά και θα μακρηγορούσαμε, αναφέροντάς τα, έστω και σύντομα, απομακρυνόμενοι από το θέμα μας. Για τη μακρά περίοδο της ζωής του στη Βουδαπέστη, τις επιστημονικές του δραστηριότητες, τη διδασκαλία και το συγγραφικό του έργο, φιλολογικό και λογοτεχνικό, ισχύει το ίδιο.

Λίγα λόγια πρέπει να γράψουμε, ως λιγότερο γνωστόν, για τον Αντώνη Μυστακίδη (1908-1989), αναγνωριζόμενο περισσότερο με το φιλολογικό του ψευδώνυμο «Μεσεβρινός», από τον τόπο καταγωγής των γονέων του, τη Μεσημβρία, στη Βουλγαρία. Πρόσφυγες οι γονείς του, κατέφυγαν για σύντομο διάστημα στη Θεσσαλία, στον Αλμυρό, όπου γεννήθηκε ο γιος τους. Εγκαταστάθηκαν μόνιμα στο Βουκουρέστι (1915-1940), όπου σπούδασε και δίδαξε νεαρός. Το 1940 κατέβηκε στην Ελλάδα και πολέμησε στο μέτωπο της Αλβανίας. Στο διάστημα 1953-1956 βρέθηκε στην Αίγυπτο, όπου δίδαξε στην Αμπέτειο Σχολή στο Κάιρο. Από το 1957 και εφεξής δίδαξε την ελληνική γλώσσα στο Πανεπιστήμιο του Λουντ στη Σουηδία, μόνιμο τόπο εγκατάστασής του, καθώς και στο Πανεπιστήμιο της Κοπεγχάγης στη Δανία. Ανέπτυξε πλούσια μεταφραστική, λογοτεχνική και εκδοτική δραστηριότητα, θεωρούμενος χαρακτηριστικό παράδειγμα Έλληνα της διασποράς.

Η αλληλογραφία των δύο ανδρών εκτυλίσσεται μεταξύ Σουηδίας και Βουδαπέστης στο μέγιστο μέρος της και, στο τέλος της, μεταξύ Σουηδίας και Αθηνών, όταν πλέον ο Χατζής είχε επαναπατρισθεί. Δεν είναι μόνο τα στοιχεία της προσωπικής φιλίας που αρυόμαστε από τα γράμματά τους· είναι, κυρίως, οι ψηφίδες εκείνες που συμπληρώνουν το μωσαϊκό των φιλολογικών εργασιών τους· είναι η περιγραφή της ατμόσφαιρας του πολιτικού εξόριστου

και του μετανάστη, αντίστοιχα· είναι, ακόμη, ο σύνδεσμος των ιδεολόγων αγωνιστών για τη διαφώτιση του ελληνικού λαού.

Η αλληλογραφία αρχίζει με επιστολή του Χατζή, στις 28.11.1964, και προϋποθέτει ανεύρετη[1] επιστολή του Αντώνη Μυστακίδη, όπως εξάγεται από τα συμφραζόμενά της.[2] Η πρώτη παρατήρησή μας επικεντρώνεται στο χρονικό εύρος της, και ειδικότερα στην κάλυψη, παρά τα μαρτυρημένα κενά που παρενεβλήθησαν στην ανταλλαγή των επιστολών τους, στην αποτύπωση τριών κρίσιμων εποχών για τη σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδας: πρόκειται για την ταραγμένη κοινωνικοπολιτικά προχουντική εποχή, με αρκετά στοιχεία για τον βίο των αλληλογράφων.[3] Ακολουθεί η κρίσιμη για την Ελλάδα και το προοδευτικό κίνημα δικτατορία της 21ης Απριλίου του 1967, με έντονο ιδεολογικό χρώμα, αντιδικτατορικό αλλά και ενδεικτικό των κλυδωνισμών εντός των κόλπων της Αριστεράς. Το τμήμα αυτό περιέχει τον κύριο όγκο των επιστολών. Έπεται η μεταπολιτευτική περίοδος, εποχή παραγωγική και για τους δύο, αλλά και αγωνιστική για την επικράτηση της αληθινής δημοκρατίας. Την περίοδο αυτή τη σημαδεύει η ψυχοφθόρος προετοιμασία και διαδικασία για τον επαναπατρισμό του Χατζή από την πολιτική εξορία.

Ο Μυστακίδης βρίσκεται προ πολλού στη Σουηδία, από τον Γενάρη του 1957, διδάσκοντας, όπως αναφέρθηκε ήδη, Νέα Ελληνικά στο Πανεπιστήμιο του Λουντ και της Κοπεγχάγης, διορισμένος ακολούθως στη μόνιμη θέση του λέκτορα στο Λουντ.

Η αφορμή της αλληλογραφίας και της μετέπειτα φιλίας τους[4] οφείλεται στην αποστολή εκ μέρους του Μυστακίδη τριών βιβλίων,[5] τα οποία εξέδιδε

---

1 Λείπουν, πλην της πρώτης και εναρκτήριας επιστολής του Μυστακίδη, και άλλες επιστολές του, όπως φαίνεται από τις ημερομηνίες που αναγράφει δίπλα στην ημερομηνία των επιστολών του Χατζή, δηλωτικές των απαντήσεών του. Αλλά και του Χατζή επιστολές λείπουν.

2 Η επιστολή με εμφανή τα χαρακτηριστικά της πρώτης επαφής αρχίζει ως εξής: «Αξιότιμε και αγαπητέ Κύριε. Πολύ μεγάλη είναι η ευχαρίστηση που μου δώσατε και με το γράμμα σας και με τα βιβλία».

3 Τρία γράμματα αποτελούν την ομάδα αυτή. Θα σημειώσουμε ότι η αλληλογραφία τους είχε παύσεις, τις οποίες επισημαίνουν και οι ίδιοι οι αλληλογράφοι. Ο Χατζής στην από 10.5.1967 επιστολή του γράφει, μετά από διακοπή δύο περίπου ετών, βοηθώντας έτσι στην επισήμανση των κενών: «[...] Με χαρά επικοινωνώ πάλι μαζί σας. Δεν ξέρω γιατί χάσαμε την επαφή και δεν θυμάμαι αν είμαι εγώ ο ένοχος».

4 Ο Χατζής κλείνει την πρώτη επιστολή του (της 28.11.1964) ως εξής: «[...] Σας ευχαριστώ ειλικρινά που πήρατε την πρωτοβουλία για τη γνωριμία μας, που εγώ από μέρους δικού μου, θα κάνω καθετί για να διατηρηθεί σα μια ζεστή φιλία».

5 Το πρώτο, τα *Ποιήματα* της Edith Södergran, ήταν έκδοση του 1958, το εγκωμιάζει ο Χατζής για τη μεταφραστική ευσυνειδησία του Μυστακίδη και για την ουσία της προσφοράς του· το δεύτερο, επίσης ρητά αναφερόμενο, που ταιριάζει στη φιλολογική ιδιοσυγκρασία του

στη σειρά της Ελληνοσκανδιναβικής Βιβλιοθήκης, που είχε ιδρύσει ο ίδιος από το 1958, μεταφράζοντας και εκδίδοντας έργα Σουηδών στην ελληνική, αλλά και Ελλήνων στα σουηδικά, στο πλαίσιο της πολιτιστικής αλληλογνωριμίας και πνευματικής επικοινωνίας των δύο λαών – ορθότερα της σκανδιναβικής λογοτεχνίας στην Ελλάδα, σε σχέση πάντοτε με την επιστημονική του παρουσία και πανεπιστημιακή εξέλιξη στη Σουηδία.[6]

Οι πληροφορίες για δημοσιεύσεις των έργων τους πλουτίζουν τις γνώσεις μας με άγνωστα στοιχεία για το εκδοτικό ιστορικό τους.[7] Πληροφορούμαστε, λοιπόν, για τις εκδόσεις του Χατζή στη Γερμανία και έπειτα για την ανθολογία ελληνικής ποίησης που ετοίμαζε στην Ουγγαρία, καθώς και για το πρωτογενές λογοτεχνικό του έργο· για τους *Ανυπεράσπιστους,* συγκεκριμένα, την περίοδο αυτή. Από πλευράς Μυστακίδη, κυριαρχεί η συστηματική εκδοτική παραγωγή των ΤτΡ με το διαφωτιστικό περιεχόμενό τους – μία ανθολογία με νεοελληνικά διηγήματα, που έχει στα σκαριά, μετάφραση, συγκεκριμένα, στα σουηδικά διηγημάτων δώδεκα ελλήνων πεζογράφων, που κυκλοφόρησε το 1970 έχει εν προκειμένω πληροφοριακό εκδιαφέρον, διότι ένα από τα διηγήματα ήταν του Χατζή.[8]

Χατζή, είναι το βιβλίο του F.J. Billeskov Jansen *Γύρω από τη δανική λογοτεχνία,* έκδοση του 1959, με τρεις μελέτες για τη δανική λογοτεχνία. Το τρίτο και μη κατονομαζόμενο αυτό είναι η *Εκλογή,* ποιήματα και πεζά του Pär Lagerkvist. Είναι βέβαιο ότι πρόκειται γι' αυτό, έκδοση του 1959, με το δεδομένο ότι το επόμενο βιβλίο της *Ελληνοσκανδιναβικής Βιβλιοθήκης,* τα *Δύο μελετήματα* του A. Wifstrand κυκλοφόρησαν το 1966 και είναι πολύ μεταγενέστερα της εν λόγω πρώτης επιστολής. Γενικά, η ανταλλαγή βιβλίων, ιδίως η εκ μέρους του Μυστακίδη συστηματική αποστολή όσων εξέδιδε στην *Ελληνοσκανδιναβική Βιβλιοθήκη* και στα Τετράδια του Ρήγα, παρέχουν πολλά άγνωστα στοιχεία για την κοπιώδη εκδοτική του προσφορά.

6 Είναι πολύ ενδιαφέροντα όσα του γράφει ο μέντοράς του Δημοσθένης Δανιηλίδης, στην ανέκδοτη αλληλογραφία τους, ο κύριος συντελεστής του διορισμού του στο Πανεπιστήμιο του Λουντ, για τον τρόπο ενεργειών του, προκειμένου να εδραιώσει τη θέση του και να εκτιμηθεί η επιστημονική εργασία και οι πολιτιστικές του δραστηριότητες στη Σουηδία.

7 Στην από 28.11.1964 επιστολή του ο Χατζής αναφέρεται σε εργασίες του στη Γερμανία, στη συλλογή διηγημάτων με τίτλο *Antigone lebt,* μαζί με τη Μέλπω Αξιώτη, τις εκδόσεις του Ινστιτούτου της Ακαδημίας του Βερολίνου, τη συλλογή διηγημάτων και παραμυθιών, τον τόμο με τα ποιήματα του Ρίτσου, την ανθολογία της μοντέρνας ελληνικής ποίησης. Και ακόμη, περιέχει σημαντικές πληροφορίες για τη σταδιακή δημοσίευση των *Ανυπεράσπιστων* προ της κυκλοφορίας τους σε τόμο. Ειδικά στην ανθολογία της ποίησης αναφέρεται διά μακρών στην από 24.4.1965 επιστολή του, επισημαίνοντας τις δυσκολίες της μετάφρασης στην ουγγρική, αλλά και για την ύπαρξη σπουδαίας ελληνικής ποίησης.

8 *Tolv grekiska berättare* (Δώδεκα έλληνες διηγηματογράφοι), σε μετάφραση του Μυστακίδη και της Margareta Blidberg, Göteborg 1970. Το διήγημα αυτό είναι «Το βάφτισμα». Θα επισημάνουμε τη μακρά κυοφορία του βιβλίου, που δείχνει τον τρόπο εργασίας του Μυστακίδη.

Με την επιστολή της 26.12.1967[9] του Χατζή εισερχόμαστε στην περίοδο της δικτατορίας στην Ελλάδα. Κεντρικό, φλέγον θέμα, για τους δύο βαθιά πολιτικοποιημένους άνδρες αποτέλεσε εύλογα ο αντιδικτατορικός αγώνας. Γράφει στον Μυστακίδη, μετά από ρητά μαρτυρημένη διακοπή και αποκατάσταση της επιστολικής επαφής τους ο Χατζής: «[...] Δεν είχα καμία αμφιβολία ότι θα είσαστε και σεις από την αρχή στην αντιδικτατορική κίνηση. Αμέσως μόλις είδα ότι – τόσο σωστά – στα έντυπα της αντιδικτατορικής επιτροπής Σουηδίας είχαν καθιερώσει το μονοτονικό σύστημα, ο νους μου πήγε σε σας. Έτσι, έχουμε κιόλας μια συμβολή σε όσα πρέπει να ετοιμάσουμε για την αλλαγή στην Ελλάδα, μαζί με την πτώση της δικτατορίας. Νομίζω μάλιστα πως, αφού βρίσκω το μονοτονικό σύστημα σωστό, πρέπει να το ακολουθήσω κι εγώ – για να είμαι συνεπής με τον εαυτό μου».

Θα παρατηρήσουμε δύο τινά: α) Οκτώ μόλις μήνες μετά το πραξικόπημα και την επιβολή της δικτατορίας οι αντιδικτατορικές δυνάμεις εκτός Ελλάδος ευαγγελίζονται την πτώση της χούντας και την αποκατάσταση της πολιτικής νομιμότητας – που όμως άργησε να έλθει. β) Οι πολιτικοί εξόριστοι του Εμφυλίου, όπως ο Χατζής, επενδύουν σε επικείμενη αλλαγή που θα ευνοήσει και τη δική τους αποκατάσταση και επιστροφή στην Ελλάδα. γ) Η καθιέρωση του μονοτονικού, για να αναφερθούμε στο πεδίο της γλώσσας, το οποίο αποτέλεσε έργο ζωής για τον Μυστακίδη, θεωρείται από τον Χατζή πράξη αντιδικτατορική, στο πλαίσιο του δημοτικισμού και κυρίως κίνηση κατά της επαναφοράς από τη δικτατορία της καθαρεύουσας στην παιδεία.

Από πλευράς λογοτεχνικής επιβεβαιώνεται η δημοσίευση στην ετοιμαζόμενη ανθολογία του Μυστακίδη του «Βαφτίσματος [του πυρός]». Ο Χατζής του στέλνει διηγήματα από το *Τέλος της μικρής μας πόλης* και τους *Ανυπεράσπιστους,* προφανώς με στόχο την εκδοτική ή άλλη αξιοποίησή τους. Σε επιστολή του από 15.3.1968 επιζητά την πιθανή μεσολάβηση του φίλου του για σύμπραξη εκδοτικού οίκου της Σουηδίας στην έκδοση του λευκώματος της ξυλογράφου Ζιζής Μακρή, έκδοση που ήδη ετοιμαζόταν στην Ουγγαρία, με ξυλογραφίες εμπνευσμένες από τις γυναικείες φυλακές στην Ελλάδα. Στο λεύκωμα θα περιλαμβανόταν και το ποίημα του Γιάννη Ρίτσου «Το δέντρο της φυλακής», εμπνευσμένο από το ίδιο πολιτικό γεγονός. Σκοπός της έκδοσης υπήρξε η διάδοσή της σε πολλές χώρες της Ανατολικής και Δυτικής Ευρώπης, στο πλαίσιο του αντιδικτατορικού αγώνα.

[9] Γίνεται μνεία σε ανεύρετη πρότερη επιστολή του Μυστακίδη και σε απάντησή του, επίσης ανεύρετη, με βάση τη συνήθη σημείωση της ημερομηνίας απαντήσεως στην εν λόγω επιστολή Χατζή. Στο συγκεκριμένο γράμμα δεν απάντησε ο Μυστακίδης, για να επανέλθει στις 15.3.1968 ο Χατζής, επαναλαμβάνοντας κάποια σημεία της πρότερης επιστολής του.

Ο αριθμός των επιστολών από το αρχείο Μυστακίδη, που απόκεινται στο Πολιτιστικό Ίδρυμα της Ιεράς Μονής Κύκκου, αυξάνεται από το έτος 1971. Ωστόσο, δεν υπάρχει συνέχεια στην κανονικότητά τους, αφού περιστασιακά μάλλον και έπειτα από την εμφάνιση συγκεκριμένων λόγων επαναλαμβάνεται η αλληλογραφία. Στα 1971, για παράδειγμα, η κίνησή τους εντοπίζεται στο β΄ μόνο εξάμηνο.

Πέραν των προσωπικών στοιχείων που συντελούν, όπως λέχθηκε, στη συμπλήρωση στοιχείων της βιογραφίας τους,[10] εκτός από τις εκ βαθέων εξομολογήσεις τους για τον πόνο της ξενιτιάς, εκτός επίσης από τις αναφορές στη δικτατορία και τις επιπτώσεις της, από τις επιστολές αυτές αντλούμε τα περισσότερα στοιχεία για το έργο τους, την κυοφορία τους, τη συγγραφή, τις εκδόσεις, τις συνεργασίες που οραματίστηκαν. Θεωρούμε ότι η ειλικρίνεια των γραφομένων τους και η φιλία που είχαν αναπτύξει, δεν τελεσφόρησαν στην πράξη. Εκτός από τη δημοσίευση του προαναφερθέντος «Βαφτίσματος», τα Τετράδια του Ρήγα δεν αξιώθηκαν να περιλάβουν στις εκδόσεις τους την ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας που ετοίμαζε ο Χατζής παρά τις πολλές συζητήσεις και την αίσθηση που αποκομίζει ο αναγνώστης ότι το αποτέλεσμα θα ήταν θετικό. Οι κατά καιρούς διακοπές της επικοινωνίας, παρά τη συνάντηση στη Γενεύη, στον κύκλο των θερινών μαθημάτων[11] και τη σύσφιξη εκεί του φιλικού δεσμού τους, η άρνηση ουσιαστικά του Χατζή να συμμετάσχει στη συντακτική ομάδα των ΤτΡ αφήνουν να διαφανεί κάποια επιφυλακτικότητα εκ μέρους του και κάποια αντίστοιχη δυσπιστία εκ μέρους του Μυστακίδη, μη ρητά δηλωμένη, αλλά υφέρπουσα στις σχέσεις τους, και φυσικά στη συνεργασία τους. Θα προσθέσουμε μετά τα ανωτέρω ότι στις επιστολές του 1971 και εξής αποτυπώνεται ο χαρακτήρας τους, εκδηλώνεται ο ψυχισμός τους.

Ειδικότερα, ο Χατζής εξαίρει[12] την προσφορά των ΤτΡ. Μάλιστα, ζητά να του στείλει ο φίλος του το μόνο από αυτά τα Τετράδια που δεν έχει, την

[10] Όπως η αφαίρεση της χοληδόχου κύστης, που έγινε στον Χατζή και «ησύχασ[ε] από το... λατομείο που είχε μέσα» του.

[11] Ο κύκλος μαθημάτων για τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, πολιτική και λογοτεχνία, διοργανώθηκε το 1973 στη Γενεύη. Διοργανωτές η Ένωση Ελλήνων Καθηγητών των Δυτικοευρωπαϊκών Πανεπιστημίων και το Ινστιτούτο Ευρωπαϊκών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Γενεύης. Για την αντιχουντική αυτή εκδήλωση και τους συμμετασχόντες καθηγητές (μεταξύ άλλων δίδαξαν οι Κ. Σημίτης, Θ. Πάγκαλος, Α. Μάνεσης, Μ. Νικολινάκος, Γ. Μαγκάκης, Δ. Χατζής, Α. Μυστακίδης, Ι. Ξενάκης), βλ. Σάββας Παύλου, «Για τον Ιάνη Ξενάκη. Μια μαρτυρία», στο: *Γραμμή Λευκωσία – Αθήνα,* εκδ. Κουκίδα, Λευκωσία – Αθήνα 2007, 55-60.

[12] Βλ. την από 5.7.1971 επιστολή Χατζή: «[...] Βλέπετε, λοιπόν, πως παρακολουθώ εδώ τις εκδόσεις σας και απεριόριστα εκτιμώ την εθνική σας δουλειά».

Προδομένη γλώσσα.[13] Προτείνει, επίσης, να δημοσιευτεί στη σειρά αυτή η εισαγωγή της ιστορίας του της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Παραθέτουμε ένα απόσπασμα της σχετικής επιστολής, με πληροφοριακό υλικό εν πολλοίς άγνωστο. Γράφει: «[...] Έχω γράψει μια Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας – ογκώδη. Θέλω αυτό το καλοκαίρι να τυπώσω την Εισαγωγή – κάπου 40-50 σελίδες των Τετραδίων. Θέλετε να σας στείλω ένα αντίγραφο; Αν σας αρέσει και χωράει στη σειρά των Τετραδίων, δημοσιεύουμε πρώτα αυτή – και ύστερα – περιοδικά – τα κεφάλαια».[14]

Η από 5.7.71 επιστολή Μυστακίδη απαντά, διευκρινιστικά εν πολλοίς, σε όσα του έγραφε ο Χατζής, ενημερώνοντάς τον ότι *Η προδομένη γλώσσα* δεν έχει ακόμη δει το φως της δημοσιότητας,[15] ότι τα ΤτΡ έχουν γίνει εμπορικό αντικείμενο από διάφορους επιτήδειους ανά την Ευρώπη.[16] Ως προς την πρόταση της έκδοσης της *Ιστορίας* του Χατζή, επιφυλάσσεται, εκδηλώνοντας ωστόσο πραγματικό ενδιαφέρον. *Είναι η οικονομική αδυναμία, είναι η ανάληψη ήδη άλλων εκδοτικών υποχρεώσεων στη σειρά, είναι όμως, κατά τη γνώμη μας, και οι επιφυλάξεις του Μυστακίδη που διαφαίνονται πίσω από τα διακριτικώς επιστελλόμενά του για πιθανές απαιτήσεις (όχι οικονομικές) του συγγραφέα.*[17]

Θα προσθέσουμε στο σημείο αυτό την πληροφορία του, ότι παρακολούθησε στο Βουκουρέστι, την πόλη της παιδικής ηλικίας και της άνδρωσής του, το Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών. Εκεί, μάλιστα, συνάντησε τον Μενέλαο Λουντέμη.[18]

---

[13] Γράφει: «[...] Τα Τετράδια του Ρήγα, φρόντισα και τα έχω όλα. Μόνο το τελευταίο δεν έχω· το δικό σας για τη γλώσσα. Και είναι ακριβώς αυτό που θέλω να έχω!».

[14] Μετά τις πρώτες κρούσεις του Χατζή για την έκδοση της *Ιστορίας* του στα ΤτΡ και αφού μεσολάβησε το ζήτημα της δημιουργίας ομάδας και ανταλλάχθηκαν επιστολές που λίγο έλειψε να διακόψουν τη συνεργασία των δύο φίλων, το θέμα της έκδοσης επανέρχεται στην από 30.5.1974 επιστολή Μυστακίδη.

[15] Κυκλοφόρησε το 1973. Από τα γραφόμενα αντιλαμβανόμαστε ότι ο Μυστακίδης επεξεργαζόταν επί πολύ τα κείμενά του, που ωστόσο πολύ νωρίτερα είχε γνωστοποιήσει στο φιλικό ή συντεχνιακό του περιβάλλον τη συγγραφή τους.

[16] Τον ξένισε το γεγονός ότι ο Χατζής είχε βρει και προμηθευτεί τα οκτώ ήδη εκδοθέντα τεύχη τους, τη στιγμή που ο ίδιος δεν του τα είχε αποστείλει.

[17] Βλ. την από 26.9.71 επιστολή Μυστακίδη: «[...] Δεν μπορούμε όμως αμέσως [να την τυπώσουμε] α) γιατί δεν έχουμε πόρους αρκετούς, β) γιατί έχουμε προγραμματίσει άλλα. Έπειτα δεν μπορώ να Σάς πω τίποτε για τη συνέχεια, ακριβώς για την οικονομική αβεβαιότητα, αλλά και για το λόγο ότι η κυκλοφορία μας δε γίνεται εμπορικώς παρά ερασιτεχνικά, και είναι περιορισμένη». Η υπογράμμιση δική μας. Τηρήσαμε τη γραφή του Μυστακίδη λόγω της ιδιοτυπίας της, ώστε να μην προδώσουμε τις αρχές, για τις οποίες επίμονα αγωνίστηκε.

[18] Βλ. τα δημοσίευματά μας, «Η αλληλογραφία Μενέλαου Λουντέμη – Αντώνη Μυστακίδη (Μεσεβρινού)», *Κοράλλι,* τχ. 7 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2015), σ. 110-116 και τχ. 8

Οι δύο τελευταίες επιστολές του 1971[19] αναφέρονται στα ΤτΡ, στην οργάνωση εκδοτικής ομάδας[20] και τη διακίνησή τους, καθώς και στην Ιστορία του Χατζή, ο οποίος φαίνεται να έχει αποφασίσει για την έκδοση του πρώτου μέρους στα ΤτΡ. Θα επισημάνουμε μια εξομολογητική αναφορά του για τον πόνο της ξενιτιάς. Όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, όταν υπήρξαν κάποιες προϋποθέσεις επανόδου στην πατρίδα, ο Χατζής νοσταλγεί την Ελλάδα. Βέβαια, οι πολιτικές συνθήκες το 1971 δεν άφηναν περιθώρια για σκέψεις επανανόστησης.

Από το έτος 1972 δεν υπάρχει, ορθότερα δεν σώζεται, κάποια επιστολή· πιθανώς λανθάνουν. Το πιθανότερο, είναι ένα από τα παρατηρούμενα κενά, απόρροια των προσωπικών επιλογών τους, κυρίως του Χατζή, που τον απορρόφησαν άλλες ασχολίες, αφού έβλεπε ότι έκδοση έργων του από τα ΤτΡ δεν ήταν εύκολη. Το ενδιαφέρον τώρα επικεντρώνεται αφενός στον κύκλο θερινών μαθημάτων της Γενεύης και αφετέρου στην άρνηση του Χατζή να συμμετάσχει στην εκδοτική ομάδα των ΤτΡ.

Στη Γενεύη τον κύκλο μαθημάτων παρακολούθησαν κυρίως έλληνες αλλά και λίγοι ξένοι φοιτητές που σπούδαζαν κυρίως την ελληνική γλώσσα. Εκεί σφυρηλατήθηκε η φιλία των δύο ανδρών, σε σημείο που να αναμένει κανείς μια ακώλυτη πλέον συνεργατική συνέχεια. Τα λόγια του Χατζή αποτελούν την καλύτερη μαρτυρία επ' αυτού: «Πραγματικά, όλη αυτή η υπόθεση Γενεύη, ήταν και για μένα μια αξέχαστη υπόθεση. Θυμούμαι τα μαθήματά μας, θυμούμαι πως εκάναμε εκεί μια σωστή δουλειά [...]. Αλλά – όχι λόγια – η ισχυρότερη και πολυτιμότερη ενθύμησή μου από την Γενεύη είσαι εσύ. Η φιλία μας, λέω, ας μένει έτσι όπως έγινε εκεί, στηριγμένη στην αμοιβαία εκτίμηση και ας τρέφεται από τον κοινό καημό της έρημης της πατρίδας προδομένης σήμερα από χίλιες μεριές. Μπορούμε να βοηθήσουμε; Μπορούμε να της είμαστε χρήσιμοι; – αυτό είναι η φιλία μας, Αντώνη».[21]

Ο Χατζής τίθεται μετά την προσωπική αυτή επαφή στη διάθεση του Μυστακίδη, προφανώς επηρεασμένος από την ευθύτητά του, προτείνοντάς του για τα ΤτΡ δημοσίευση εργασιών του, όπως διάφορες ομιλίες του, ένα χειρόγραφο του Ζαβίρα και συνεργασία στη *Δελτιοθήκη,* το δελτίο ποικίλης φιλολογικής ύλης που συνεκδιδόταν με κάθε έκδοση των ΤτΡ.[22]

(Ιανουάριος-Μάρτιος 2016), σ. 130-136· επίσης, «Αλληλογραφία Μενέλαου Λουντέμη – Αντώνη Μυστακίδη», *(δε)κατα,* τχ. 44 (Χειμώνας 2015-2016), σ. 154-158.

[19] Του Χατζή από 28.11.1971 και του Μυστακίδη από 12.12.1971.

[20] Η πρόθεση αυτή του Μυστακίδη ίσως να προκάλεσε επιφυλάξεις στον Χατζή και να δημιούργησε κάποια αποστασιοποίησή του, που εξηγεί επαρκώς και την αραίωση της αλληλογραφίας.

[21] Επιστολή Χατζή από 19.10.1973.

[22] Επιστολή Χατζή από 19.10.1973.

Σε επόμενο γράμμα, απάντηση σε ανεύρετη επιστολή του Μυστακίδη, ο οποίος προφανώς πρότεινε στον Χατζή συμμετοχή στη συντακτική επιτροπή των ΤτΡ, αρνείται εκείνος αιτιολογημένα τη θέση αυτή, προσφέρεται όμως για οποιαδήποτε άλλη συνεργασία, αρκεί να μη συνοδεύεται από ευθύνες που δεν μπορεί να αναλάβει. Πρόκειται για πολύ ενδιαφέρουσες θέσεις, με ιδεολογικό περιεχόμενο και απόψεις για τον ρόλο των συντακτικών επιτροπών. Το ίδιο ενδιαφέρουσα είναι και η ανταπάντηση του Μυστακίδη.[23] Έκπληκτος από την άρνηση, αφήνει στον Χατζή όποια περιθώρια επιθυμεί, αρκεί να συνεργαστεί, έστω και μη υπογράφοντας το σχετικό συμβόλαιο. Διαφωτιστικό είναι και το περιεχόμενο για τον τρόπο που προσπαθούσε ο Μυστακίδης να συγκροτήσει την ομάδα του, για τα επιφανή πρόσωπα που ήθελε να συστρατευθούν, για την αγωνία του, ώστε τα ΤτΡ να αποκτήσουν κύρος.

Η συμμετοχή στην Ομάδα αυτή, στον ρόλο των συντακτών, του Φαίδωνα Βεγλερή[24] και του Χατζή στο κύρος αυτό απέβλεψε.[25] Στις 15.12.1973 ο Χατζής απαντά εκ νέου στην παράκληση Μυστακίδη, επιμένοντας στην άρνηση της θέσης του ως μέλους της συντακτικής επιτροπής και εμμένοντας στη συμμετοχή του απλώς ως υπεύθυνου συνεργάτη.

Το 1974 τα γράμματα πληθαίνουν. Σώζονται δώδεκα τον αριθμό. Απότοκο της αύξησης αυτής είναι και το μείζον ενδιαφέρον της αλληλογραφίας. Και τούτο, διότι, πέραν της διευθέτησης του τρόπου συμμετοχής του Χατζή στα ΤτΡ, εμπλουτίζονται οι γνώσεις μας σχετικά με τη *Δελτιοθήκη,* το συνοδευτικό των ΤτΡ τευχίδιο.[26] Επίσης, ωριμάζει η περί την καθιέρωση του μονοτονικού

[23] Βλ. τη σωζόμενη από 30.11.1973 κολοβή επιστολή του Μυστακίδη.

[24] Με τον οποίο ο Μυστακίδης είχε επίσης μακρά και ενδιαφέρουσα αλληλογραφία.

[25] Οι υπόλοιποι επιφορτισμένοι με τη διάδοση των βιβλίων ήταν ο δημοσιογράφος Χρ. Κατσαμπάς στην Κύπρο και ο Μ. Πασχάλης στο Βέλγιο.

[26] Για τις προτεινόμενες εργασίες-σημειώματα του Χατζή στη *Δελτιοθήκη* βλ. την από 5.2.1974 επιστολή του, όπου πρόκειται να γράψει για τον Κριαρά και εκφράζει την επιθυμία να γράψει και για την *Προδομένη γλώσσα* του Μυστακίδη. Πολύ κατατοπιστική για τη δομή της *Δελτιοθήκης* και τις προτάσεις Χατζή για τη βελτίωσή της είναι η από 26.2.1974 επιστολή του, αλλά και η από 22.3.1974 απαντητική επιστολή Μυστακίδη. Από την επιστολή του Χατζή της 25.5.1974 πληροφορούμαστε εν τέλει τη δημοσίευση μέρους των αποσταλέντων κειμένων του. Θα σημειώσουμε στο σημείο αυτό τα διάσπαρτα στις επιστολές στοιχεία που έχουν σχέση με την κριτική σκέψη των δύο ανδρών: Στην από 28.11.1964 επιστολή του ο Χατζής γράφει: «[...] Το σχολαστικό μου μυαλό ωστόσο δεν ήταν δυνατό παρά να εκτιμήσει ιδιαίτερα το τρίτο τεύχος με τις ωραίες μελέτες για τη δανική λογοτεχνία. Πόσο λείπουνε στην καϋμένη μας την πατρίδα τέτοια βιβλία...». Τονίζει, μάλιστα, την εθνική ανάγκη της μετάφρασης ελληνικών έργων στη σουηδική ως εξής: «[...] Είναι και αυτό μια αξιολογότατη εθνική δουλειά, που οφείλουμε να κάνουμε όλοι, γνωρίζοντας στους ξένους τις καλύτερες δημιουργίες της λογοτεχνίας μας».

συστήματος ανταλλαγή απόψεων. Εκείνο όμως που έχει μείζον ενδιαφέρον είναι οι θέσεις τους για την πολιτική κατάσταση, επικείμενης της πτώσης της δικτατορίας και κυρίως αρχομένης της μεταπολιτευτικής περιόδου, κατά την οποία απασχολεί έντονα τον Χατζή η επάνοδός του στην Ελλάδα.

Ειδικότερα και σύμφωνα με την περιοδολόγηση που διαγράψαμε, στο διάστημα της δικτατορίας, στις 19.1.1974 ο Μυστακίδης επιχειρεί να άρει την παρεξήγηση που προκάλεσε ο όρος «συντακτική επιτροπή», οφειλόμενη σε παρανόηση, αφού εκείνος έκανε λόγο για συντακτική ομάδα. Είναι γεγονός ότι προσπαθεί να διερευνήσει πιθανή φοβία και να διασκεδάσει την ανησυχία του Χατζή ως προς την ανάληψη ευθυνών. Θεωρούμε ότι η υπογραφή ενός άτυπου στην ουσία συμβολαίου που πρότεινε, υπήρξε η αιτία των αναστολών του Χατζή και όχι η απροθυμία του να συνεργαστεί.

Κλείνοντας με τη φράση «Πάντα φίλος Σου και θαυμαστής Σου», γράφει ο Μυστακίδης: «[...] Δεν επιμένω. Αλλά, μα το Θεό, δε Σε καταλαβαίνω. Το μόνο που μού απομένει, είναι να περιμένω τη συμβολή Σου, με ότιδήποτε όνομα της δώσεις. [...]». Σε κάθε περίπτωση, ο Χατζής θα υπογράψει τη συμφωνία για τη σύμπηξη της ομάδας και ο Μυστακίδης θα επιδοκιμάσει αυτό στην από 13.2.1974 επιστολή του. Στην από 19.2.1974 επιστολή δηλώνει την υπογραφή του συμβολαίου και παράλληλα διατυπώνει με τα ακόλουθα λόγια το πνεύμα της συνεργασίας, το οποίο επικεντρώνεται στην κατοχύρωση της ιδεολογικής ελευθερίας του, η οποία, όπως φαίνεται πλέον, υπήρξε και το σημείο των τριβών και αναστολών, των επιφυλάξεων και της όποιας υποψίας ή φοβίας του.

[...] θέλω να έχω την δική σου ανοιχτή από τη μια μεριά, φιλική από την άλλη, γνώμη: Συμφωνούμε έτσι; Τα άλλα – αν τα κομμάτια [με τις συνεργασίες του για τη *Δελτιοθήκη]* είναι μεγάλα, αν πρέπει να είναι αυτά τα βιβλία και όχι άλλα, αν πρέπει να είναι μόνο τα βιβλία ή και άλλες εκδόσεις – είναι, για μένα, όλα δεύτερης σημασίας και σου δηλώνω πως θα κάνω όπως προστάξεις. Αλλά για το «πνεύμα» αυτό, πρέπει, νομίζω να είμαστε από την αρχή συνεννοημένοι. *Και εγώ τη θέλω αυτή τη συνεννόηση όχι μονάχα γιατί (όπως κάθε τίμιος άνθρωπος θέλω να προστατέψω τις δικές μου ιδέες)* αλλά και για το λόγο ακόμα πως θεωρώ μεγάλο απόκτημα στη ζωή μου τη φιλία που μας ενώνει και δεν θέλω να τη χάσω: Αν δεν συμφωνούμε, δεν συνεργαζόμαστε και – πίστεψέ το, σε παρακαλώ πολύ – έχουμε φυλάξει αυτήν την – για μένα – πολύτιμη φιλία.

Στην ουσία πρόκειται για δύο δυναμικούς χαρακτήρες με συγκροτημένες θέσεις και έμπειρους στο να προασπίζονται αυτές. Ο Μυστακίδης θα απαντήσει θεωρώντας λήξαν το θέμα:

[...] Ευθύς εξ αρχής σημειώνω: σύμφωνος πέρα για πέρα σχετικά με το «πνεύμα» που γράφεις. Το ξέρεις, πως αυτή είναι και η δική μου θέση: διαφωτισμός από την πιο σωστή σκοπιά που μάς προσφέρνει η νεοελληνική προβληματικότητα και συνάμα με την αλύγιστη εντιμότητα του πνευματικού αγωνιστή. Θεωρώ και γω μεγάλο απόχτημα τη φιλία Σου (πού μπορούσα να φανταστώ τέτοια τύχη, όταν διάβασα τα διηγήματα Σου;), και λογιέμαι εύτυχος που βρεθήκαμε στον ίδιο δρόμο, παλεύοντας όσο μπορούμε για το καλό της χιλιάκριβης πατρίδας. Η *Δελτιοθήκη* είναι δική Σου.

Η προάσπιση επομένως της ιδεολογίας του Χατζή[27] αποτέλεσε εκ των ων ουκ άνευ για τη συνεργασία του με τον Μυστακίδη. Είναι προφανές ότι οι φόβοι του εστιάζονταν στην πιθανή υποβάθμιση των πολιτικών θέσεών του, αν εντασσόταν στην ομάδα, δεσμευμένος με συμβόλαιο. Όταν διασκεδάστηκαν οι αμφιβολίες του, θα γράψει στον Μυστακίδη ένα θερμό, ευθύ αλλά με σαφή τα σημάδια της υποβόσκουσας διαρκώς επιφύλαξής του γράμμα, από το οποίο παραθέτουμε μία εύγλωττη περικοπή:[28]

Η φιλία που μου έδειξες, η τιμή που μου έκανες να θέλεις να μετάσχω στην προσπάθειά σου με τα Τετράδια του Ρήγα, εξουδετέρωσε κάθε αντίρρησή μου: Δεν θέλω να χάσω τη φιλία σου. Και τις ιδεολογικές διαφορές που μπορεί να βρεις να υπάρχουν μέσα από τα δύο κομμάτια που σου έστειλα για τη *Δελτιοθήκη* και μέσα από τη διόρθωση που έκανα στο «συμβόλαιο» – αν βρεις να υπάρχουν τέτοιες διαφορές – θέλω και τολμώ να τις εμπιστευτώ στα τίμια χέρια σου. Αν δε συμφωνούμε, θέλω να σου πω με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο: Τίποτα, απολύτως τίποτα δεν αλλάζει στις σχέσεις που εγώ θέλω να έχω μαζί σου, τίποτα δεν αλλάζει στην εκτίμηση και την αγάπη που σου έχω, αν εσύ κρίνεις τελικά πως δεν είναι ανάγκη να πάρω μέρος στη συντακτική επιτροπή,

[27] Σε πολλές επιστολές, ρητά ή υπόρρητα, οι αλληλογράφοι αυτοψυχογραφούνται: Για παράδειγμα, ο Χατζής γράφει στην από 19.10.1973 επιστολή του: «Εγώ – όπως είσαι και συ – είμαι ένας αγιάτρευτος ιδεολόγος, ένας ιδεόληπτος της δημοκρατικής αλλαγής στην Ελλάδα. Είμαι όμως με τον ίδιο τρόπο ένας πρακτικιστής – χυδαιότατος μερικές φορές: Αγαπώ την πράξη, την θετική δράση. Οι συνθήκες της ζωής μου, όπως διαμορφώθηκαν, το περιβάλλον μέσα στο οποίο ζω, μου αφήρεσαν τη δυνατότητα της πρακτικής δράσης όλα αυτά τα χρόνια, μου στέρησαν τη μοναδική χαρά – (να το πω;) – τη δικαιολογία της ύπαρξής μου: να είμαι χρήσιμος στην Ελλάδα. Από τη στιγμή που έπαψα να ανήκω στο ΚΚΕ, δε μπορούσα βέβαια να χρησιμοποιήσω για βήμα τα έντυπά του. Σώπασα – και αυτό είναι μια κατάρα, μια καταδίκη για μένα». Από την άλλη πλευρά, ο ήπιος και τίμιος χαρακτήρας του Μυστακίδη, καθώς και το ανεξίκακό του φαίνονται σε πολλά σημεία των δικών του επιστολών.

[28] Βλ. την επιστολή Χατζή από 26.2.1974.

ή να συνεργάζομαι στη *Δελτιοθήκη*. Θέλω να το καθαρίσω καλά-καλά, όχι από την ανάγκη μόνο να είναι κανένας καθαρά εξηγημένος, αλλά κυριότατα για να μη χάσω τη φιλία σου. Εγώ πιστεύω πως η δημοκρατική αλλαγή στην Ελλάδα είναι επανάσταση. Και συνεπώς ο αγωνιστικός διαφωτισμός που επιδιώκουμε, είναι προετοιμασία της επανάστασης.[29] Όλα όσα σκέφτομαι όσα μπορώ να κάνω – αν έχω ακόμα να κάνω τίποτα – μέσα σε αυτό μπαίνουν.

Είναι σαφέστατες οι απόψεις και η πολιτική γραμμή που ακολουθεί ο Χατζής και οι εξηγήσεις του πεντακάθαρες. Από την άλλη, πάλι, ο Μυστακίδης, άνθρωπος με αγαθές προαιρέσεις, δεν είχε καμία τάση επιβολής και η έγγραφη κατοχύρωσή του από τα μέλη της συγκροτούμενης ομάδας δεν συνέτεινε πουθενά αλλού παρά στη δημιουργία ενός αξιόπιστου συνόλου που θα μοιραζόταν το βάρος της δουλειάς, η οποία είχε καταπονήσει τον ίδιο αφενός, και θα συνέτεινε στην προώθηση των ΤτΡ με υπολογίσιμες εκδοτικές και διακινητικές επιδόσεις αφετέρου.

Όσον αφορά στο μονοτονικό, γνωρίζουμε την επιμονή του Μυστακίδη,[30] όπως εκδηλώνεται θεωρητικά και έμπρακτα στην πολύ μεγάλη αλληλογραφία του με πολλούς. Συχνά, μάλιστα, γινόταν αυστηρός και απαιτητικός, αν ορισμένες φορές δεν επέβαλλε μάλιστα τις απόψεις του.[31]

Στην πράξη, οι επιστολές του είναι γραμμένες στο μονοτονικό και από την παρακολούθηση της αλληλογραφίας του στη μακρά της διάρκεια διαπιστώνουμε τις αλλαγές που επέφερε ο ίδιος στο σύστημά του, έως ότου καταλήξει στην ημιατονική του πρόταση, με την κατάργηση δηλαδή του τόνου της τονιζόμενης λήγουσας. Ωστόσο, σε ορισμένες περιπτώσεις, τέτοια είναι και αυτή του Χατζή, είναι επιφυλακτικός και όχι μόνο δεν προβάλλει τις εξελισσόμενες απόψεις του, αλλά γράφει στο απλό μονοτονικό, όπως το γνωρίζουμε σήμερα. Ο Χατζής προφανέστατα έχει θέσεις στο ζήτημα αυτό και ο Μυστακίδης είναι προσεκτικός, δεν θέλει να εκτεθεί ούτε να επιβληθεί. Πάντως, ο Χατζής γράφει τις επιστολές του με τη συνήθη ορθογραφία της δημοτικής, αν και θεωρεί

[29] Οι δύο τελευταίες περίοδοι του γράμματος έχουν υπογραμμιστεί κατά την ανάγνωση της επιστολής από τον Μυστακίδη. Όντως κρύβουν όλο το νόημα και την ουσία της ιδεολογικής τοποθέτησης του Χατζή.

[30] Είναι πολύ παλαιό το όραμά του για την κατάργηση των πνευμάτων και των τόνων πλην της οξείας. Ήδη το 1942 εξέδωσε στη Θεσσαλονίκη στο μονοτονικό την εργασία του *Μιχαήλ Εμινέσκου, ο μεγαλοφυής Ρουμάνος ποιητής*. Έκτοτε ακολούθησε απαρέγκλιτα αυτό στα δημοσιεύματά του.

[31] Όπως στον φίλο του Γ.Φ. Πιερίδη που ακολούθησε το τονικό σύστημά του. Βλ. το βιβλίο μας Η αλληλογραφία του Αντώνη Μυστακίδη (Μεσεβρινού*) με τον πεζογράφο Γιώργο Φιλίππου* Πιερίδη, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία 2016.

επιβεβλημένη και διαφωτιστική πράξη τον μονοτονισμό.[32] Στη *Δελτιοθήκη*, για παράδειγμα, όπως φαίνεται καθαρά στην από 24.2.1974 επιστολή του Μυστακίδη, ο Χατζής δέχεται τα κείμενά του να τυπωθούν στο μονοτονικό.[33]

Η επιστροφή Χατζή στην Ελλάδα, πόθος που τον ταλάνισε, έως ότου δοθεί οριστική λύση, εμφανίζεται έντονα στην προτελευταία επιστολή του 1974, του Μυστακίδη.[34] Παρά τη μεταπολίτευση το θέμα της επανόδου των πολιτικών εξορίστων μόλις άρχιζε να αποτελεί ζήτημα προς επίλυση. Αξίζει να καταχωρισθεί ένα τμήμα της:

[...] Νέες προπτικές ανοίγουν για Σένα και για όλους του σιναφιού μας. Χαίρουμαι, *που ακόμα μια φορά διαπιστώνω, πόσο κοντά βρισκόμαστε στον αγώνα. Μισούμε αυτούς που χαντάκωσαν την Πατρίδα και δεν έχουμε εμπιστοσύνη στην «παλιά αριστερά». Σύμφωνοι. Μόνο ένα με ανησυχεί: αν φύγεις στην Ελλάδα, μήπως θα Σε χάσουμε* από την Εκδοτική Ομάδα! Δε θέλω να το πιστεύω. Πάντως είμαι έτοιμος, να βοηθήσω όπως μπορώ στην επιστροφή Σου στην Ελλάδα. Ακόμα και πραξικοπηματικά, όπως προτείνει ο κ. Πατατζής.

Θα παραθέσουμε επίσης ένα άρθρο του *Βήματος* της 31.8.1974, μία έκκληση ομάδας φοιτητών και δασκάλων για το ίδιο θέμα. Μεταξύ άλλων την υπογράφουν οι Γιάγκος Σιώτης, Ντ. Γεωργιάδης, Ερμής και Όλγα Ευαγγελίδη, Ανταίος Χρυσοστομίδης, Γιάννης Μεταξάς, Μαρία Ανδρονίκου, Θόδωρος Πάγκαλος:[35]

Εμείς – φοιτητές και δάσκαλοι – που ζήσαμε τον Δημήτρη Χατζή πέρυσι το Σεπτέμβρη στη Γενεύη και είχαμε τη μοναδική ευκαιρία ν' ακούσουμε τα μαθήματά του πάνω στις ρίζες της νεοελληνικής λογοτεχνίας, θέλουμε να προσθέσουμε τη φωνή μας στις τόσες άλλες που απαιτούν την άρση όλων

[32] Γράφει στην από 5.2.1974 επιστολή του στον φίλο του, απαντώντας στον επιμένοντα πιεστικά Μυστακίδη, ο οποίος είχε θέσει ως απαράβατο όρο των ΤτΡ τη μονοτονική γραφή: «[...] Πίστεψέ με: Προσπάθησα να σε βοηθήσω εφαρμόζοντας το μονοτονικό. Βιάζομαι και δεν τα κατάφερα. Να ησυχάσω λίγο – σου υπόσχομαι θα το προχωρήσω».

[33] Ο Χατζής στέλνει πολυτονισμένα τα κείμενα στον Μυστακίδη και αυτός του γράφει: «[...] Φυσικά με μονοτονικό. Θα σε παρακαλούσα να μη τονίζεις καθόλου τα χειρόγραφα Σου, ώστε να μη μού δίνεις επιπρόσθετη δουλιά να σβήνω τα τονικά σημάδια. Είμαι πνιγμένος, πολλές φροντίδες και άλλες αγγαρίες (ξένων) βαραίνουν τις πλάτες μου [...]».

[34] Βλ. επιστολή της 30.5.1974.

[35] Ο Σάββας Παύλου, πρόσωπο στενά συνδεόμενο με τον Μυστακίδη, γράφει πολλά άγνωστα στοιχεία στο άρθρο του «Για τον Ιάνη Ξενάκη – Μια μαρτυρία», ό.π. (πρώτη δημοσίευση: *Η Αυγή*, 2.5.2002, σ. 35-36), για τον κύκλο μαθημάτων που διοργανώθηκε το καλοκαίρι του 1973 στη Γενεύη και τους συμμετασχόντες σ' αυτά.

των περιοριστικών μέτρων που τον εμποδίζουν να γυρίσει στην Ελλάδα και να ζήσει μαζί με το λαό του, τις μέρες τούτες της χαράς και δοκιμασίας.

Το αίτημα τούτο αναφέρεται συγκεκριμένα στο Δημήτρη Χατζή, γιατί συμβολίζει το κομμάτι αυτό του ελληνισμού που έχει αποκλειστεί εδώ και είκοσι πέντε χρόνια από την εθνική μας ζωή.

Οι ενέργειες για την επάνοδο του Χατζή θα συνεχιστούν, όπως εξάγεται από την επιστολή Μυστακίδη στις 20.8.1974. Γίνονται σύντονες προσπάθειες από τον Σωτήρη Πατατζή και τον Ι. Κουτσοχέρα.[36] Στις 26.8.1974 ο Χατζής γράφει στον Μυστακίδη μεταξύ άλλων:

[...] με το ζήτημα της επιστροφής μου είναι έτσι: Θέλω να γυρίσω στην Ελλάδα. Δεν είναι κανένα ζήτημα «νοσταλγίας» – είναι ένα ζήτημα ζωτικό, ύπαρξης ζήτημα για μένα: Αν έχω ακόμα κάποιες ψυχικές δυνάμεις και αν κάποιες δυνάμεις πνευματικές ωρίμασαν μέσα μου – αυτές, νομίζω, δε μπορούν να βρουν την έκφρασή τους παρά στην Ελλάδα. Μπορεί να μην είναι έτσι ακριβώς μα αν έτσι το σκέφτομαι, έτσι είναι.

Θέλω, λοιπόν να πάω στην Ελλάδα. Έκανα την αίτησή μου στο Ελληνικό προξενείο. Ο πρόξενος – ξένος, εχθρικός, μάλλον επιθετικός – δεν ήθελε να την δεχτεί. Ούτε και την πήρε στο χέρι του. Τέλος την πήρε. Ταυτόχρονα έγραψα στην Αθήνα σε μερικούς φίλους – και γράφω – να βοηθήσουν. Έγινε κιόλας ένας μικρός λόγος – ανάλογος με το μικρό μου ανάστημα. Και συνεχίζω αυτές τις ενέργειες.

Το 1975 ο Μυστακίδης αγωνιά για τα ΤτΡ, μη βρίσκοντας ανταπόκριση, ενώ ο Χατζής αναλώνεται με το πρόβλημα της επανόδου του,[37] έχοντας ήδη επιστρέψει στην Ελλάδα, ή μάλλον ευρισκόμενος μεταξύ Αθηνών και Βουδαπέστης, όπως φαίνεται στην από 26.2.1975 επιστολή του. Όπως όμως φαίνεται και από την αραίωση της αλληλογραφίας τους,[38] δεν υπάρχουν αποτελέσματα της συμφωνηθείσας συνεργασίας, γεγονός το οποίο υπενθυμίζει στον φίλο του ο Μυστακίδης, ο οποίος εντούτοις σχεδιάζει και προγραμματίζει μελλοντικές εκδόσεις των ΤτΡ.[39] Η από 26.2.1975 επιστολή Χατζή μάλλον δίνει

[36] Είναι ο ποιητής, ο αντιστασιακός και πολιτικός Γιάννης Κουτσοχέρας.

[37] Βλ. την από 26.2.1975 επιστολή του: «[...] Είμαι εδώ έως τον Ιούνιο. Περιμένω να τακτοποιηθούν τα 'χαρτιά' μου. Και τότε φεύγω οριστικά, για πάντα. Πρέπει να ζήσω στην Ελλάδα».

[38] Βλ. την από 21.2.1975 επιστολή Μυστακίδη.

[39] Επιστολή από 21.2.1975: «[...] Στην Αθήνα είχες δηλώσει, ότι ονειρεύεσαι μια εκδοτική προσπάθεια αφιερωμένη στη διαφώτιση του Λαού μας. Δεν έχω μεγάλη ιδέα για τα ΤτΡ. Θα μπορούσε όμως κανείς, να αναρωτηθεί, αν αυτά δεν μπορούν να συμβάλουν στην πραγματοποίηση αυτού του ονείρου, που είναι και δικό μου και άλλων».

τέλος στα όνειρα αμφοτέρων.[40] Ο Μυστακίδης απαντά με ένα γράμμα που το διαπερνά η πικρία. Χωρίς να ρίχνει τις γέφυρες με εμφανή τη συνειδητοποίηση ότι ματαιοπονεί, απαντά στον φίλο του. Το υστερόγραφο της επιστολής και μόνο αρκεί για να φανεί η απαισιοδοξία του:

Όπως βλέπεις, το γράμμα τούτο δεν είναι «υπηρεσιακό» [δεν αναφέρεται δηλαδή σε συνεργασία στα ΤτΡ] επομένως δε Σε υποχρεώνει με τίποτε. Και μόνο το γεγονός ότι γνωριστήκαμε στη Γενέβη, *διδάξαμε μαζί και έπειτα θέλησες να συμπράξεις στα* ΤτΡ*, αρκεί για να είμαστε ο ένας κοντά στον άλλον.*

Έκτοτε δεν υπάρχει στο αρχείο Μυστακίδη άλλη επιστολή. Και αν ακόμη λανθάνει, η υπόθεση αυτή δεν αίρει την ψύχρανση και τη διακοπή των σχέσεών τους. Έτσι, μόνο τον Ιούνιο του 1980, επιβεβαιώνοντας ο Χατζής την πενταετή παύση, θα διακόψει τη σιωπή του.[41] Αφορμή η αποστολή ενός βιβλίου εκ μέρους του Μυστακίδη. Δύο είναι τα αξιοπρόσεκτα σημεία της επιστολής: η συγκαλυμμένη αποδοχή εκ μέρους του Χατζή της ευθύνης του για τη διακοπή και η πρότασή του να συμμετάσχει ο Μυστακίδης σε ένα νέο περιοδικό, των εκδόσεων Καστανιώτη,[42] τη διεύθυνση του οποίου είχε αναλάβει αυτός. Στη μακροσκελή επιστολή του το μέγιστο τμήμα αναλίσκεται στην πρόταση αυτή και σε προδιαγραφές απευθυνόμενες στον Μυστακίδη, αν βέβαια δεχόταν να συμμετάσχει, στέλνοντας μεταφρασμένα κείμενα σχετικά με τη λογοτεχνία της Σουηδίας. Τα πράγματα άλλαξαν και ο Χατζής έρχεται τώρα στη θέση του φίλου του, επιδιώκοντας μεταφραστική συνεργασία, στις προτάσεις του οποίου δεν είχε τότε ανταποκριθεί ικανοποιητικά.

Ο Μυστακίδης θα απαντήσει άμεσα,[43] πληγωμένος, όπως δείχνουν τα συμφραζόμενα, αλλά ανεξίκακος. Θα αρνηθεί. Οι λόγοι, πάντως, που προέβαλε ήταν αληθείς – το γνωρίζουμε από άλλες επιστολές του με πολλούς και διαφόρους την ίδια εποχή. Ωστόσο, παρά την αντικειμενική αυτή

[40] «[...] Δεν ξέρω – έξω βέβαια από τη χαρά να είμαστε μαζί, να ξαναϊδωθούμε – τι θα μπορούσαμε οριστικά να αποφασίσουμε [...]». Επίσης: «[...] Εμείς οι δύο – δύο γεροντάκια ρωμαντικά κι' ανήσυχα. Τί έχουμε να κάνουμε μαζί; Αν η δικτατορία δεν μας είχε κάνει αυτό 'το κακό να... πέσει', θα συνεχίζαμε την προσπάθειά σου με τα ΤτΡ και εγώ, ξέρεις, είχα κάποια όνειρα δικά μου με τη *Δελτιοθήκη*».

[41] Βλ. την από 23.6.1980 επιστολή του, σταλμένη από την Αθήνα, όπου διαμένει πλέον.

[42] Πρόκειται για το περιοδικό *Πρίσμα,* του οποίου κυκλοφόρησαν τέσσερα μόνο τεύχη λόγω του επισυμβάντος θανάτου του Χατζή.

[43] Βλ. την από 7.11.1980 επιστολή του.

πραγματικότητα, τα γραφόμενά του δείχνουν την ενόχλησή του, με ρητή μάλιστα αναφορά της απαισιοδοξίας του. Αξίζει να καταχωριστεί ολόκληρη η επιστολή αυτή που αποτελεί και το κλείσιμο της αλληλογραφίας αλλά και της φιλίας τους:[44]

Αγαπητε-*μου Δημήτρη,*

Χρέος είχα[45] να απαντήσω αμέσως στο εβγενικο-*Σου γράμμα και στην* τιμητικη πρόταση να με συμπεριλάβεις ανάμεσα στους συνεργάτες του περιοδικου-*Σου.* Ομολογω απλα και σταράτα: δεν μπόρεσα. Και ζητω συγγνώμη.

Οι λόγοι – τί σημασία έχουν τώρα; Ωστόσο Σε βεβαιώνω, ότι δεν είμαι δυσαρεστημένος μαζι-*Σου, τουλάχιστο για τους λόγους που νομίζεις. Τα παιδιά της Θεσσαλονίκης δε μου ξεκαθάρισαν* ποτε τί συνέβηκε. *Και κατ'* αρχην δε θα είχα τίποτε ενάντια στην τιμη που μ' έκανες, εξον απο την αδυναμία-μου να εργαστω. *Κάποτε, όταν έπεσε η χούντα και Σου πρότεινα να συνεχίσουμε την ωραία συνεργασία για τα* ΤτΡ, *μου απάντησες ότι στην ηλικία* αφτη που φτάσαμε (γεροντάκια) δεν μπορούμε να συνεχίσουμε. Δίκαιο που είχες. Οχι για του λόγου-Σου, παρα για μένα. Βρίσκουμαι στη δυσάρεστη θέση να Σε πληροφορήσω, ότι τα τελεφταία χρόνια νιώθω να με εγκαταλείπουν οι δύναμές-*μου με αποτέλεσμα να περιορίσω την* πνεβματικη-*μου εργασία στο ελάχιστο. Δε μου μένει,* παρα να βάλω τάξη στα χαρτια-*μου και να κοιτάξω τί έχω να περισώσω, πριν εγκαταλείψω τη* σκηνη. Αφτες τις μέρες διάκοψα και τη συνεργασία στην κυπριακη εφημερίδα,[46] ενω τα ΤτΡ πρόκειται να «κλείσουν» οριστικά. Κάποτε και η απογοήτεψη χρειάζεται.

Ολα αφτα τα σημειώνω με βαθύτατη θλίψη και πόνο. Εφχουμαι κάθε προκοπη στην προσπάθειά-Σου. Σ' εφχαριστω με την καρδια-*μου για τη φιλία-Σου και τη λιγόχρονη συνεργασία στα* ΤτΡ. Ηταν *η* ηρωικη εποχη, *που κανένας δεν* μπορει να ξεχάσει. Φυσυκα, *θα Σε θυμάμαι κάπου κάπου με ό,τι* μπορω.

---

[44] Είναι το μόνο γράμμα, στο οποίο ο Μυστακίδης χρησιμοποιεί το δικής του έμπνευσης μονοτονικό.

[45] Φράσεις, όπως «χρέος είχα», δείχνουν διακριτικά την πικρία του. Η ρητή, μάλιστα, αναφορά στην απαισιοδοξία του επιβεβαιώνει την πικρία αυτή, που η αξιοπρέπειά του δεν του επιτρέπει να τη δηλώσει με ωμό τρόπο.

[46] Είναι η εφημερίδα της Λευκωσίας *Ο Ανεξάρτητος,* στην οποία από το φύλλο της 9.1.1978 έως το φύλλο της 5.1.1981 κρατούσε τη στήλη «Πνευματικό Ημερολόγιο». Τα τελευταία κείμενά του προφανώς είχαν ήδη δοθεί και έτσι, ενώ έχει ήδη διακόψει τη συνεργασία, αυτά δημοσιεύτηκαν αργότερα.

Εχε γεια,
Δικος-*Σου*
Αντώνης Μ.
Μεσεβρινος

Μία άλλη σημαντική μαρτυρία, για τις δραστηριότητες του Μυστακίδη αυτή, ήταν η ομιλία που είχε προγραμματίσει στην Κύπρο, προσκεκλημένος στην εβδομάδα Κυπρίων φοιτητών. Οι εκδηλώσεις θα άρχιζαν στις 20 Ιουλίου και ο Μυστακίδης θα μιλούσε στα μαθήματα του σεμινάριου στις 22 μετά τον Κίμωνα Φράιερ. Προσκεκλημένος ήταν και ο Χατζής, αλλά τα δραματικά γεγονότα του πραξικοπήματος ματαίωσαν τα προγραμματισθέντα. Τα γεγονότα, ωστόσο, στην Κύπρο ανέτρεψαν τα σχέδια των Μυστακίδη και Χατζή, όπως φαίνεται από την αναβολή των θερινών μαθημάτων στη Γενεύη.[47]

Ως προς τα ΤτΡ άλλαξαν προσανατολισμούς μετά την πτώση της δικτατορίας και τα συμβάντα στην Κύπρο. Ο θεμελιώδης στόχος πάντως της διαφώτισης δεν έπαψε να ισχύει πάντοτε. Γράφει ο Μυστακίδης στον φίλο του:[48]

[...] Νομίζω πως έχουμε υποχρέωση να συνεχίσουμε την έκδοση, που τώρα θα υπηρετήσει τον αγώνα για την αληθινή εκδημοκρατικοποίηση του Τόπου και την κοινωνική και πολιτική του ανάπλαση. Έχω στα χέρια μου κείμενο του Δημοσθένη Δανιηλίδη με θέμα τον αγώνα της Κύπρος[49] και την πολιτική των Μεγάλων. Δυστυχώς μισοτελειωμένο, αλλά πολύτιμο για την ανάγκη να διαφωτίσουμε τους Ελληνάδες μας.

Θα κλείσουμε, εστιάζοντας στη λέξη «Ελληνάδες». Είναι κάτι παρόμοιο με αυτό που από πολλά χρόνια αποδίδει στην Κύπρο η λέξη «Καλαμαράδες» για τους Ελλαδίτες. Δεν πρόκειται για απαξιωτικό ή για υβριστικό χαρακτηρισμό. Πρόκειται για την εκδήλωση απογοήτευσης του Έλληνα της διασποράς, του αποκομμένου από τον εθνικό κορμό· για έκφραση ενός κράματος πόνου και θλίψης του μαχόμενου για την εθνική επιβίωσή του και αγωνιώντος για την

[47] Για την αναβολή των θερινών μαθημάτων βλ. την εργασία μας «Μια βραχύβια αλληλογραφία που υποσχόταν πολλά: Τα γράμματα του Αντώνη Μυστακίδη και Δώρου Λοΐζου», *Επιστημονική Επετηρίς της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών,* τ. ΙΒ΄ (2016), σ. 429-450, και ειδικά σ. 439, σημ. 35, καθώς και σ. 443, την επιστολή VII· επίσης, Σάββας Παύλου, «Για τον Ιάνη Ξενάκη – Μια μαρτυρία», στο: *Γραμμή Λευκωσία – Αθήνα,* ό.π., σ. 55-60.

[48] Βλ. την από 20.8.1974 επιστολή του.

[49] Το κείμενο αυτό κυκλοφόρησε από τα ΤτΡ με τον τίτλο *Η Κύπρος και η αγγλική μάσκα,* με προλεγόμενα του Μεσεβρινού (Λευκωσία – Lund 1975).

αμεριμνησία, την ολβιότητα, τον εφησυχασμό και την αφ᾽ υψηλού θεώρηση των σοβαρών προβλημάτων του διάσπαρτου ελληνικού στοιχείου και του πολιτισμού του από την υπνώττουσα μητρόπολη.

Βιβλιογραφία

BILLESKOV JANSEN, F. J. *Γύρω από τη δανική λογοτεχνία.* Μετάφρ. Ἀντώνης Μυστακίδης. Ελληνοσκανδιναβική Βιβλιοθήκη, 1959.

ΕΜΙΝΕΣΚΟΥ, Μιχαήλ. *Ο μεγαλοφυής Ρουμάνος ποιητής.* Θεσσαλονίκη, 1942.

HATZIS, Dimitris. *Antigone lebt.* Βερολίνο: Akademie der Wissenschaften, χ.χ. [1960s].

———. *Οι Ανυπεράσπιστοι.* Αθήνα: χ.χ. [πρώτη ἔκδ. περ. 1960–1970].

ΚΕΝΤΡΟ ΜΕΛΕΤΩΝ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΚΥΚΚΟΥ. *Η αλληλογραφία του Αντώνη Μυστακίδη (Μεσεβρινού) με τον πεζογράφο Γιώργο Φιλίππου Πιερίδη.* Λευκωσία, 2016.

LAGERKVIST, Pär. *Εκλογή. Ποιήματα και πεζά.* Μετάφρ. Ἀντώνης Μυστακίδης. Ελληνοσκανδιναβική Βιβλιοθήκη, 1959.

ΛΟΥΝΤΕΜΗΣ, Μενέλαος – ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, Ἀντώνης. «Η αλληλογραφία Μενέλαου Λουντέμη – Αντώνη Μυστακίδη (Μεσεβρινού).» *Κοράλλι* 7 (Οκτώβριος–Δεκέμβριος 2015): 110–116· 8 (Ιανουάριος–Μάρτιος 2016): 130–136.

———. «Αλληλογραφία Μενέλαου Λουντέμη – Αντώνη Μυστακίδη.» *[δε]κατα* 44 (Χειμώνας 2015–2016): 154–158.

ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, Ἀντώνης (Μεσεβρινός). *Ποιήματα της Edith Södergran.* Ελληνοσκανδιναβική Βιβλιοθήκη, 1958.

———. *Η Κύπρος και η αγγλική μάσκα.* Προλεγόμενα Ἀντώνη Μεσεβρινοῦ. *Τετράδια του Ρήγα*, Λευκωσία – Lund, 1975.

———. *Προδομένη γλώσσα.* Ἐντός: *Τετράδια του Ρήγα*, χ.χ. [1970s].

———. *Tolv grekiska berättare (Δώδεκα Έλληνες διηγηματογράφοι).* Μετάφρ. Ἀντώνης Μυστακίδης – Margareta Blidberg. Göteborg, 1970.

———. «Πνευματικό Ημερολόγιο.» *Ο Ανεξάρτητος* (Λευκωσία), 9.1.1978 – 5.1.1981.

ΠΑΥΛΟΥ, Σάββας. «Για τον Ιάνη Ξενάκη – Μια μαρτυρία.» *Η Αυγή* (2 Μαΐου 2002): 35–36.

———. *Γραμμή Λευκωσία – Αθήνα.* Ἐκδ. Κουκίδα, Λευκωσία – Αθήνα, 2007.

Περιοδικό *Πρίσμα*. Τεύχη 1–4. Ἀθήνα, περ. 1980.

Τετράδια του Ρήγα (TtR). Περιοδική ἔκδοση ὑπὸ τὴν διεύθυνση Ἀντώνη Μυστακίδη (Μεσεβρινοῦ), Λουντ – Λευκωσία, 1960–1975.

WIFSTRAND, A. *Δύο μελετήματα*. Μετάφρ. Ἀντώνης Μυστακίδης. Ελληνοσκανδιναβική Βιβλιοθήκη, 1966.

ΧΑΤΖΗΣ, Δημήτρης. *Σύγχρονη ελληνική ποίηση*. Ἀνθολογία μεταφρασμένη (αναφορά ἐπιστολική, 1965).

ΧΑΤΖΗΣ, Δημήτρης – ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, Ἀντώνης. Ἀλληλογραφία, 1964–1980. Δημοσιευμένη σε: [*Ἐπετηρίς τῆς Κυπριακῆς Ἑταιρείας Ἱστορικῶν Σπουδῶν*] 12 (2016): 429–450.

ΧΑΤΖΗΣ, Δημήτρης – ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, Ἀντώνης. *Δελτιοθήκη*. Χειρόγραφα καὶ προτάσεις (ἀνέκδοτο ἔργο, 1974).

Tivadar PALÁGYI

Ρώσοι, Έλληνες και Γκαγκαούζοι: οι κίνδυνοι της εθνογραφίας στο τέλος του 19ου αιώνα

Εισαγωγή

Το άρθρο μας έχει ως στόχο να παρουσιάσει και να συγκρίνει παράλληλα παραδείγματα ατυπικών λαών, των οποίων ο συνδυασμός γλώσσας και θρησκείας δεν είναι ο συνήθης. Οι τουρκόφωνοι χριστιανοί Γκαγκαούζοι, οι βουλγαρόφωνοι μουσουλμάνοι Πομάκοι και οι ελληνόφωνοι μουσουλμάνοι του Πόντου έχουν κοινό αυτόν τον αλλόκοτο συνδυασμό γλωσσικό – θρησκευτικών στοιχείων. Αφού παρουσιάσουμε τις κύριες, συχνά αντιφατικές, θεωρίες σχετικά με την προέλευση των Γκαγκαούζων, θα ταξιδέψουμε στην εποχή που ανακαλύφθηκαν αυτοί οι λαοί, στα τέλη του 19ου αιώνα. Όπως θα διαπιστώσουμε, οι περιπέτειες των πρώτων μελετητών που προσπάθησαν να πραγματοποιήσουν έρευνες τόσο στα Βαλκάνια όσο και στην περιοχή της Τραπεζούντας, αντανακλούν την ανησυχία που προκαλούσαν ήδη εκείνη την εποχή αυτοί οι λαοί με αβέβαιο καθεστώς. Διαφορετικά κράτη προσπαθούσαν, την ίδια στιγμή, να τους εντάξουν στην επικράτειά τους, που βρίσκονταν σε φάση διαμόρφωσης.

Οι Γκαγκαούζοι

Για να πάρουμε μια ιδέα σχετικά με την σημερινή γεωγραφική κατανομή των Γκαγκαούζων, ακολουθεί ένας πρόσφατος εθνοτικός χάρτης που παρουσιάζει τις διάφορες ομάδες των Γκαγκαούζων τόσο στη Μολδαβία όσο και στη Βουλγαρία, την Ελλάδα και την Ουκρανία, με επίσημα στοιχεία για τις χώρες, όπου αυτή η εθνοτική ομάδα περιλαμβάνεται στις επίσημες απογραφές και με εκτιμήσεις για τις άλλες χώρες.[1]

[1] Kürkçu, V. κ.ά., Gagauziya (Gagauz Yeri) Avtonom Bölgesi Atlası (Chişinău: Proart, 2014), 53.

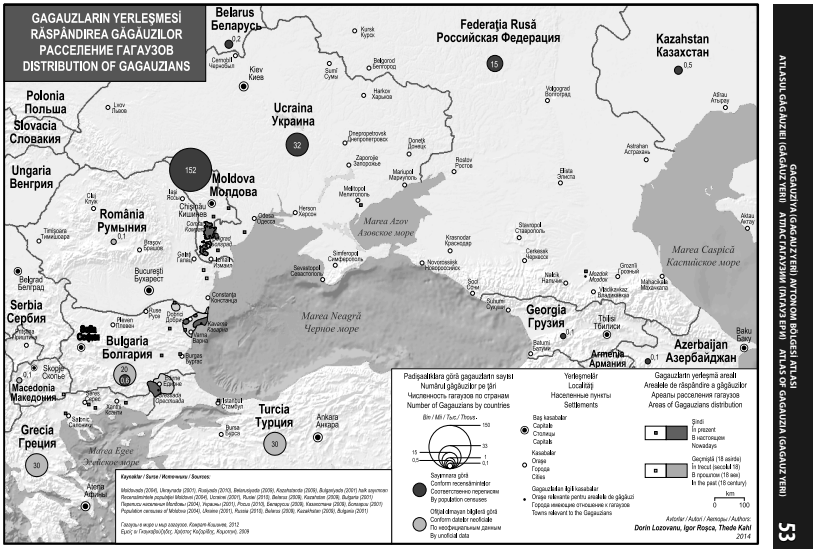

Όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε, εκτός από τις πρώην σοβιετικές δημοκρατίες, μόνο η Βουλγαρία έχει συμπεριλάβει στην επίσημη απογραφή της την κατηγορία «Γκαγκαούζοι», ωστόσο τα επίσημα στοιχεία εδώ δίνουν αριθμό πολύ χαμηλότερο (600) από τις εκτιμήσεις (20.000). Η μεγαλύτερη ομάδα είναι αυτή των Γκαγκαούζων της Μολδαβίας, οι οποίοι απολαμβάνουν εδαφική αυτονομία με κοινοβούλιο στην πρωτεύουσά τους, το Κομράτ. Αυτοί οι Γκαγκαούζοι της Μολδαβίας κατάγονται από τη σημερινή Βουλγαρία (που τότε ανήκε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία) και εγκαταστάθηκαν, κατόπιν πρόσκλησης του Ρώσου τσάρου, στις στέπες του Μπουτζάκ, οι οποίες είχαν εκκενωθεί από τον μουσουλμανικό πληθυσμό τους, στις αρχές του 19ου αιώνα, μετά τους ρωσοτουρκικούς πολέμους.

Ποιοι είναι οι Γκαγκαούζοι σύμφωνα με τους πρώτους ερευνητές του 19ου και του 20ού αιώνα;

Από τους δύο μεγάλους σλαβικούς ερευνητές, ο Τζέχος Jireček[2] επιμένει στην ελληνική τους προέλευση, λέγοντας ότι οι Γκαγκαούζοι είναι «πιθανότατα ελληνικής καταγωγής, χριστιανοί, οι οποίοι, όπως οι Καραμανλήδες της Μικράς Ασίας, μιλούν την τουρκική ως μητρική τους γλώσσα, μόνο που τη

2 Jireček, C. Geschichte der Bulgaren (Prag: Verlag von Tempsky, 1876), 575.

γράφουν με ελληνικά γράμματα. Ζουν στη Βάρνα και σε όλα τα λιμάνια της Δοβρουτσάς και διάσπαρτα στη Βεσσαραβία». Ο Πολωνός Kowalski[3], ως τουρκολόγος, προτιμά την θεωρία μίας τουρκικής προέλευσης των Γκαγκαούζων: «θεωρούμε τους Γκαγκαούζους ως ένα απόθεμα που αποτελείται από τρία διαδοχικά επάλληλα στρώματα. Το παλαιότερο στρώμα αποτελείται από τα απομεινάρια ενός βόρειου τουρκικού πληθυσμού, το δεύτερο από μια ισχυρή νότια ομάδα που χρονολογείται σε μια εποχή πριν από την άφιξη των Οσμανλήδων και, τέλος, το τρίτο στρώμα αποτελείται από Τούρκους εποίκους και τουρκικά στοιχεία από την οθωμανική περίοδο. Ο χριστιανισμός των Γκαγκαούζων πρέπει αναμφίβολα να συνδέεται με το παλαιότερο στρώμα που προέρχεται από τον βορρά». Η επίσημη τουρκική θεωρία σήμερα τους αποδίδει επίσης τουρκική καταγωγή: [4] «είναι απόγονοι του σουλτάνου Keykavus και προσηλυτίστηκαν στον χριστιανισμό τον 13ο αιώνα υπό την πίεση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας». Σύμφωνα με άλλον Τούρκο συγγραφέα,[5] ο Κεϊκάβος (Keykavus) αναγκάστηκε να διαφύγει από τους Μογγόλους στην Δοβρουτσά, βυζαντινή επικράτεια εκείνη την εποχή, αλλά, μετά την αυξανόμενη πίεση των χριστιανών, επέστρεψε στην Ανατολία. Ορισμένοι από τη συνοδεία του παρέμειναν στη Δοβρουτσά και ξέχασαν τη θρησκεία τους, με αποτέλεσμα να γίνουν χριστιανοί. Λέγεται ότι είναι οι πρόγονοι των σημερινών Γκαγκαούζων, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στο βασίλειο που ίδρυσε ο Κεϊκάβος (Gagauzia/Key-kau'sia) το 1296.[6]

Όπως είδαμε, η «μη τουρκική» θέση, που συναντάται μεταξύ άλλων μεταξύ Βούλγαρων και Ελλήνων μελετητών, [7] υποστηρίζει ότι πρόκειται για λαό βουλγαρικής ή ελληνικής καταγωγής, ότι άλλαξαν τη γλώσσα τους υπό την οθωμανική πίεση κι έγιναν έτσι ορθόδοξος τουρκικός λαός των Βαλκανίων. Το επιχείρημα αυτό στηρίζεται κυρίως σε ανθρωπολογικές παρατηρήσεις και στις σλαβικές / ινδοευρωπαϊκές ιδιαιτερότητες που παρατηρούνται στη σύνταξη της γλώσσας των Γκαγκαούζων.

---

[3] Kowalski, T. Les Turcs et la langue turque de la Bulgarie du nord-est (Cracovie: Mémoires de la Commission Orientaliste de l'Académie des Sciences polonaise, 1931), 26.

[4] Karpat, K. «Gagauzlar», στην TDV İslâm Ansiklopedisi, τόμ. 13 (1996), 288.

[5] Gökdağ, B. A. «Moldova'nın AB Üyeliği Sürecinde Gagauz Özerk Bölgesi Bağımsızlığa mı yürüyor?», Karadeniz Araştırmaları 43 (2014): 22.

[6] Shevchuk, V. «The Ethno-Linguistic Geography of the Gagauz People in the Danube Basin», Journal of Danubian Studies and Research 5, αρ. 2 (2015): 76.

[7] Menz, A. «The Gagauz Between Christianity and Turkishness», στο Cultural Changes in the Turkic World, επιμ. Filiz Kıral, Barbara Pusch, Claus Schönig, και Arus Yumul (Würzburg: Ergon Verlag, 2007), 124.

Ακούγονται επίσης φωνές από την πλευρά Βούλγαρων ερευνητών,[8] σύμφωνα με τις οποίες οι Γκαγκαούζοι στερήθηκαν τεχνητά τη βουλγαρική τους ταυτότητα από Ρώσους, Σοβιετικούς και κυρίως Ρουμάνους διανοούμενους. Η τεχνητή δημιουργία της ταυτότητας των Γκαγκαούζων θα έμοιαζε έτσι με τη δημιουργία της «σλαβομακεδονικής» γλώσσας και έθνους. Όπως η σλαβο-μακεδονική γλώσσα και το σλαβο-μακεδονικό έθνος δημιουργήθηκαν από τους Γιουγκοσλάβους ιδεολόγους, έτσι και η γλώσσα και το έθνος των Γκαγκαούζων δημιουργήθηκαν κατά την περίοδο του μεσοπολέμου για να διαχωριστούν οι Γκαγκαούζοι από το βουλγαρικό έθνος. Η «γκαγκαουζοποίηση» είναι μια μακρά διαδικασία απομάκρυνσης των Γκαγκαούζων από τη βουλγαρική τους ταυτότητα. Οι Έλληνες ερευνητές, από την πλευρά τους,[9] αναφέρονται στο ρόλο των υπερασπιστών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ο οποίος αποδιδόταν στους Γκαγκαούζους. Η δημιουργία του μεσαιωνικού γκαγκαουζικού κράτους από τον αναφερόμενο Κεϊκάβο, υπό βυζαντινή επικυριαρχία, προοριζόταν να χρησιμεύσει ως «προπύργιο κατά των ξένων εισβολών και φόβητρο των επιβουλεύσεων του βασιλιά των Βουλγάρων» με τον οποίο ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Παλαιολόγος είχε κακές σχέσεις.

Πώς έφθασαν οι Γκαγκαούζοι στην Θράκη

Όπως είδαμε, οι περισσότεροι Γκαγκαούζοι εγκαταστάθηκαν στην τότε ρωσική Μολδαβία στην αρχή του 19ου αιώνα. Εμείς τώρα θα επικεντρωθούμε σε μια άλλη ομάδα των Γκαγκαούζων, αυτή που εγκαταστάθηκε στη Θράκη και τη Μακεδονία στα τέλη του 19ου αιώνα. Ένα μεταναστευτικό κύμα ξεκίνησε στην πυκνοκατοικημένη από Γκαγκαούζους Δοβρουτσά, όταν, κατά τη διάρκεια του ρωσο-τουρκικού πολέμου του 1877-1878, οι Γκαγκαούζοι μετανάστευσαν στην περιοχή της Θεσσαλονίκης. Ταυτόχρονα, πιεσμένοι από το νέο βουλγαρικό κράτος, άλλοι Γκαγκαούζοι μετανάστευσαν στην περιοχή της Αδριανούπολης στην Ανατολική Θράκη, από την οποία, ως χριστιανοί, υποχρεώθηκαν να φύγουν μετά από 40 χρόνια, βάσει των συμφωνιών της Λωζάνης.[10] Συνεπώς, ο σημερινός αριθμός των Γκαγκαούζων στην Ελλάδα εκτιμάται από 5.000 έως 10.000, εκ των οποίων 5.000-7.000 στη Θράκη.[11]

---

[8] Павлов, П. «Тюркофонията в средновековна България и произходът на гагаузите», LiterNet, 6 Σεπτεμβρίου 2011, https://bulgarianhistory.org/proizhod-na-gagauzite/.

[9] Κετανηης, Κ. «Η φύλη των Γκαγκαούζων», ΜΕΤΑ το σύγχρονο σερραϊκό περιοδικό 91-92 (2002): 13.

[10] Diribaş, O. «Yunanistan Evros (Meriç) Bölgesi Orestiada (Kumçiftliği) Kazası Gagauzların Halk Edebiyatı ve Folkloru» (μεταπτυχιακή διατριβή, Πανεπιστήμιο Trakya, 2020), 27.

[11] Ολμπασαλη, Β. «Οι Γκαγκαβούζιδες του Νομού Έβρου, Η πορεία διαμόρφωσης και μετεξέλιξης του περιεχομένου μίας συλλογικής ταυτότητας, με έμφαση στην παιδεία και στον πολιτισμό» (μεταπτυχιακή διατριβή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 2020), 61.

Η θρησκεία και η γλώσσα των Γκαγκαούζων

Οι φαινομενικές αντιφάσεις μεταξύ της γλώσσας και της θρησκείας των Γκαγκαούζων εξηγούν ορισμένες γλωσσικές ιδιαιτερότητες που μπορούν να προκαλούν μεγάλη σύγχυση ή έκπληξη σε όσους μελετούν αυτόν τον λαό. Μία από τις σπουδαιότερες γλωσσολόγους που μελέτησε τη γλώσσα των Γκαγκαούζων, η Ρωσίδα Λιουντμίλα Α. Ποκρόβσκαια[12] επισημαίνει ότι ορισμένοι όροι μουσουλμανικής προέλευσης έχουν την αντίθετη σημασία από εκείνη που έχουν στα τουρκικά, π.χ. гяур (ghiaour) σημαίνει «μουσουλμάνος». Οι Γκαγκαούζοι χρησιμοποιούσαν αυτή τη λέξη για να προσβάλουν τους Οθωμανούς. Ξέρουμε ότι ο όρος «Γκιαούρης» ήταν αρχικά ένας περιφρονητικός όρος που χρησιμοποιούσαν οι Τούρκοι για τους Χριστιανούς. Ένα άλλο παράδειγμα είναι η λέξη «Χατζής» ως τίτλος που δίνεται σε έναν χριστιανό που έχει ολοκληρώσει το προσκύνημα στην Ιερουσαλήμ, και όχι σε έναν μουσουλμανό που έχει φτάσει στη Μέκκα. Για την έννοια του σταυρού χρησιμοποιούνται τρείς διαφορετικές λέξεις: η ελληνική λέξη «ставроз йапмаа» – με την έννοια του «κάνω το σημάδι του σταυρού», η μολδαβική круча (crucea) – για τον σταυρό στον τάφο, και το τουρκικό хач (haç) – για το σημάδι του σταυρού που φτιάχνει ο ιερέας με ένα φτυάρι κατά την ταφή. Το ίδιο ισχύει για τις τρεις διαφορετικές λέξεις που χρησιμοποιούνται για τον όρο «άγγελος»: ο ελληνικός «ангелос», το μολδαβικό «ынжер» και το τουρκικό «мелек». Γενικά, οι ελληνικοί όροι κυριαρχούν στο θρησκευτικό λεξικό, ενώ οι βουλγαρικές λέξεις δανείζονται συχνά για να εκφράσουν οικιακούς όρους της καθημερινής ζωής. Η ίδια μελετήτρια[13] επισημαίνει ότι σημαντικά θρησκευτικά βιβλία, γραμμένα στα τουρκικά με ελληνικά γράμματα, πωλούνταν στο παρελθόν από τους καραμανλικούς τουρκόφωνους Έλληνες εμπόρους στους Γκαγκαούζους.

Σημερινές γεωπολιτικές διεκδικήσεις

Οι Γκαγκαούζοι, ως μειονότητα, διεκδικούνται ταυτόχρονα από Έλληνες, Τούρκους, Ρώσους, Ρουμανούς-Μολδάβους και Βούλγαρους. Σε ένα ελληνικό άρθρο, διαβάζουμε ότι «εδώ και αρκετά χρόνια, Τούρκοι και Έλληνες ανταγωνίζονται για το ποιος θα καταφέρει να προωθήσει τη δική του γλώσσα στο Κομράτ»,[14] δηλαδή στην πρωτεύουσα των Γκαγκαούζων. Οι Τούρκοι από την

---

[12] Покровская, Л. (L. Pokrovskaïa), «Мусульманские элементы в системе христианской религиозной терминологии гагаузов», Советская Этнография, αρ. 1 (1974): 141.

[13] Покровская, «Мусульманские элементы», 142.

[14] Καμπυλης, Τ. «Μια άλλη ελληνοτουρκική (δια)μάχη», Η Καθημερινή, 1 Νοεμβρίου 2009, https://www.kathimerini.gr/opinion/717166/mia-alli-ellinotoyrkiki-dia-machi/.

πλευρά τους, ασκούν κριτική στους Ρώσους,[15] λόγω των προσπαθειών της Μόσχας να «εκρωσίσει» τους Γκαγκαούζους με τη διανομή δωρεάν ρωσικών βιβλίων στα σχολεία των Γκαγκαούζων. Πρέπει να σημειωθεί ότι η Ρουμανία χρηματοδοτεί ταυτόχρονα την ανακαίνιση μεγάλου αριθμού νηπιαγωγείων στη Γκαγκαουζία.

Ποια είναι λοιπόν τα πιθανά σενάρια για να εξηγηθεί η γέννηση του λαού των Γκαγκαούζων; Μπορεί να προτίμησαν τη διατήρηση της χριστιανικής θρησκείας τους, με κόστος τη θυσία της βουλγαρικής ή ελληνικής γλώσσας τους στην τουρκική. Μπορεί όμως να προβλεφθεί και το αντίθετο. Μια τουρκόφωνη ομάδα, αρχικά μουσουλμανική, θα διατηρούσε την τουρκική γλώσσα της, ενώ θα εγκατέλειπε την αρχική της θρησκεία υπέρ του χριστιανισμού. Όπως θα δούμε σύντομα, η ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων και της Μέσης Ανατολής παρουσιάζει όλες αυτές τις περιπτώσεις και είναι δύσκολο να λυθούν οι συζητήσεις και οι διεκδικήσεις που διασταυρώνονται.

Παράλληλες περιπτώσεις

Η βουλγαρική αντίληψη για το έθνος ήταν και παραμένει ουσιαστικά γλωσσική. Οι βουλγαρόφωνοι μουσουλμάνοι, ονομαζόμενοι Πομάκοι, περιλαμβάνονται σήμερα στην κατηγορία των Βουλγάρων στις επίσημες βουλγαρικές απογραφές. Ο Βούλγαρος εθνογράφος V. Kânčov (Кънчов) μαρτυρεί αυτή τη γλωσσική αντίληψη από τα τέλη του 19ου αιώνα. Στον εθνογραφικό χάρτη της Μακεδονίας[16] απαριθμεί πέντε διαφορετικούς λαούς: οι Βούλγαροι, οι Έλληνες, οι Τούρκοι, οι Βλάχοι και οι Αλβανοί σημειώνονται με διαφορετικά χρώματα. Ωστόσο, για κάθε ένα από αυτά τα χρώματα υπάρχει μια ανοιχτή και μια διακεκομμένη παραλλαγή. Η ανοιχτή παραλλαγή αναφέρεται στους χριστιανούς Βούλγαρους, Έλληνες και Βλάχους, ενώ τα ίδια χρώματα, αλλά με κουκκίδες, αναφέρονται στους μουσουλμάνους Βούλγαρους, Έλληνες, και Βλάχους. Για τους Τούρκους και τους Αλβανούς, το σύστημα χρωματισμού είναι το αντίθετο.

[15] Севесі, A. H. «XVI. yüzyıl Osmanlı tahrirdefterlerine göre Gagauzlar» (διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Gazi, 2008), 168.

[16] Кънчов, В. Македония, Етнография и статистика (София, 1900), XX.

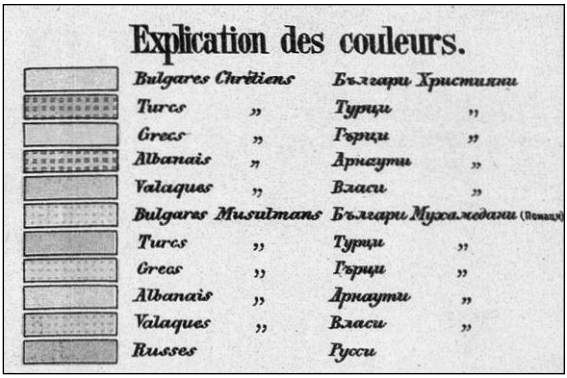

Οι Πομάκοι μπαίνουν εύκολα σε αυτό το σύστημα, γιατί είναι μία μουσουλμανική πληθυσμιακή ομάδα που μιλάει μία διάλεκτο της βουλγαρικής γλώσσας στην οροσειρά της Ροδόπης όπως και οι Γκαγκαούζοι είναι εύκολο να ταξινομηθούν εδώ.

Τα ποντιακά των μουσουλμάνων της Τραπεζούντας

Παρά τον ξεριζωμό των Ελλήνων με την ανταλλαγή των πληθυσμών του 1923, τα ποντιακά επιβιώνουν ακόμα στον Πόντο σε πολλά χωριά της περιοχής της κοιλάδας Όφεως (Of), όπου μιλιούνται από ντόπιους μουσουλμάνους. Πρόκειται για πρώην χριστιανικούς πληθυσμούς που εξισλαμίστηκαν μαζικά στο Πόντο τον 17ο αιώνα για να αποφύγουν διώξεις ή διακρίσεις που εμπόδιζαν την επιβίωση τους στην οθωμανική κοινωνία.

Αν οι Γκαγκαούζοι θεωρούνται κάποιες φορές θύματα της οθωμανικής εξουσίας, η οποία τους έθεσε το αβάσταχτο δίλημμα να χάσουν τη γλώσσα τους ή την πίστη τους, επιβεβαιώνουν ακόμα και το αντίθετο σενάριο των Πομάκων ή των ποντίων μουσουλμάνων, οι οποίοι εξισλαμίστηκαν περισσότερο ή λιγότερο βίαια, αλλά παρέμειναν πιστοί στη βουλγαρική ή την ελληνική γλώσσα. Προφανώς, η άποψη αυτή δεν μπορεί να είναι απολύτως αντικειμενική, καθώς βασίζεται στη βουλγαρική ή στην ελληνική εθνική οπτική. Από τουρκικής πλευράς, έχουν προταθεί εκ διαμέτρου αντίθετα σενάρια. Οι Γκαγκαούζοι λέγεται ότι είναι εκχριστιανισμένοι Τούρκοι και οι Πομάκοι μαζί με τους ελληνόφωνους μουσουλμάνους του Πόντου είναι αποεθνικοποιημένοι Τούρκοι.[17] Το ενδιαφέρον

[17] Poutouridou, M. «The Of Valley and the coming of Islam in the case of Greek-speaking Muslims», Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών 12 (1997): 50.

σε αυτού του είδους την έρευνα έγκειται στο γεγονός ότι λαμβάνει υπόψη όλα αυτά τα συχνά αντιφατικά σενάρια. Όπως όμως έχει διαπιστωθεί, η αντικειμενικότητα πολλές φορές περικλείει κινδύνους για αυτόν που την προβάλλει.

Κίνδυνοι από τη διερεύνηση ανώμαλων λαών

Η περίπτωση του Ιωάννη Παρχαρίδη

Το καλοκαίρι του 1876 ο γερμανός φιλόλογος Μιχαήλ Δέφνερ (Michael Deffner, μεταγενέστερα Έλληνας υπήκοος) πήγε στην Τραπεζούντα με εντολή της Ακαδημίας του Βερολίνου για να μελετήσει την ποντιακή γλώσσα. Εκεί είχε ως συνεργάτη τον ντόπιο δάσκαλο Ιωάννη Παρχαρίδη. Γνωρίζουμε από τη βιογραφία του Παρχαρίδη,[18] ότι στο πλαίσιο της συνεργασίας αυτής ο Παρχαρίδης πραγματοποίησε σχετική γλωσσική έρευνα στην Κοιλάδα της Όφεως (Όφι, Of), που παρουσιάζει μέχρι σήμερα μία σημαντική παρουσία ελληνόφωνων μουσουλμάνων. Παρά την αντίθετη συμβουλή του διοικητή της Τραπεζούντας Αχμέτ Ρασίμ-πασά αποφάσισε να προχωρήσει στα ενδότερα, στο χωριό Σαράχο. Εκεί συνάντησε εχθρική υποδοχή από ορισμένους κατοίκους, και ιδίως από έναν αγά ο οποίος τον κατηγόρησε ότι ήταν Ρώσος κατάσκοπος (την ίδια εποχή είχε ξεσπάσει διπλωματική κρίση μεταξύ των Οθωμανών και των Ρώσων, η οποία κατέληξε στον πόλεμο του 1877). Ο Παρχαρίδης έφτασε στην Τραπεζούντα υπό συνοδεία, καθώς τον συνέλαβε ο καϊμακάμης του Σολακλί (Of) για κατασκοπεία. Χρειάστηκε η μεσολάβηση του Δέφνερ και του Έλληνα προξένου Ναπολέοντος Μπέτσου για να αφεθεί ελεύθερος.

Η περίπτωση του Βαλεντίν Μοσκόφ

Ο Ρώσος Μοσκόφ (В. Мошков, 1852-1922) ήταν ενας διάσημος ερευνητής των Γκαγκαούζων της Μολδαβίας, και ήθελε να μάθει περισσότερα και για τους Γκαγκαούζους των Βαλκανίων. Να μεταφράσουμε από τα ρωσικά τι γράφει με κάπως ύφος ειρωνικό για το ταξίδι του στην Αδριανούπολη.[19]

«Επειδή δεν είχα πάει ποτέ στη Βαλκανική Χερσόνησο, δεν μπορούσα να φανταστώ τις σχέσεις εκεί. Εγώ, για παράδειγμα, θεωρούσα τους Έλληνες φιλικό

[18] Σαπκιδη, Ό. «Παρχαρίδης Ιωάννης», στην Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Κωνσταντινούπολη (Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 2002), πρόσβαση 6 Οκτωβρίου 2025, http://www.ehw.gr/l.aspx?id=5720.

[19] Мошков, В. А. «Турецкие племена на Балканском полуострове», Известия Императорского Географического Общества, τόμ. XL, τχ. 3 (1904): 432.

λαό και ήλπιζα να συλλέξω με τη βοήθειά τους προκαταρκτικές πληροφορίες για τους Σουργούτσους (δηλαδή για τους Γκαγκαούζους της Θράκης), ή ίσως θα ήταν ευκολότερο να τους προσεγγίσω, καθώς οι Έλληνες απολαμβάνουν την ιδιαίτερη εύνοια της τουρκικής κυβέρνησης και οι Σουργούτσοι είναι μεταξύ των ενοριτών τους. [...] Έχοντας ταξιδέψει στην Αδριανούπολη στα τέλη Μαΐου, δεν τόλμησα να μπω στα χωριά των Σουργούτσων χωρίς την άδεια των τοπικών αρχών. […] Όσο για τον ελληνικό κλήρο της Αδριανούπολης, έκαναν ό,τι περνούσε από το χέρι τους για να με εμποδίσουν να ταξιδέψω στα χωριά των Σουργούτσων, και να με πείσουν ότι δεν υπήρχαν Σουργούτσοι στη γη. […] Νόμιζαν ότι ήμουν στρατιωτικός κατάσκοπος. […] Οι Σουργούτσοι είναι πιο συμπαθείς προς τους Βούλγαρους παρά προς τους Έλληνες. Αυτό το γεγονός εξηγεί γιατί ο ελληνικός κλήρος προστατεύει τόσο ζηλότυπα αυτόν τον λαό από τα εθνογραφικά μάτια. Αν είχαν μεγαλύτερη κλίση προς τους Έλληνες παρά προς τους Βούλγαρους, αν είχαν κάποια κλίση προς τον ελληνισμό, δεν θα υπήρχε λόγος να είναι τόσο καλά κρυμμένοι από τα μάτια των ξένων. Είναι σαφές ότι οι Έλληνες προσδοκούν να πάρουν στη δική τους κατοχή τους Σουργούτσους στη μελλοντική διχοτόμηση της Τουρκίας […], ενώ ένας εθνογράφος, ακόμα και ένας Ρώσος, μπορεί να πάρει 6 ή 7 χιλιάδες υπηκόους από τη μελλοντική τους κληρονομιά. Λαμβάνοντας υπόψη αυτή την περίσταση, όλοι οι Έλληνες με τους οποίους είχα την ευκαιρία να μιλήσω για τους Σουργούτσους, αν όχι αρνήθηκαν κατηγορηματικά την ύπαρξη των Σουργούτσων και Γκαγκαούζων στην Ανδριανούπολη και στο βιλαέτι γύρω, αλλά σχεδόν από την πρώτη στιγμή είπαν ότι ο λαός αυτός χαιρετά στις συναντήσεις με τη λέξη Kalimer (καλημέρα στα ελληνικά). Σε αυτή τη λέξη είδαν σαφή απόδειξη της ελληνικής προέλευσης των Σουργούτσων.»

Η Β. Ολμπασάλη[20] βρήκε στο αρχείο της Θράκης στην Αλεξανδρούπολη μία διπλωματική έκθεση του Προξενείου της Αδριανούπολης την 29 Μαΐου 1903, σύμφωνα με την οποία οι Γκαγκαούζοι που ήταν εγκατεστημένοι στην περιοχή είχαν γίνει στόχος πολιτικών σκοπιμοτήτων, προκειμένου να θεωρηθούν σλαβικοί πληθυσμοί. Ο ρωσικός κατάσκοπος που αναφέρεται στην επιστολή από την 29 Μαΐου πρέπει να είναι ο ίδιος ο Μοσκόφ που επισκέφθηκε την περιοχή ακριβώς σε αυτήν τη περίοδο. Το διπλωματικό έγγραφο εις την καθαρεύουσαν της εποχής έχει ως εξής:

[20] Ολμπασαλη, «Οι Γκαγκαβούζιδες του Νομού Έβρου», 49.

(Φ. 1903! ΛΑΚ'Ε.(55))

Consulat Royal de Grece
a
Andrinople
No 223

Andrinople 29 Μαΐου 1903

Πρός τήν Λ. Ἐξοχότητα
τόν κ. Ἀλέξανδρον Σκουζέν
Ὑπουργόν ἐπί τῶν Ἐξωτερικῶν κ.λπ.

Κύριε Ὑπουργέ

Τῇ 27ῃ τρέχοντος ἀφίκετο ἐνταῦθα ἀνώτερος ὑπάλληλος τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Ρωσσίας προερχόμενος ἐκ Βάρνης, Πύργου καί Κωνσταντινουπόλεως. Ἀφορμή τῆς ἀφίξεώς του εἶναι ἡ ἐπιθυμία του, ὡς ἐδήλωσε, νά περιέλθῃ τά χωρία τῆς Θράκης καί νά ἐξετάσῃ ἐάν μεταξύ αὐτῶν ὑπάρχωσι καί τινα χριστιανικά τουρκόφωνα κοινῶς καλούμενα Γκαγκαούζιδες, οὐδεμία ὅμως ἀμφιβολία ὅτι ὑπό τό πρόσχημα τοῦτο τῆς ἐπισκέψεως τῶν χωρίων κρύπτεται καί πολιτικός σκοπός.

Τουρκόφωνα χριστιανικά χωρία ὑπάρχουν πολλά ἐν Θράκῃ, ὡς τά Χάσκιοϊ, Χάφσα, Σαραπλάρ, Ολ-πασσᾶ, Ἰμάμ παζάρ καί τινα ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Διδυμοτείχου, ἅτινα εἶναι πάντα καθαρῶς ἑλληνικά.

Ὁ περί ὁ λόγος ὑπάλληλος ἐπισκεφθείς χθές μετά τοῦ ἐνταῦθα Ρώσσου Ὑποπροξένου τήν ἡμετέραν Μητρόπολιν καί τόν Γεν. Διοικητήν καί λαβών σημείωσιν τῶν ἀνωτέρω χωρίων, ἀνεχώρησε σήμερον μετά συνοδείας χωροφυλάκων διά τήν περιοδείαν του.

Πολύ πιθανόν ὁ κύριος οὗτος νά ἐπιθυμῇ νά ἐξετάσῃ τά ἤθη καί ἔθιμα τῶν ἐν λόγῳ χωρίων καί νά ἐξαγάγῃ τό συμπέρασμα ὅτι οἱ κάτοικοι αὐτῶν εἶναι σλαυϊκῆς καταγωγῆς. Σφάλλεται ὅμως μεγάλως εἰς τούς ὑπολογισμούς του διότι τά χωρία ταῦτα εἶναι ἑλληνικώτατα, ὑπαγόμενα εἰς τήν ἡμετέραν Μητρόπολιν καί ἔχοντα ἑλληνικά σχολεῖα, ὧν τά πλεῖστα συντηροῦνται διά τῶν ἡμετέρων ἐκπαιδευτικῶν χορηγημάτων.

Εὐπειθέστατος
Ὁ Διευθύνων
(ὑπ). Ἐμμ. Ρικάκης

Επίλογος

Η έρευνά μας, ομολογουμένως μετριοπαθής, τελειώνει εδώ: σε χρονικό διάστημα 120 ετών, έχουμε την επιβεβαίωση των υποψιών του Μοσκόφ. Χωρίς να κατονομάζεται, ο μυστηριώδης ταξιδιώτης μπορεί να ήταν μόνο αυτός. Όλα συμπίπτουν: η ημερομηνία, ο τόπος και το διπλό επάγγελμα του εθνογράφου, που ήταν ταυτόχρονα αξιωματικός του ρωσικού στρατού. Οι εθνογραφικές του έρευνες θεωρούνταν ύποπτες, ακόμη και επικίνδυνες από το ελληνικό προξενείο, όπως και οι εθνογλωσσικές μελέτες του Παρχαρίδη είχαν υπάρξει ύποπτες για τις οθωμανικές αρχές της Τραπεζούντας λίγες δεκαετίες πριν. Ο Ρώσος ερευνητής ήταν ύποπτος επειδή ήθελε να σλαβικοποιήσει τους Γκαγκαούζους, προκειμένου να προετοιμάσει το έδαφος για τη μελλοντική ένταξή τους στη Βουλγαρία, ισχυρή σύμμαχο της Ρωσίας. Ομοίως, ο Παρχαρίδης κατηγορήθηκε πιθανώς ότι ήθελε να αποδείξει την ελληνικότητα των ελληνόφωνων μουσουλμάνων της περιοχής της κοιλάδας της Όφεως, προκειμένου να τους εντάξει στη χριστιανική Ρωσική Αυτοκρατορία. Οι ύποπτοι λαοί, οι ελληνόφωνοι Μουσουλμάνοι και οι τουρκόφωνοι χριστιανοί, προκαλούσαν τις ίδιες υποψίες και στις δύο πλευρές των τουρκο-ελληνικών συνόρων. Μια τρίτη δύναμη, η Ρωσία, προκαλούσε φόβο και στις δύο χώρες. Κλείνουμε το κείμενο μας αναφέροντας τη σημερινή τεταμένη κατάσταση στη Μολδαβία και ιδιαίτερα στο έδαφος της αυτόνομης περιοχής των Γκαγκαούζων, η οποία λόγω της παραδοσιακής ισχυρής επιρροής της Ρωσίας, αποτελεί και πάλι γεωπολιτικό ζήτημα στο πλαίσιο της ρωσο-ουκρανικής σύγκρουσης.

Dóra Eszter Solti

The Image of Byzantium in 20th-21st Century Hungarian Literature – An Overview

Byzantium, as a motif, has been present in every epoch of Hungarian literary history, but was never so complex and multi-faceted as in the 20th and the early 21st century.

In the 20th century, all ideological streams found their expression in literary works dealing with Byzantium: the moralizing late Classicism, nationalism, communism and anti-communist resistance, socialist popular education, and the disillusionment of postmodernism.

Historical novels form two major groups. Firstly, the novels dealing with the Byzantine-Hungarian relations: Byzantium is portrayed as a decadent and immoral great power, facing the brave Hungarian heroes. In these novels, two epochs are treated: the conquest of Hungary and the era of the Árpáds.

The second group includes historical novels without reference to Hungary. They deal with the epoch of Theoderic, Constantine the Great, Justinian and Theodora, the Comnenian period, the Fourth Crusade, and the fall of Constantinople.

I would like to point out the three major ideological streams in 20th century Hungary: nationalism, anticommunism and communism, as well as their manifestation in literary works dealing with Byzantium.

Before the First World War

The 20th century began with an extraordinarily popular drama that has been performed continuously since 1904, the year Ferenc Herczeg wrote it, and it has gained its own history of reception: the tragedy entitled *Bizánc "Byzantium"*.[1] The author, a poet laureate of his epoch, is a late representative of classicism and moral idealism. His historical play *Byzantium* is an experiment of symbolic historical drama, and is one of his best known works today.

[1] Herczeg, F. *Bizánc*. Budapest: Singer és Wolfner et passim, 1904.

The scene is the imperial palace at Constantinople on the day of the fall of the Byzantine Empire, on May 29, 1453. To save their lives, as well as their belongings, both the people and the followers of Emperor Constantine seek an agreement with the Sultan, and even before the collapse, they are becoming increasingly unscrupulous. The Empress and the officials of high offices pretend to be loyal to the Emperor, but no one fights at the city walls any more, except for the Genoese mercenaries. The Empress has already offered her hand to the Sultan, the court poet praises him, the Patriarch welcomes him, and the followers court his favour. When the Emperor realizes that only the mercenaries and a faithful servant stand by him, and that the empire has been lost not because of the enemy, but because of his own moral decadence, he has nothing left but a glorious death on the battlefield. The unfaithful Byzantines hope in vain for mercy: Muhammad has them all killed while paying tribute to the fallen emperor.

The work contains an extremely sharp critique of a hypocritical society in which most people don't find it hard to break loyalty for some benefits, to change ideology and serve the enemy. In addition to this, there was at the time of the first performance a reference point to the author's present: just as the Byzantine Empire was on the brink of collapse, the Habsburg Empire was also in decline. As is usual in such transitional times, those in power tried to keep their prerogatives at all costs.

This drama is still being performed today at the Újszínház (New Theatre), in Budapest.[2] Previously, it was performed by the Vörösmarty Theatre of the city Székesfehérvár, in 2012.[3] It is also noteworthy that the drama itself has had its own reception history. A poem, *Bizánc* "Byzantium", by László Kálnoky in 1982, describes the poet's reflections on the play, which he had seen in his youth in the 1930s.[4] The opera version, written by György Selmeczi, in 2014,[5] is part of the repertoire of Hungarian Opera of Cluj (Romania), and is being performed in several Hungarian theatres.

After the First World War

After the First World War, Hungary lost two-third of its territory as a result of the Treaty of Trianon. This shocking experience led to nationalist-irredentist

[2] https://ujszinhaz.hu/hirek.php?hir=Biz%C3%A1nc&id=1023 (accessed 7 October 2025)

[3] https://fidelio.hu/szinhaz/bizanc-felazsia-vegnapjai-55840.html (accessed 7 October 2025)

[4] Kálnoky, L. "Bizánc." *Kortárs: Irodalmi és kritikai folyóirat* 26, no. 3 (1982): 331.

[5] https://selmeczi.hu/selmeczi-gyorgy-bizanc-2015-aprilis-21-erkel-szinhaz (accessed 7 October 2025)

sentiments in Hungarian society. In literature, the national theme became prevalent, with the glorious past of the Hungarians in the foreground. One of these glorious events was the Hungarian Conquest of the Carpathian Basin in the 9th century, documented by Byzantine historians. In order to facilitate the historical exploration of this period, Hungarian Byzantine Studies turned to Byzantine historiographical texts and tried to find and interpret all the texts connected to the Hungarians. The resulting studies later became one of the main sources of Byzantine literature on Hungary-related topics. The negative image of Byzantium in most of these novels[6] serves the sole purpose of highlighting the virtue of the Hungarians in comparison to the baseness of the neighbouring countries.

After the Second World War

After the Second World War, Hungarian literature developed a variety of Byzantium-related motifs. The poet György Faludy devoted a whole volume to his anti-Communist and anti-Stalinist poetry entitled *Emlékkönyv a rőt Bizáncról* ("Reminiscences of the Red Byzantium")[7] during the Stalinist era, creating a new kind of interpretation of Byzantium: The red Byzantium is to be equated with the Soviet Union, a dictatorial superpower that formerly defined itself as the second Byzantium. The poems in the volume are connected by the common metaphor of Byzantium. In "Ode to the Seventieth Birthday of Stalin," the poet expresses the hope that Stalin, the new Constantine, will end his earthly career as soon as possible, and his empire, "Byzantium, built with clotted blood," will go down with him. In addition to the allusion to the characteristic colour of Byzantium, purple, the highly suggestive image of the red Byzantium admits a twofold interpretation: red is the colour of communism and the flag of the Soviet Union, but also the colour of the blood of the innocent victims.

Such an oeuvre could not, of course, escape the attention of the omniscient and omnipotent party for long. Faludy was interned at the Recsk Forced Labor Camp in 1949, where he was held until 1953. During the 1956 revolution he fled abroad: first to London, then to America. In 1989, at the end of Communism, he returned to Hungary and lived in Budapest until his death.

The metaphor of Red Byzantium continues to be present in the comedy *Barbár komédia* "Barbarian Comedy" by György Méhes (1916-2007), edited in 1969.[8] The protagonists of the "Comedy" are the Quadi and Markomanni

[6] For example Kisházy, B. B. *Sátor és politika*. Budapest: Szittya Könyvkiadó Vállalat, 1941.

[7] Faludy, Gy. *Emlékkönyv a rőt Bizáncról: Válogatott versek*. London: Magyar Könyves Céh, 1961.

[8] First edition: Méhes, Gy. *Noé bárkája: négy színmű*. Bukarest [Bucharest]: Kriterion, 1969,

as "barbarians", and Byzantium as a "peacemaking" great power. The first two acts deal with internal barbarian wars and the Byzantine attempts to pacify them through corruption. In the third and last act, however, there are clear allusions to the audience. At the beginning, the Byzantine general, Andronikos, proclaims: "Long live the eternal Byzantine-Quadi-Markomani friendship!", A paraphrase of the well-known phrase, "*Long live the Hungarian-Soviet friendship*!" In addition, Byzantines are constantly forcing the Barbarians to buy useless and poor-quality goods that are the result of overproduction, and in return, Quadi and Marcomanni are provided with Byzantine weapons "in the interest of peace". "So you have the weapons, peace and blessings of the Byzantine civilization," says Andronikos, cynically. The readers of the 1960's could easily see a parallel between this scene and the way COMECON (Council for Mutual Economic Assistance) functioned in Central and Eastern Europe. "The antagonists of Byzantium are enemies of peace, and whoever rejects the Byzantine peace, faces the Byzantine sword," added Andronikos.

The Quadi and Marcomanni surrender and follow the instructions of the Byzantines. But that is not enough. The Byzantines leave behind an occupation that "ensures the maintenance of peace and the security of Byzantine officials". This scene reminded readers of the presence of occupying Soviet troops, justified with the same slogan.

After the dissolution of the Soviet Union, the metaphor of the red Byzantium lost its relevance and gradually disappeared from Hungarian literature.

Novels reflecting the communist ideology also depicted Byzantium as an immoral, declining superpower, and focused on the criticism of exaggerated religiousness and the exploitation of lower classes.[9]

The Hungarian translation of the Anecdota of Prokopios, published in 1984[10], represents a turning point in the history of Hungarian Literature related to Byzantium. Until the end of the 20th century, all historical novels and dramas dealt with the age of Justinian and Theodora, and most of them were a mere

second edition: Méhes, Gy. *Barbár komédia: drámák*. Kolozsvár [Cluj]: Erdélyi Kiadó, 2001. *György Méhes* was the pseudonym of *Elek Nagy*, one of the most prominent figures of Hungarian literary community in Transylvania, Romania.

[9] For example: Szentkuthy, M. *Hitvita és nászinduló*. Budapest: Magvető, 1960. Magvető, and Szentkuthy, M. *A megszabadított Jeruzsálem*. Budapest: Magvető, 1965.

[10] Prokopios. *Titkos történet*. Translated by I. Kapitánffy. Budapest: Helikon, 1984.

paraphrase of Prokopios.[11] The historical details were presented from a one-sided perspective, and the dark atmosphere of Prokopios remained predominant.

After 2000

At the beginning of the 21st century, Byzantium ceased to be a part of general literacy in Hungary, first of all, due to a change in the teaching of history in primary and secondary schools: the history of Ancient Greece is being taught until the age of Alexander the Great. The continuity of Greek history is interrupted until the revolution of 1821, and Medieval History means automatically the History of Western Europe. Byzantium is mentioned only in connection with Hungarian or Western European Medieval History, but the pupils do not have a complete picture of Byzantine history.
In higher education, Byzantine Studies are not represented and students have only the possibility in doctoral studies to take a close look at Byzantine issues.

Two kinds of Byzantium-related literature seemed to emerge: Historical novels without a trace of ideological influence, as well as some esoteric interpretations of the first Byzantine-Hungarian relations by the far-right.

Historical novels are becoming more and more popular among young readers, and for many of them, these novels are their first contact with Byzantium. Between 2000 and 2018, three trilogies and a one-volume historical novel were published. The first trilogy, the Trilogy of the Conquest by László Benkő,[12] deals with the period of the settlement of the Hungarians in the 9th century, and breaks with the tradition of one-sided characters of brave Hungarians and evil Byzantines.

The Byzantium-trilogy of Andrea Pusztai[13] deals with the secret love of a Hungarian leader and Empress Theophano. According to the epilogue,

---

[11] Novels: Hegedűs, G. *Bordélyház Bizáncban*. Budapest: Népszava, 1987., Hegedűs, G. *Ágyban szerzett diadal*. Budapest: Gondolat, 1990., Budapest: Gondolat, Nagy, B. Theodora császárnő. Kolozsvár [Cluj]: Dacia, 1994., and the trilogy Mohás, L. *Theodora*. Budapest: Magvető, 1995., Mohás, L. *Jusztinianusz*. Budapest: Pont, 2000, Mohás, L. *A dekatlonférfi – Irma – Prokopiosz*. Budapest: Argumentum, 2011.
Dramas: Szenczei, L. *Theodora és Justinianus: Tragikomédia három felvonásban*. Budapest: Self-published, 1980., Méhes, Gy. "Földi istenek." In *Barbár komédia*, 207–51. Kolozsvár [Cluj]: Erdélyi Híradó, 1989.

[12] Benkő, L. *A Honfoglalás trilógia*. 3 vols. Kistarcsa: STB Könyvek, 2004. *Táltosidők* (vol.1), *Idegen tüzek* (vol. 2), *A megszerzett föld* (vol. 3)

[13] Pusztai, A. *Bizánc trilógia*. 3 vols. Budapest: Gold Book, 2015–2018.
(2015): *Bizánc 1. könyv: A sárkányölő,* (2016): *Bizánc 2. könyv: A zöld szemű kígyó,* (2018): *Bizánc 3. könyv: A fekete sas*

the author aims to present an equilibrated image of Byzantine-Hungarian relations, based on scholarly research instead of stereotypes.

The historical novel of Mátyás Kapa, *Shadows above Byzantium*,[14] describes the Fourth Crusade, based on the works of Steven Runciman and Geoffroy Villehardouin.

Meanwhile, the creation of Hungary-centric historical novels with far-right leanings continues and they are gaining esoteric dimensions. Nowadays we can see a renaissance of national issues not only in literature, but at all levels of Hungarian culture, and these ideas appear rapidly in subliterary genres, in combination with various conspiracy theories. One such literary work is the novel called *Byzantine pact* of János Géczy,[15] which combines the theory of the "Phantom Time Hypothesis" (*Erfundenes Mittelalter*) with the traditional image of evil Byzantines - honest Hungarians. The author describes his work as a historical novel – without any trace of historical accuracy. According to the central idea in the book, the Byzantines so hated the Hungarians that they wanted to eliminate them from history, since they were not able to defeat them on the battlefield. Despite all the machinations of the Byzantine emperor, this effort fails and the glorious history of the Hungarians remains forever in time.

According to the richly illustrated booklet "The seven books of Álmos – Byzantium" by Tamás Kubinyi,[16] Hungarian leader Álmos presented himself in Constantinople, before the settlement of the Hungarian tribes and their transition to Christianity, as a defender of Christianity, contrary to the Jews and Muslims, who are responsible for all evil including Iconoclasm. Álmos possesses the so-called Pearl of the World, the image of the Heavenly Kingdom on Earth that he doesn't even show to the Byzantine emperor because he is not worthy enough to see it. This magical Pearl will be later part of the Holy Hungarian Crown, and a symbol of Hungarian's being chosen by Jesus Christ. Despite the fact that Byzantium doesn't belong to the well-known and familiar historical epochs nowadays, it finds its way not only to young readers, but also into everyday life and popular culture: A pop-music band, established in 2015, chose the name *Borders of Byzantium*[17] in order to express their versatility and

[14] Kapa, M. *Árnyak Bizánc felett*. Budapest: Historycum, 2015.

[15] Géczy, J. *A bizánci paktum*. Debrecen: Glán, 2011.

[16] Kubinyi, T. *Álmos hét könyve – Negyedik könyv: Bizánc*. Budapest: Agora, 2010.

[17] The band has no website, but they have a Youtube channel (https://www.youtube.com/channel/UC47Y6vbV4sF4NrZzxLp0VUw) and are present on social media: https://www.facebook.com/WeAreByzantine/ and https://www.instagram.com/bordersofbyzantium/ (accessed 7 October 2025).

their familiarity with many genres of music – they claim to be as diverse and multifaceted, as the Byzantine Empire was. However, the music they play has no connection to Byzantium.

Young, rich people, interested in exclusive brands of shoes and bags, can wend their way to a historical building in downtown Budapest, home of the store called ICONS BY BIZANC. This store made headlines in newspapers, television and websites in February 2017, when a shoe designed by Kanye West was launched and people were waiting overnight in front of the store, in order to get a pair.

Byzantium is cool and in vogue.

ANTIQUITAS • BYZANTIUM • RENASCENTIA

Series editor:
Zoltán Farkas – László Horváth – Tamás Mészáros

ISSN: 2064-2369

I: Szepessy Tibor: *Bevezetés az ógörög verstanba*. Szerkesztette: Mayer Gyula. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2013. ISBN: 978-615-5371-10-3. 266 p.

II: Kapitánffy István – Szepessy Tibor (szerk.): *Bevezetés az ógörög irodalom történetébe*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2013. ISBN: 978-615-5371-08-0. 276 p.

III: Tóth Iván: *Alexandros Homérosa. Arrhianos-tanulmányok*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2013. ISBN: 978-615-5371-03-5. 208 p.

IV: *Bollók János összegyűjtött tanulmányai. Philologia Nostra*. Szerkesztette: Mészáros Tamás. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2013. ISBN: 978-615-5371-00-4. 516 p.

V: Erika Juhász (Hrsg.): *Byzanz und das Abendland: Begegnungen zwischen Ost und West*. Eötvös-József-Collegium ELTE, Budapest, 2013. ISBN: 978-615-5371-15-8. 375 p.

VI: Achilleus Tatios: *Leukippé és Kleitophón története*. Fordította: Szepessy Tibor. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2014. ISBN: 978-615-5371-27-1. 151 p.

VII: Szepessy Tibor (szerk.): *Római költők antológiája*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2014. ISBN: 978-615-5371-25-7. 575 p.

VIII: Maywald József – Vayer Lajos – Mészáros Ede: *Görög nyelvtan*. Szerkesztette: Mayer Gyula. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2014. ISBN: 978-615-5371-31-8. 333 p.

IX: Jacqueline de Romilly – Monique Trédé: *Az ógörög nyelv szelleme*. Fordította: Vargyas Brigitta. Szerkesztette: Horváth László. TypoteX Kiadó, Budapest, 2014. ISBN: 978-963-2793-95-5. 135 p.

X: László Horváth (Hrsg.): *Investigatio Fontium. Griechische und lateinische Quellen mit Erläuterungen. Beiträge der Tagung* Klassisches Altertum – Byzanz – Humanismus *der XI. Ungarischen Konferenz für Altertumswissenschaft*. Eötvös-József-Collegium ELTE, Budapest, 2014. ISBN: 978-615-5371-33-2. 281 p.

XI: Horváth László: *Az új Hypereidés. Szövegkiadás, tanulmányok és magyarázatok*. TypoteX, Budapest, 2015. ISBN: 978-963-2798-18-9. 301 p.

XII: Erika Juhász (Hrsg.): *Byzanz und das Abendland II. Studia Byzantino-Occidentalia*. Eötvös-József-Collegium ELTE, Budapest, 2014. ISBN: 978-615-5371-36-3. 257 p.

XIII: János Nagyillés – Attila Hajdú – Gergő Gellérfi – Anne Horn Baroody – Sam Baroody (eds.): *Sapiens Ubique Civis. Proceedings of the International Conference on Classical Studies (Szeged, Hungary, 2013)*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2015. ISBN: 978-615-5371-40-0. 424 p.

XIV: Zsuzsanna Ötvös: *„Janus Pannonius's Vocabularium". Th e Complex Analysis of the Ms. ÖNB Suppl. Gr. 45*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2015. ISBN: 978-615-5371-41-7. 354 p.

XV: Erika Juhász (Hrsg.): *Byzanz und das Abendland III. Studia Byzantino-Occidentalia.* Eötvös-József-Collegium ELTE, Budapest, 2015. ISBN: 978-615-5371-44-8. 300 p.

XVI: Emese Egedi-Kovács (éd.) : *Byzance et l'Occident II. Tradition, transmission, traduction.* Collège Eötvös József ELTE, Budapest, 2015. ISBN: 978-615-5371-46-2. 236 p.

XVII: Ágnes Ludmann (ed.): *Mare nostrum. Studia Iberica, Italica, Graeca. Atti del convegno internazionale Byzanz und das Abendland – Byzance et l'Occident III (24-25 novembre 2014)*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2015. ISBN: 978-615-5371-45-5. 186 p.

XVIII: Balázs Sára (Hrsg.): *Quelle und Deutung II. Beiträge der Tagung* Quelle und Deutung II *am 26. November 2014. (EC Beiträge zur Erforschung deutschsprachiger Handschrift en des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, I.II.)*. Eötvös-József-Collegium ELTE, Budapest, 2015. [ISSN: 2064-969X]. ISBN: 978-615-5371-47-9. 159 p.

XIX: Dión Chrysostomos: *Tróját nem vették be és más írások*. Fordította, előszóval és magyarázatokkal ellátta: Szepessy Tibor. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2016. ISBN: 978-615-5371-55-4. 172 p.

XX: Balázs Sára (Hrsg.): *Drei deutschsprachige Handschrift en des* Opusculum tripartitum *des Johannes Gerson. Synoptische Ausgabe der Fassungen in den Codices StB Melk, Cod. 235, StB Melk, Cod. 570 und Innsbruck, ULB Tirol, Serv. I b 3. (Quelle und Deutung, ECBeiträge zur Erforschung deutschsprachiger Handschrift en des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, Bd. II.I.)*. Eötvös-József-Collegium ELTE, Budapest, 2016. [ISSN: 2064-969X]. ISBN: 978-615-5371-66-0. 331 p.

XXI: Erika Juhász (Hrsg.): *Byzanz und das Abendland IV. Studia Byzantino-Occidentalia.* ELTE Eötvös-József-Collegium, Budapest, 2016. ISBN: 978-615-5371-68-4. 271 p.

XXII: Emese Egedi-Kovács (éd.) : *Byzance et l'Occident III. Écrits et manuscrits*. Collège Eötvös József ELTE, Budapest, 2016. ISBN: 978-615-5371-63-9. 333 p.

XXIII: Ágnes Ludmann (ed.): *Italia Nostra. Studi fi lologici italo-ungheresi*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2016. ISBN: 978-615-5371-65-3. 275 p.

XXIV: Balázs Sára (Hrsg.): *Quelle und Deutung III. Beiträge der Tagung* Quelle und Deutung III *am 25. November 2015. (EC-Beiträge zur Erforschung deutschsprachiger Handschrift en des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, Bd. I.III.)*. ELTE Eötvös-József-Collegium, Budapest, 2016. [ISSN: 2064-969X]. ISBN: 978-615-5371-67-7. 202 p.

XXV: Dora E. Solti (ed.): *Studia Hellenica*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2016. ISBN: 978-615-5371-69-1. 132 p.

XXVI: Mészáros Tamás (szerk.): *Klasszikus ókor, Bizánc, humanizmus. A XII. Magyar Ókortudományi Konferencia előadásaiból*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2017. ISBN: 978-615-5371-77-6. 189 p.

XXVII: Horváth László: *Középhaladó ógörög nyelvkönyv. Periergopenés – Szegény gyötrődő tanuló I*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2017. ISBN: 978-615-5371-75-2. 339 p.

XXVIII: Farkas Zoltán – Horváth László – Mayer Gyula: *Kezdő és haladó ógörög nyelvkönyv. Periergopenés – Szegény gyötrődő tanuló II*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2017. ISBN: 978-615-5371-83-7. 442 p.

XXIX: *Kapitánffy István válogatott tanulmányai. Philologia Nostra II*. Szerkesztette: Farkas Zoltán és Mészáros Tamás. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2017. ISBN: 978-615-5371-78-3. 512 p.

XXX: László Horváth – Erika Juhász (Hrsg.): *Investigatio Fontium II. Griechische und lateinische Quellen mit Erläuterungen*. Eötvös-József-Collegium ELTE, Budapest, 2017. ISBN: 978-615-5371-76-9. 262 p.

XXXI: *Philostratos: A szofisták életrajzai*. Fordította és szerkesztette: Szepessy Tibor. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2018. ISBN: 978-615-5371-86-8. 198 p.

XXXII: Erika Juhász (Hrsg.): *Byzanz und das Abendland V. Studia Byzantino-Occidentalia.* ELTE Eötvös-József-Collegium, Budapest, 2018. ISBN: 978-615-5371-91-2. 187 p.

XXXIII: Balázs Sára (Hrsg.): *Quelle und Deutung IV. Beiträge der Tagung* Quelle und Deutung IV *am 23. November 2016. (EC-Beiträge zur Erforschung deutschsprachiger Handschrift en des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, Bd. I.IV.).* ELTE Eötvös-József-Collegium, Budapest, 2018. [ISSN: 2064-969X]. ISBN: 978-615-5371-90-5. 243 p.

XXXIV: Emese Egedi-Kovács (éd.) : *Byzance et l'Occident IV. Permanence et migration.* Collège Eötvös József ELTE, Budapest, 2018. ISBN: 978-615-5371-63-9. 280 p.

XXXV: Gellérfi Gergő: *Allúziós technika és műfaji hatások Iuvenalis szatíráiban.* ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2018. ISBN: 978-615-5371-95-0. 276 p.

XXXVI: Horváth Endre *válogatott tanulmányai. Studia Hellenica II.* Szerkesztette: Horváth László – Nakos Konstantinos – Solti Dóra. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2018. ISBN: 978-615-5897-07-8. 359 p.

XXXVII: Horváth László: *Az Öreg lovag*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2018. ISBN: 978-615-5897-13-9. 266 p.

XXXVIII: Erika Juhász (Hrsg.): *Byzanz und das Abendland VI. Studia Byzantino-Occidentalia*. ELTE Eötvös-József-Collegium, Budapest, 2019. ISBN: 978-615-5897-24-5. 278 p.

XXXIX: Balázs Sára (Hrsg.): *Quelle und Deutung V. Beiträge der Tagung* Quelle und Deutung V *am 19. April 2018. (EC-Beiträge zur Erforschung deutschsprachiger Handschrift en des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, Bd. I.V.)*. ELTE Eötvös-József-Collegium, Budapest, 2019. [ISSN: 2064-969X]. ISBN: 978-615-5897-28-3. 227 p.

XL: Emese Egedi-Kovács (éd.) : *Byzance et l'Occident V. Ianua Europae*. Collège Eötvös József ELTE, Budapest, 2019. ISBN: 978-615-5897-29-0. 230 p.

XLI: Alszászy Judit – Lina Basoucou – Solti Dóra: Újgörög nyelvtan és gyakorlókönyv. *Studia Hellenica III. Periergopenés – Szegény gyötrődő tanuló III*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2021. ISBN: 978-615-5897-34-4. 462 p.

XLII: Erika Juhász (Hrsg.): *Byzanz und das Abendland VII. Studia Byzantino Occidentalia*. ELTE Eötvös-József-Collegium, Budapest, 2021. ISBN: 978-615-5897-43-6. 404 p.

XLIII: Christine Ferlampin-Acher – Fabienne Pomel – Emese Egedi-Kovács (éds.): *Par le non conuist an l'ome. Études d'onomastique littéraire médiévale*. Collège Eötvös József ELTE, Budapest, 2021. ISBN: 978-615-5897-45-0. 448 p.

XLIV: *Sapiens ubique civis*. 1 (2020) Edited by: János Nagyillés, Gergő Gellérfi, Attila Hajdú, Tamás Jászay. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2021. ISSN 2064-2369.196 p.

XLV: Emese Egedi-Kovács (éd.): *Byzance et l'Occident VI. Vestigia philologica*. Collège Eötvös József ELTE, Budapest, 2021. ISBN: 978-615-5897-46-7. 247 p.

XLVI: *Sapiens ubique civis*. 2 (2021) Edited by: János Nagyillés, Gergő Gellérfi, Attila Hajdú, Tamás Jászay. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2021. ISSN 2064-2369. 224 p.

XLVII: Balázs Sára (Hrsg.): *Quelle und Deutung VI. Beiträge der Tagung* Quelle und Deutung VI *am 27. November 2019.* EC-Beiträge zur Erforschung deutschsprachiger Handschriften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, Bd. I.VI. ELTE Eötvös-József-Collegium, Budapest, 2021. [ISSN 2064-969X] ISBN 978-615-5897-47-4. 197 p.

XLVIII: Balázs Sára (Hrsg.): Do dar niuuiht ni uuas enteo ni uuenteo… *Ein synoptisches Lesebuch gotischer, althochdeutscher und altniederdeutscher Sprachdenkmäler zum Studium der* älteren *deutschen Sprachgeschichte*. EC-Beiträge zur Erforschung deutschsprachiger Handschriften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, Bd. III.I. ELTE Eötvös-József-Collegium, Budapest, 2021. [ISSN 2064-969X] ISBN 978-615-5897-48-1.

XLIX: Juhász Erika (szerk.): Ελληνική Επανάσταση. *A* Függetlenség napja – *tisztelgés a görög szabadságharc kétszázadik évfordulóján.* ELTE Eötvös-József-Collegium, Budapest, 2022. ISBN 978-615-5897-50-4. 196 p.

L: László Horváth (Hrsg.): *Byzanz und das Abendland VIII*. ELTE Eötvös-József-Collegium, Budapest, 2023. = *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 62 (2022) 1-3 315 p.

LI: *Sapiens ubique civis.* 3 (2022) Edited by: János Nagyillés, Gergő Gellérfi, Attila Hajdú, Tamás Jászay. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2022. ISSN 2064-2369. 507 p.

LII: Julie Minas : *Troubles de l'âme, défaillances de la raison : deux études en philosophie hellénistique*. Collège Eötvös József ELTE, Budapest, 2022. ISBN 978-615-5897-56-6. 256 p.

LIII: Balázs Sára (Hrsg.): *Quelle und Deutung VII. Beiträge der Tagung* Quelle und Deutung VII *am 18. Oktober 2022.* EC-Beiträge zur Erforschung

deutschsprachiger Handschriften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, Bd. I.VII. ELTE Eötvös-József-Collegium, Budapest, 2023. [ISSN 2064-969X] ISBN 978-615-5897-61-0. 256 p.

LIV: *Sapiens ubique civis*. 4 (2023) Edited by: János Nagyillés, Gergő Gellérfi, Tamás Jászay, Péter Mayer. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2023. ISSN 2064-2369. 462 p.

LV: Balázs Sára (Hrsg.): Quelle und Deutung VIII. Beiträge der Tagung Quelle und Deutung VIII am 20.– 21. November 2023. EC-Beiträge zur Erforschung deutschsprachiger Handschriften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, Bd. I.VIII. ELTE Eötvös-József Collegium, Budapest, 2023. [ISSN 2064-969X] ISBN 978-615-5897-68-9. 264 p.

LVI: László Horváth (Hrsg.): *Byzanz und das Abendland IX*. ELTE Eötvös-József-Collegium, Budapest, 2025. = *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 64 (2024) 3-4 321 p.

LVII: *Sapiens ubique civis*. 5 (2024) Edited by: János Nagyillés, Gergő Gellérfi, Tamás Jászay, Péter Mayer. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2025. ISSN 2064-2369. 462 p.

LVIII: Borbála Szebehleczky (ed.): Ορίζοντες – Horizontok. *Studia Hellenica IV*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2025. ISBN: 978-615-5897-78-8. 156 p.

Antiquitas – Byzantium – Renascentia (ABR – ISSN 2064-2369) ist eine unabhängige wissenschaftliche Publikationsreihe des Forschungszentrums für Byzantinistik am Eötvös-József-Collegium der ELTE Budapest. Die Reihe umfasst eine breite Palette von Sammelbänden, Monographien, Anthologien, Texteditionen und Handbüchern zur Erforschung des klassischen Altertums und der byzantinischen Welt sowie von deren Einflüssen auf die Kultur des Abendlandes. Die Reihe wird vom ELTE Eötvös-József-Collegium Budapest herausgegeben. Verantwortlicher Herausgeber der Reihe ist Collegiumsdirektor László Horváth.

Herausgeber der Reihe:
Zoltán Farkas (PPKE, Institut für Geschichtsforschung / ELTE EC, Forschungszentrum für Byzantinistik)
László Horváth (ELTE, Lehrstuhl für Griechische Sprache und Literatur / Eötvös-József-Collegium / ELTE EC, Forschungszentrum für Byzantinistik)
Tamás Mészáros (ELTE EC, Forschungszentrum für Byzantinistik / Bollók János-Seminar für Klassische Philologie)

Herausgeber der Sammelbände:
Emese Egedi-Kovács (ELTE EC, Forschungszentrum für Byzantinistik / Aurélien-Sauvageot-Seminar)
Erika Juhász (ELTE EC, Forschungszentrum für Byzantinistik)
Ágnes Ludmann (ELTE EC, Forschungszentrum für Byzantinistik / Seminar für Italianistik)
Balázs Sára (ELTE EC, Forschungszentrum für Byzantinistik / Germanistisches Seminar)
Dora E. Solti (ELTE, Lehrstuhl für Neogräzistik / ELTE EC, Forschungszentrum für Byzantinistik)

Gemäß den Richtlinien für die professionelle Begutachtung wissenschaftlicher Publikationen werden die Herausgeber der mehrsprachigen Sammelbände der Reihe ab dem 1. Dezember 2016 von einem wissenschaft lichen Beirat unterstützt.

Mitglieder des beratenden Gremiums der Reihe:
Prof. Dr. László Borhy, KMUAW, Professor für römische Provinzarchäologie
Dr. Christine Glassner, Leiterin der Abteilung Schrift- und Buchwesen des Instituts für Mittelalterforschung der ÖAW
Univ.-Prof. Univ.-Doz. Dr. Hermann Harrauer, Hofrat Dir. i. R. der Papyrussammlung und des Papyrusmuseums der Österreichischen Nationalbibliothek
Prof. Dr. Ljubomir Maksimović, Direktor des Instituts für Byzantinische Studien der SASA Gyula Mayer, PhD, Leitender Wissenschaftlicher Mitarbeiter, HUN-REN (Hungarian Research Network) Geisteswissenschaftliches Forschungszentrum Moravcsik-Gyula-Institut
Dr. Srđan Pirivatrić, Wissenschaftlicher Mitarbeiter des Instituts für Byzantinische Studien der SASA

Dr. Filippo Ronconi, Professor, EHESS – Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales PSL – Paris Sciences et Lettres, CéSor (Equipe byzantine), Centre d'Etudes en Sciences Sociales du Religieux

Prof. Dr. Peter Schreiner, Professor i. R., Universität zu Köln

Prof. Dr. Renzo Tosi, Professor für Altgriechische Philologie und Italianistik an der Universität Alma Mater Studiorum – Bologna

Prof. Dr. Georgia Xanthaki-Karamanou, Professorin für Altgriechische Philologie an der Universität des Peloponnes